

IIIATK,[®] IDMAYBN

2008/2

2
2006

Adabiyot jurnali

ЭЗГУЛИК АРКАСИ

...Эзгулик аркаси ватандошларимиз учун азиз ва муқаддас тимсолга айланишига ишонамиз. Зеро, ҳар бир қалб эзгуликка интилиб яшайди. Дунёда яхши ният, орзу-истаксиз одамнинг ўзи йўқ. Истардимки, шу дарвоза останасидан ўтадиган ҳар бир юртдошимизнинг қалби шукроналик, эртанги кунга ишонч туйғулари билан тўлсин. Аслида, барча бунёдкорлик ишларидан кўзлаган мақсадимиз — эзгулик йўлида хизмат қилишдир...

Ислом КАРИМОВ

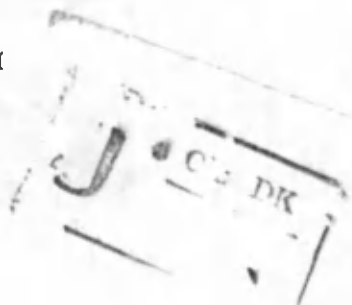
Ўзбекистон ШАРҚини ЮЛДУЗИдир

Шарқ юлдузи

Адабий-ижтимоий журнал

2006

2-сон

ТАХРИР ХАЙЪАТИ

Абдулла Орипов —
таҳрир хайъати раиси
Эркин Воҳидов
Хуршид Дўстмуҳаммад
Жуманиёз Жабборов
Омон Мухтор
Тулан Низом
Икром Отамурод
Хайриддин Султонов
Сирождин Саййид
Ибройим Юсупов
Пиримкул Қодиров
Ўткир Ҳошимов

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Абдулазиз Абдуқаҳҳоров
Бобур Алимов
Туробжон Жўраев
Алишер Каримов
Бахтиёр Кубеев
Фатҳиддин Муҳиддинов
Ботир Парпиев
Неъматилло Худойберганов
Ғайрат Шоумаров
Ислом Шоғуломов
Омонулла Юнусов
Рустам Қосимов
Ашур Қодиров

**БОШ МУҲАРРИР
МИНҲОЖИДДИН МИРЗО**

**Масъул котиб
Юсуф Файзулло**

МУАССИСЛАР:

**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
РЕСПУБЛИКА «МАТБУОТ ТАРҚАТУВЧИ»
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ**

Ҳаримов Лобар

Ушбу сонда

Назм

Абдусаид Кўчимов

*ЯРҚИРАЛАН НИЗОХЛАРИНДА
ИККИ ДАРҒ ОҚАР ШАРҚИРАЛ*

Бир қатра жон қолса жонимда —
Жонгинангга нурдай қўнгайман.
Уйғонурман, бир кун қонингда —
Алвон лола бўлиб унгайман.

Нима қилай, шу бўлса қисмат,
Кўзларингда бор умид, аҳдим,
Дилбар хаёл, беадоқ ҳасрат —
Қизгалдоқдай гулларми бахтим?!

Наф

Наби Жалолиддин

Сўрат ва ниқоб

Роман

...Илк савол Умар Хайём ҳеч шубҳаланмай кутган мазмунда бўлди. Уни озгин, рангпар юзли, аммо кўзлари чақнаб тургувчи йигит берди:

— Юдузлар чиндан ҳам инсон тақдирига дахл қиладиларми, ҳазрат?

Одатда бундайин мазмундаги сўроққа жавоб қилган кишилар кўпда улуғ мушкулотларга рўбарў бўлардилар. Чунки илми нўжум тили ила гапирилса, жавоб, албатта, Исломга, шариатга зиддай туюларди.

Ёнама

Ҳусниддин Шарипов

ШОИРОНА ЗИЁ

...Шеърят — ўзига хос нурли олам. Ҳар сатрида муҳаббат, вафо, соғинч, меҳр, ишонч, умид, табасум яшайди. Тўғри, ҳажвий шеърятда найза бор, лекин у найзада заҳар бўлмайди. Шунинг учунмикин, Озод Шарафиддинов тўғрисида ўйлаганда, у муҳаррир, мақоланавис, нотик, таржимон бўлишига қарамасдан, кўз олдимга шеърят зиёси келаваради. Фақат айтишим қийин, бу зиё ундан тараладими ёки унинг ўзи бу зиёда чўмиладими?!

Сирожиддин Саййид

ЭЗГУЛИК АРКАСИ

ҲАР ТӨНГ – БИР ХУШХАВАР...

Мамлакатда ҳар куни, ҳар соатда бир хушхабар янграб туради.

Телевидениенинг тонг саҳардаги дастурларидан тортиб, то кеч тунги хабарларгача, радиотўлқинлару ҳар субҳидам оқ каптарлар каби Ватанимизнинг барча гўшалари сари парвоз этгувчи газеталарга қадар, албатта, ажиб бир янгилик, хуш муждадан дарак беради.

Мана, нима ҳақда сўйлайди улар: Сурхондарёдаги Ҳисор тоғлари бағрида Тўпаланг сув омбори ва янги ГРЭС қурилиши жадал суръатлар билан олиб борилмоқда; бутун мамлакатда баҳорий ташвиш-юмушлар — экин-тикин ишлари авжида; кўҳна Насаф, Навоий бобо ўз асарларида “Нахшаб, Маҳи Нахшаб” — Нахшаб ойи деб гўзал бир ташбеҳ билан таъриф берган Қарши шаҳрининг 2700 йиллик тўйи муносабати билан бошланган улкан тараддуд; ёш санъаткорларимиз, спортчиларимиз халқаро миқёсда қўлга киритаётган ютуқлар; дашту далалардан, боғ-роғлардан, корхоналардан келаётган хабарлар, яна ўнлаб, юзлаб сиёсий, маънавий-ижтимоий ўзгаришлар ва янгиликлар — буларнинг барчаси элу юртимизда эзгу ва улуғвор мақсадлар йўлида ҳаёт жўшқин давом этаётганини кўрсатиб турибди.

Ҳаётнинг муаззам ва бақувват қанотларини ҳеч қандай куч қайиролмайди. Халқнинг: “Мардлар минган отларинг номардларга хор бўлмас”, деган лўнда, жайдари гапи бежиз айтилмаган.

Истиқлолимизнинг ўтган ўн тўртинчи йили ҳам муҳим воқеа-ҳодисаларга бой бўлди. Тараққиёт йўлидаги салмоқли ютуқлар, қувончли воқеалар билан бирга оғир синовларни ҳам бошдан кечирдик. Озод мамлакатимизга мудҳиш балоларни ёғдирмоқчи бўлган қора кучлар Андижон воқеалари мисолида ўз жирканч қиёфаларини яна бир қара кўрсатишга уринди. Жаҳонда эса... бунга қараб дўст-хайрихоҳларимиз астойдил қайғуришди, кимлардир чапак чалди. Ўзбекистоннинг яна қаерида бир тутун чиқаркин, ёинки Тошкентнинг қайси бир маҳалласидаги симёғочда лампочка қуяркин, дея жар солишга илҳақ турган айрим хорижий радио ва уларнинг чаққон мухбирлари ёлғонни ямламай ютиш маҳоратини намойиш қилишди.

Халқ эса, табиийки, бу фожиадан қайғуга тушди, ўртанди. Лекин йўлини йўқотмади, иродаси букилмади. Бутун инсоний заҳматлару ҳаёт ташвишларини елкасига олиб ўз йўлида давом этмоқда — далаларда, заводларда меҳнат қиляпти, боғча, мактаблар бино этаяпти, кўприк-

лар солиб, темир йўллар қураяпти, фарзандлари, дилбандларини тарбиялаб-ўстириб, ўз танлаган йўлидан ўз истиқболи томон одимляпти.

Хизмат сафари билан Тошкентга келган кекса рус адиби, нозик-таъб ва зиёли инсон, "Дружба народов" журналы раҳбарларидан бири Леонид Теракопян Езувчилар уюшмасида меҳмон бўлди. Мустақилликдан кейин у киши биринчи маротаба Тошкентга келиши экан. Узоқ суҳбат давомида меҳмон телефонда Москва билан сўзлашишга изн сўради. У томондан Тошкент ҳақида савол бўлди, шекилли, оқсоқолнинг кўзлари чақнаб, юзлари ёришиб кетди.

— Ў-ў, Тошкент тамомила бошқача шаҳар бўлган, гуллаб-яшнаб кетибди, — деди меҳмон.

У томондан яна "Ўзбеклар қалай?" дея сўрашдим, меҳмон жиддий тус олди, ўтирганларнинг ҳаммасига бир-бир разм солиб, жиддий, қисқа ва бинойи жавоб қилди:

— Ўзбекларми? Ўзбеклар давлат қураяпти.

Холис бир меҳмоннинг мухтасаргина бу таърифи, айна ҳақиқат эди.

2005 йилнинг 27 июл куни тонготарга яқин, хизмат сафаридан қайтаётиб, йўл чеккасида тўхтадим. Тун ҳали ўз пардаларини йиғмаган, тонг ғира-шира оқариб келаётган пайт. Само айвонида юлдузлар ярқирайди. Илк саҳархез қушлар отаётган тонгни қутлаб, аҳён-аҳён сайраяпти.

Йўлнинг нариги бетида — Мустақиллик майдонида, тун бўлишига қарамай, иш қизғин. Бекорчиликдан эмас, асло, шунчаки бир қаламкаш, кўп йиллардан буён шу шаҳарнинг нону тузини тотиб келаётган, унинг яхши кунига ҳам, ёмон кунига ҳам ўзимни даҳлдор, қувончу ташвишларига шерик деб билган бир фуқаро сифатида, соғинчу севинчларимга гувоҳ бўлган шу майдонга боргим келди.

Ярим тун, майдондаги баланд ҳавозалардан қатор-қатор кумуш юлдузлар сачраяпти. Юлдуз сочаётганлар, кечаси ишлаётган бедор инсонлар — пайвандчилар.

Осмон тўла юлдузлар. Майдон тўла юлдузлар.

Пайвандчилар тун қўйнида гўё осмон юлдузларини майдон юлдузларига пайванд қилаётгандек: майдон тўла юлдузлар, осмон тўла юлдузлар.

Қатор кетган баланд-баланд устунлар, устунларни бирлаштирган панжара-панжара темир тўсинлару баланд-баланд ҳавозалар маҳобатли кўринади, ерда, ҳавозаларда, тўсинлар аро меҳнат қилаётган одамлар бу маҳобатга тун кечада ҳам жон бағишлаб турибдилар.

Сочлари оқарган, қотма, чайир гавдали, ёши элик бешларга борган бир киши билан гаплашдим. Панжалари темирдай қаттиқ, шу пайтгача фақат қурилишларда ишлаб келган бу кишининг исми Тойир экан.

— Тойир ака, - дейман дабдурустдан қурувчи оғани ҳангу манг қолдириб, - исмингизнинг маъносини биласизми, нима дегани?

— Билмасам, адам қўйганлар, қанақадир қуш деганими-ей...

— Тўппа-тўғри, эски китобларда кўп учрайди, "тойири давлат" дейди, яъниким, давлат қуши дегани, давлат қуши бошига қўнсин, бошидан кетмасин, деган маънода.

Тойир ака бир зум ажабсиниб гапларимга қулоқ тутди, сал жилмайгандек бўлади, сўнгра қурувчиларга хос чапанилик билан жавоб беради:

— Билмасам, биз эски китобларни кам ўқиганмиз, — дейди. Бирпас жим туриб, яна: — Мана, бизнинг китоб, — дея кенг майдонни кўрсатади.

Биз тонг дедик, хушхабар дедик. Одамзотнинг кундузги ҳаёти эрта

тонгдан бошланади. Саҳар туриш, тонгни қаршилаш халқимизда азал-азалдан хайрли, баракали саналган. Лайлақлар ҳам тонгда келадилар. Уларнинг бир манзилу маконга келишлари — ўша манзилу маконга файзу барака, тинчлик-осойишталик, бахту иқболнинг келишидан дарак беради. Хушхабарлардай севинчли, хосиятли оқ, оппоқ лайлақлар. Одамзотга нима керак — эл керак, кетар чоғи фарзандларига қолдириб кетадигани Ватан керак, ор ҳам ғурур керак.

*Ҳар кун умримизнинг бир сафаридир,
Ҳар он кунимизнинг бир гавҳаридир.
Тинчлик, омонликда отган ҳар бир тонг
Оллоҳнинг бизларга хушхабаридир.*

ВАТАННИ ЯНГЛАШ

Таъбир жоиз бўлса, бинолар ҳам улуғ зотлар мисол, ота-оналару муаллим-устозлар сингари тарбиялайдилар, таълим берадилар. Уларнинг, гарчи тилу забонлари бўлмаса-да, эзгуликдан сўйлайдилар, инсоний, хайрли амалларнинг рамзи, тимсоллари янглиғ яхшиликларга чорлайдилар, ибрат кўрсатиб турадилар.

Шу маънода, Мустақиллик майдонининг остонасида гоё муаллифи, лойиҳа асосчиси муҳтарам Президентимиз ташаббуси билан қад ростлаган яна бир муҳташам маъмурий обида - Эзгулик аркаси ўзининг кўрку салобати, маҳобатию моҳияти билан кишини ҳаяжонга солади. Қалб билан, дил билан ўйласангиз -кўксингизни бир нималар тўлдириб келади.

2005 йилнинг 28 январида кечқурун телевидение орқали "Мустақиллик майдони" ҳужжатли фильми намойиш этилди. Мамлакатимиз раҳбари Мустақиллик майдонининг қиёфасини тубдан ўзгартириш ҳақида гапирар экан, шундай деди:

"Неча йиллардан буён кечалари уйқум қочиб шу ҳақда ўйлайман, қандай қилиб бу жойни том маънодаги Мустақиллик майдонига айлантириш мумкин, деб бош қотираман?.."

Эзгулик аркаси ҳам ана шу мақсад йўлидаги изланиш ва интилишлар, меъморий тафаккур маҳсули сифатида пайдо бўлган, десак, хато бўлмас.

2004 йил 16 декабрда Оқсаройда давлатимиз раҳбари Бош майдондаги иншоотлар лойиҳалари билан танишар экан, бу ерда барпо этилиши кўзда тутилган Эзгулик аркаси лойиҳасига алоҳида эътибор қаратади. Биз у кишининг арканинг ҳар бир устун, равоқи, пештоқи тасвирини қайта-қайта чизиб кўрсатганига гувоҳ бўлдик.

"Мамлакатимизнинг Сурхондарё ва Қашқадарё каби жанубий вилоятлари, Зарафшон воҳаси ёки Фарғона водийси бўладими, Тошкент ва Сирдарё, у ёқда Аму минтақаси бўладими - бутун Ватанимизга, унинг бугунги ва эртанги тараққиётига, таъбир жоиз бўлса, айнан Бош майдонимиздан туриб назар ташланади, холисона баҳо берилади. Шунинг учун ҳам бу маскан ҳақли равишда халқимизнинг ғурур-ифтихори тимсолига айланиб кетган."

Мустақиллик майдони.

Илгари зуам ва истибоднинг макони бўлган, маҳаллий халқни кўрқитиш, одамлар қалбига ваҳима, таҳдид-таҳлика солиш учун танклар, ракеталар ўрмалаган, мустабид тузумнинг мустамақачилик сиёсатини намойиш этиб, дабдабали ҳарбий парадлар ўтказилган жойлар.

Эндиликда - ғурур-ифтихоримиз тимсолига айланган табаррук ва муқаддас майдон. Уртада — Мустақиллик тимсоли, бир томони — яқиндагина қурилган, истиқлол йилларининг кўркем кошонаси — оқ-оппоқ Сенат биноси, у ёғи ҳам, бу ёғи ҳам узунасига сўлим ва фусун-

кор боғ кетган, яна бир томони — "Хотира майдони", тоза ва зумрад кўкаламзорлар, текис ва равон йўлаклар. Фавворалар азиз ва қадрдон бу масканга хушхаво, салқин иқлим бағишлаб турибдилар.

Маълумки, "арк", "арка" - катта салтанатларга дахлдор қадимий атама, меъморий тушунча. "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да ёзилишича "Арка" сўзи меъморий нуқтаи назардан, тепаси ярим доира шаклида солинган дарвоза ёки шундай дарвоза шаклидаги ҳашаматли иншоот деган маъно англатади. Одатда бу каби улуғвор иншоотлар тарихий воқеалар, зафарли юришлар ва ғалабалар шарафига бунёд этилади.

Шу ўринда Самарқанд шаҳрида Соҳибқирон Амир Темур бобомиз ўзи бош бўлиб, бунёд этган Арки Олийни эслаш жоиздир. "Бобурнома"да айтилишича, *"Самарқанд аркига Темурбек бир улуғ кўшк солибтур, тўрт ошёнлик. Кўксаройга мавсум ва машур ва бисёр олий иморатдур. Яна пуштаи Кўҳакнинг доманасига ғарб сари боғе солибтур. Боғи Майдонга мавсум. Бу боғнинг ўртасига бир олий иморат қилибтур. Чилсутун герлар..."* Минг афсуски, Арки Олий XIX асрда мустамлакачилар томонидан бузиб ташланган.

Бухоро арки эса IX асрдан бошлаб XIII асргача бир неча маротаба қайта қурилган. XV асрда яна бир карра тикланган арк XVII асрда — Аштархонийлар даврида ва XIX аср охири, XX аср бошларида — Манитлар даврида тубдан қайта бунёд этилган. Арк деворларининг тепа қисми кунгурадор бўлган.

Наполеон даврида Париж шаҳрида Зафар дарвозаси бунёд этилган. Суриядаги Палмира Катта колоннадаси икки томонлама монументал дарвоза ва уч қисмли равоқдан иборат бўлган. Ҳозир унинг айрим қисмларигина сақланиб қолган, холос.

Арк сўзининг, лотинчада ёй, арабчада қавс, ўзимизда бўсаға, остона, ўрда, қалъа, дарвоза, даргоҳ сингари маънолари бор экан. Яна "Аркони давлат" деган ибора ҳам ишлатилади. "Аркон"нинг ўзаги "рукн", яъни, устун, таянч - давлат устунлари, таянчлари маъносини беради. Шундан келиб чиққан ҳолда, айтиш мумкинки, бу муҳташам иншоотта Президент томонидан Эзгулик аркаси деб ном бериш ҳақидаги таклиф кўпчиликнинг кўнглидаги айни муддао бўлди. Арканинг баланд ва мустаҳкам устунлари ҳам рамзий мазмунга эга, улар мустақил мамлакатимизнинг бақувват ва пойдор устунлари тимсолидир.

Нозик кузатувлар, чуқур-пухта ўйланган, сиёсат нуқтаи назаридан ҳам, маънавийат, ҳаёт-турмуш тушунчалари бўйича ҳам - ҳар томонлама яхлит асосланган рамзлар, тимсоллар.

Юқорида тилга олинган ўша кўрсатувда арка лойиҳаси билан танишар экан, Президент унинг юқори қисмига ўрнатиладиган лайлак ва турналар шакллари ҳақида тўхталиб, лайлаклар сокин осудалик, турналар эса парвоз ҳолатини акс эттириб туриши лозимлигини таъкидлаган эди.

«Турналар - Ўзбекистоннинг рамзи, қанотини қоқиб, парвозга тайёр бўлиб турган, юксакка кўтарилаётган мамлакатимиз тимсоли. Лайлаклар эса - тинчлик белгисидир. Улар оппоқ рангда бўлиши, шакли бир оёқда турган ҳолатда ишланиши керак. Яъни, лайлаклар битта оёқда турса, ишончи бўлар эканки, атрофида ҳеч нарса уни кўрқитмайди, ҳеч қандай хавф-хатар унга таҳдид солмайди».

Айни пайтда, бу рамзий тимсол мамлакат тинчлигини, эл-улус тинчлик-осойишталикда ҳаёт кечираётганини англатади.

Эзгулик аркаси — узунлиги 150 метр, икки томони ўн, ўрта пештоқ қисми ўн икки метр баландликка эга, яна қатор кетган ўн олтига оқ мармар устунлардан иборат бўлган бу муаззам меъморий мўъжизадан беихтиёр ҳайратга тушасиз. Арканинг юқори қисмида, ўртада — пештоқ устида ўрнатилган мўъжаз Ер шари узра уч нафар турнанинг парвозга шайланиб турган ҳолати айланма шаклда ўз рамзий ифодасини

топган. Беҳад жозибали, бағоят ҳаяжонли тимсоллар. Олижаноб мақсаднинг санъатга, нафосатга айланган шакли.

Эзгулик аркаси остонасидан то Мустақиллик монументига қадар - икки ёни қизил маъдантош кошиндан, ўртаси узун оқ пояндоз йўлак барпо этилган. Ёш йигит-қизлар никоҳ шодиёналарида шу йўлақдан юриб борадилар - оқ пояндоз гўёки уларнинг ҳаёт йўли андозасидай, умр йўллари оқ-ойдин бўлишига тилак билдириб, далолат қилиб тургандек.

Никоҳ аввал осмонларда, илоҳ томонидан қайд этилгандан кейингина ерга тушади, дейилади. Табаррук бўсақадан ўтиб, қутлуғ ва муборақ пояндоз узра қадам ташлаб бораётган фарзандлар қалбида шундай кунларга еткизгани учун Яратганга шукроналар, илоҳий туйғулар жўш уриши табиий.

Ўша кўрсатувда Юртбошимиз, бу майдон нафақат сиёсий, балки илоҳий бир масканга айланишини истардим, дер экан, минг-минглаб ватандошларимиз дилидаги ҳис-туйғуларни ифода этган эди.

ТУРНАЛАР БАЛАНД УЧАДИ

Эзгулик аркаси бу - шунчаки, оддий иншоот ёки байрам муносабати билан топширилган навбатдаги қурилиш объекти эмас. Унинг Мустақиллик монументи рўпарасида ўрнатилишидан бошлаб, шакл-шамойили, безакларию кошинлари, устунларидан тортиб пойдевору пештоқларигача, рангию равоқларига қадар - ҳамма-ҳаммасининг рамзий, тимсолий маънолари бор.

Орзу-ҳавас. Ҳар қайси ота-онанинг бу ҳаётдаги орзу-ҳаваси - фарзандли бўлиш, унинг бахту иқболини кўриш. Катта ҳаёт ҳам, аслида, кичик-кичик оилалардан, улуғ элнинг бахт-толеи ҳам ёш оилаларнинг саодатидан бошланади.

Ёш келин-куёвлар янги ҳаёт бошлар эканлар, илк қадамларини шу бўсақадан - Эзгулик остонасидан ташласалар, Эзгулик дарвозасидан ўтиб, эзгу ниятлар билан турмуш қурсалар, турналар уларнинг бошлари узра жавлон уриб, рақс тушиб турсалар, умрларига оқлик, поклик тилаб, тинчлик ва осойишларига тимсол бўлиб икки елкаларида тургандайин, оналарнинг оқ фотиҳалари янглиғ оқ лайлақлар оқ йўл тилаб қолса... бу ҳаяжонли лаҳзалар, севинч дамлари бир умр ёдда қолмайдими, кўнгиллар шу онарни эслаб бир умр орзиқмайдими?..

Ўзбекистон - қуёш юрти, қуёш диёри. Уйимиз қуёшга қаратиб қурилган, юртимиз - қуёшга қараган юрт. Эзгулик аркаси ҳам қуёшга томон, қуёшга қаратиб қурилган. Қуёш ҳар тонг заррин нурларини аввал турналар, лайлақларга узатади, сўнгра оқ устунлардан аста таралиб тушиб, остонага бош қўяди. Эзгулик дарвозасидан кириб бораётган Эзгулик қуёши.

Турналар баланд учадилар. Улар юртимизга кўклам нафасини олиб келадилар, бахт ва сурур, софлик ва ёшлик келтирадилар.

Сал нарироқда, "Хотира майдони"нинг зарварақларида ўзбекнинг бўстонида айрилган 450 минг лоласи - 450 минг боласи, 450 минг қайтмаган турнасининг номлари мангуга ёзиб қўйилган. 450 минг ном - 450 минг бонг.

Беихтиёр, Доғистон халқ шоири Расул Ҳамзатовнинг армонли сатрлари ёдга келади:

*Менга туюлар гоҳ: ботир ўғлонлар —
Жангларда жонини фидолар этган,
Асло ўлган эмас — жанг майдонидан
Оллоқ турналарга айланиб кетган.*

Турналар баланд учадилар.

Лайлаклар тонг саҳарда келадилар.

Турнага ҳам, лайлакка ҳам тажовуз қилиб бўлмайди, уларга тош отиш, чўчитиш мумкин эмас. Табиатнинг ҳам, Яратганнинг ҳам бу мўъжизавий қушлари эркинликни яхши кўради, озод самоларда парвоз этишни, озод манзилларда макон қуришни ёқтиради. Озод Ватанимизнинг Озодлик майдонида Эзгулик дарвозаси узра турналар, лайлакларнинг қад ростлаб туриши, Юртбошимиз айтганларидек, иншооллоҳ, шарафли ишларимизга ёр бўлмай, эзу юртимизга файзу фароғат келтирмай.

Бугун юртимизда амалга оширилаётган кенг кўламдаги қурилиш, таъмирлаш ва ободончилик ишлари, аввало, мамлакатнинг моддий-иқтисодий салоҳияти йилдан-йилга ошиб бораётганини, чеккан заҳматларимиз, қилган меҳнатларимиз ўз самарасини бераётганини кўрсатиб турибди. Янги давлат, янги ҳаёт қуришнинг пойдевори бўлмиш бу иқтисодий асослар ўз навбатида эл-улуснинг моддий-маиший фаровонлиги ортиб боришига ҳам хизмат қилмоқда.

Биз — бир замонлар эришиб бўлмасдай туюлган, лекин, айна, пайтда кўз ўнгимизда ҳар соат, ҳар кун содир бўлаётган бу оддий ҳақиқатларни англаб, тушуниб бормоқдамиз. Тушунганимиз сайин эса она Ватанни, истиқлол моҳиятини янада кенгроқ, теранроқ англаётимиз.

«БУЮК КИТОВ ИШЛАЙГАР»

Халқда ажиб нақл бор: ҳар қандай узоқ йўл ҳам биринчи қадамдан бошланади. Амир Темур бобонинг: **“Ҳар қандай баланд минора ҳам ердан, биринчи ғиштдан бошланади”**, деган ҳикматлари бу сўзлар билан нақадар ҳамоҳанг.

“Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг”, деган чуқур ҳаётий маънога эга сўзларнинг айтилганига ҳам, мана, ўн икки йил бўлибди. Ўшанда туғилган чақалоқлар бугунга келиб ўн икки ёшга тўлди. Оилада ўғил туғилиши билан ота унинг келажаги учун қайғура бошлайди. Бўлажак иморатга деб яхши ниятлар билан тирак, тол қаламчаларини қаторлаштириб ерга қадайдди, кўчат экади, ниҳол ўтқазади.

Улуғ, катта юрт, Ватан ҳам худди шундай.

“Ўзбекистон деб аталган шу табаррук заминга эзгу ният билан бир ниҳол экмоччи бўлсак, уни айнан шу бугун экишимиз керак”. Юртбошимизнинг бу сўзларида мустақил Ватаннинг ёруғ истиқболи учун камарбаста бўлиш, фидойилик даъвати мужассам.

Камтарин, камсуқум қурувчи Тойир ака суҳбат асносида ўзи билмаган, англамаган ҳолда ажиб бир ташбеҳ-тимсолни ишлатди. У киши, **“Менинг китобим”**, деб Мустақиллик майдонини кўрсатди. Соҳибқирон бобонинг ҳикматларини ҳозирги замон — бугунги кунимизга, шу мўътабар майдонга қиёс этадиган бўлсак, айтиш жоизки, ҳар қандай улкан китоб ҳам биринчи саҳифадан бошланади.

Истиқлолимиз — Буюк китобимизнинг мухташам, залворли зарварағи, биринчи саҳифаси — Мустақиллик майдони. Ҳуррият йилларининг барча нашидасию қувончларини, жозибаю тароватини кўрган, завқу шодликларимиз, фахру ғуруримизни оламга намоён этган, 1999 йил февраль воқеаларининг тажовузи, доғу ҳасратини ҳам бошидан кечирган мустаҳкам, метин саҳифа.

Бу — биргина Тойир аканинг эмас, у кишига ўхшаган миллион-миллион ўзбекларнинг, уларнинг ўғил-қизлари, шу ўғил-қизларнинг иқболи ва истиқболининг азиз, муқаддас мажмуаси, яна қанчадан-қанча келажак авлодларнинг табаррук, тўзимас китоби.

Ватан бир кундаёқ бунёд этилмайди, Ватан ўз-ўзидан Ватан бўлмайди. Бунинг учун юрт эгасидан тортиб, деҳқону талабагача, боғбондан

то шоиру шофёргача, не-не улуғ зотлару яна неча-неча авлодларнинг, бир юрт, бир элнинг тамоми орзу-ниятлари, мақсад-муддаолари, меҳнати, интилиш ва ҳаракатлари, бедор, беҳаловат юраклар керак бўлади.

Бугунги Ватанимиз, мустақил она диёримиз худди шундай — уриб турган, беором ва уйғоқ улкан қалбга ўхшайди.

Устоз Абдулла Орипов таърифлагандек, биз она Ватанимизнинг буюк китоби — бугуни ва келажagini бунёд этаётирмиз.

*Ҳа, бу китоб ишлар мангу,
Чунки ҳақни пешлаётур,
Мисли Темур тузуги бу,
Буюк китоб ишлаётур.
Озод юртнинг метин сафин
Жумла жаҳон хушлаётур,
Қутлаб сиздек муаллифин
Буюк китоб ишлаётур.*

МАЙДОННИНГ ЭЪАСИ

Майдон — доимо бедор, у — ухламайди, кечаси ҳам, кундузи ҳам уйғоқ, бардам, баркамол вужуд мисол тўлиб-тошиб нафас оляпти, яшаяпти. Қадам боссангиз — кўнгил жимирлайди, руҳ ва жисмингизни ҳаяжон қоплайди. Бунда ғурур бор, шаъну шавкат, ифтихор бор. Бунда элу юртнинг орзу-мақсадлари муқаддас тимсолларга айланган.

Президентимиз ташаббуси билан янги йил арафасида бу ерда яна бир табаррук рамз — она ва бола сиймоси акс эттирилган ҳайкал ўрнатилди. Сиёсий-ижтимоий жиҳатдан тўқис ва тугал майдон Мустақиллик монументи пойида Бахтиёр она сиймоси пайдо бўлиши билан мушфиқ ва меҳрибон бир қиёфа касб этди, мазмун ва моҳияти янада мукаммаллашди.

Кейин, Ўзбекистон Президентининг 2006 йил 3 февралдаги қарорига биноан, "Мустақиллик майдонининг ижтимоий-сиёсий ҳаётимизда тутган муҳим ўрни ва аҳамиятини инобатга олиб ҳамда халқимиз, айниқса, ёш авлод қалби ва онгига истиқлол ғояларини, миллий ғурур ва ифтихор, ватанпарварлик туйғуларини янада чуқурроқ сингдириш мақсадида" бир қатор ташкилотлар, кенг жамоатчиликнинг Мустақиллик майдонида бунёд этилган, ўзида Мустақиллик ҳайкали ва Бахтиёр она сиймосини мужассам этган янги мажмуага **Мустақиллик ва эзгулик монументи** деб ном берилди.

Мазкур қарор билан умумхалқ байрамлари, давлат миқёсидаги бошқа тантанали маросимларда Мустақиллик ва эзгулик монументи пойига гулчамбар қўйиш маросими расмий таомил мақомини олди.

Биргина тимсол, биргина рамз. Болани севадиган миллатнинг, оилапарвар ўзбекнинг, хонадонининг хотиржамлигини, элу юртнинг тинчлиги, осойишталигини доимо ардоқлайдиган ўзбекнинг тимсоли, инсоний муддаоларимизнинг мунис рамзи, ифодаси.

"Хотира майдони"да — мотамсаро она ҳайкали, бу ерда-бахтиёр она сиймоси. Ҳар икки ҳолатда — икки улуғ рамзларда улуғ ҳикматлар яширин.

Биз порлоқ, мунаввар бу дийдорлашув учун қанча жафоларни бошдан кечирмадик, қанча айрилиқлару, не-не ранжу аламларни кўрмадик, не азобли йўллардан ўтиб келмадик. Чеккан заҳматларимиз зое кетмаётганининг, дўсту душманли дунёда, қийинчилик, машаққатларга қарамай ўз йўлимиздан қатъий қадамлар билан бораётганимизнинг ҳам исботидир бу тимсоллар.

Қадам боссангиз — кўнгил жимирлайди бунда, яқинлашганингиз

сайин руҳ ва жисмингизни ҳаяжон қоплайди. Орзиқасиз, севинасиз. Болакайларни ҳам, устоз, оқсоқол оқинларни ҳам бирдек тўлқинлан-тирган бетимсол тимсоллар:

*Майдон мафтун этди кўпларни юят,
Бу жойда айтилди қанча ривоят.
Бир кун она-бола кириб келдию
Майдон эгасини топди ниҳоят.*

ТОШКЕНТДАН ТӨКНОГА ҚАДАР

Ҳар кун — тонг саҳардан то кечга қадар майдонга келиб-кетувчиларнинг кети узилмайди. Мактаб ўқувчилари, талабалар, хорижий сайёҳлар, онахонлару отахонлар, севишганлар — ҳар хил касб, ҳар хил соҳадаги одамларни учратиш мумкин. Ҳар бирининг ўзига яраша ташвиш ва юмушлари бор. Лекин бу ерга келганда — кайфият ва ҳолатлари, завқу ҳаяжонлари бир хил.

Алпқомат ўғиллари, неваралари билан айланиб юрган Мадирим бобо асли урганчилик экан. Саксон беш яшар соғлом, бақувват бу оқсоқол 1958 йилдан буён бирор марта ҳам Тошкентга келмаган экан. Лекин бобонинг Мустақилик майдонини кезиб-кўриб, юз-кўзларида балқан қувончу ҳаяжони ёнидаги Қадамбой отлиғ ўн беш яшар неварасиникидан сира ҳам кам эмас эди.

Командирлари билан айланиб юрган аскар йигитларнинг кайфияти ўзгача. Улар яхши хизмат эвазига шаҳарни сайр қилиб келиш мукофоти билан сийланганларидан мамнун. Беш аскардан уч нафарининг исми Шавкат экан. Бойсун, Марғилон, Эллиққалъадан, яна Самарқанд, Қаршидан хизматга чақирилган болалар. Темурбек, бошқа бировининг исми — Озодбек. Исmlари ҳам қадду қоматларига ғоят ярашган ҳарбий кийимлари каби рамзий, тимсолий. Улуғ боболарига ўхшаб озода ва шавкатли бўлиб юрсин, шаъну шавкат келтирсин, деган яхши ниятлар билан қўйилган.

Аждодлар ва авлодлар.

Бу йигитлар ҳеч қачон керилмайди. "Бизлар шавкат келтираяпмиз", деган гапларни икки дунёда ҳам гапирмайди. Лекин ичларида, дилларида эгарланган отлар, тулпорлар бор. Буни биз гурур деймиз, ор-номус деб атаймиз.

Тошкентдан Токиога қадар, сўраб кўринг — билишади буни. Ҳазрат Алишер Навоийга эъзоз-эҳтиром кўрсатиб, ул зотга ёдгорлик ўрнатган кунчиқар мамлакат элининг қалбидаги эзгулик билан бизнинг қалбимиздаги эзгулик ўртасида қандай фарқ бор? Эзгуликнинг миллати, элати бўлмайди — бани башар буни бирдек англайди, қадрлайди.

Бир япон бобо, эғнида ўзбекча чопон, бошида ўзбек дўпписи, худди ўзимизнинг Жовлимурод бувага ўхшаб қолган япон археологи — муҳтарам Като бобо нима дейди?

— Мен неча йиллардан буён ўзбек тупроғида, Термиздаги кўҳна қалъалар орасида, биласизми, нимани излаяпман? Халқимнинг, Ватанимнинг тарихини, шаъну шавкатини қидираяпман. Мен ер остидан мўъжизалар топсам, сизлар ер устида — ўз Ватанингизда мўъжизалар қураяпсизлар. Сизнинг тупроғингиз — мўъжизавий тупроқ...

Беихтиёр ўйлаб кетаман: Като бобо қаҳвасини ичиб, хушҳаво ва сўлим япон ороли соҳилида қарилик гаштини суриб ўтирса ҳам бўларди-ку? Уни бу қумтепалар қаърида чанг-тупроққа беланиб, японча ҳаётнинг бор роҳату фароғатидан кечиб яшамоққа нима мажбур қилди экан?

Ўша ор-номус, ўша Ватан туйғуси, яна ўша гурур ва шаъну шавкат.
Инсонга инсонлик ҳуқуқи ва шарафини берадиган ўлмас туйғулар.

Кунлар, ойлар ўтади, фасллар такрор-такрор алмашилиб, ҳаётга, тирикликка рангу ифторлар таратиб кетади.

Эзгу мақсадлар, яхши ниятларнинг рўёбга чиқмоғи бор.

Келажак уфқларига умид тўшаётган темир йўлларимиз, орзу-мақсадларимизнинг соҳилларини бирлаштираётган кўприкларимиз. Буғдойи деҳқон қўлларидан тус олган тупроқ, табаррук замин.

Янги-янги йиллар келади.

Тойчоқларнинг тулпорларга, полапонларнинг сор бургутларга айланмоғи рост.

"Уйинг тинч - юртинг тинч", деган ҳикматни тескарисига ўгириб ўқинг-чи. Ҳар икки ҳолатда ҳам мазмун ўзгармайди. Бизнинг миллатда уй билан юрт, юрт билан уй - бир яхлит тушунча: жону тан мисол, жисму жон янглиғ.

Бутун бу уйнинг муаззам остонасига муаззам тимсоллар қўйилди. Эзгулик аркаси, Мустақиллик ва эзгулик монументи бунёд этилди.

Соҳибқирон Амир Темур бобомиз ўз вақтида кўчаларни кенгайтириб, Арки Олий барпо этгани ҳақида сўз юритар экан, буларни ўз кўзи билан кўрган испан элчиси Клавихо: "Қарийб йигирма кун ичида шундай улўғвор ишлар амалга оширилдики, чиндан ҳам бу ҳайратомуздир", деб ёзади.

Жадал суръатларда Эзгулик аркаси, Мустақиллик ва эзгулик монументи бунёд этилиши, Эски шаҳардаги, бутун мамлакатдаги Миллий боғдаги, Самар-қанд, Қарши, Термиз, Марғилон, Нукус шаҳарларидаги беқиёс ўзгаришларга, агар Клавихо тирик бўлганда, бутун ҳам худди шундай деган бўларди.

Янги-янги йиллар, янги-янги авлодлар келадилар.

Ҳаёт боғининг гул-чечакларидай, тириклик бўстониининг навниҳоллари мисол қорақўз, қорақош болакайлару қизалоқлар бу остонадан Ватан дарсини оладилар, ифтихорга, гурурга тўлиб, юрт тарихини ўрганадилар, Ватанни англайдилар.

Ва шунда, улар оғир ва машаққатли йилларда, синов ва қийинчиликларни матонат билан енгиб, ота маконимиз, муқаддас диёримиз - азиз ва жонажон Ўзбекистон келажagini ўз қўллари билан яратган фидойи инсонларнинг номларини, албатта, миннатдорлик билан ёдга оладилар.

*Яратган бекорга қарам қилмаган,
Отам, онамдайин қуёшим, ойим.
Чингиз, Ботуларга қарам бўлмаган
Бу халқ - меникидир, тугилган жойим,
Етти пуштим шунда, ташвишим, тўйим,
Бу — сенинг уйингдир, бу — менинг уйим.*

*Токи, бу тупроқда қолгай изларинг,
Ору номусинг ҳам жисминг тан-батан.
Талпиниб келгувчи ўғил-қизларинг,
Энг азиз, энг порлоқ остонанг — Ватан.
Сенинг ёруғ юзинг, менинг - ранг-рўйим,
Бу — сенинг уйингдир, бу — менинг уйим.*

2005-2006

Абдусаид Кўчимов

А
Б
В
Г
Д
Е
Ж
З
И
Й
К
Л
М
Н
О
П
Қ
Р
С
Т
У
Ф
Х
Ц
Ч
Ш
Ъ
Ы
Э
Ю
Я

Муҳаббат руҳи

Ҳар кун чақмоқ, момақалди роқ
Ойналарни шақиллатади.
Зарда билан кимдир “тақ-тақ-тақ”
Дарвозамни тақиллатади.

Югураман ҳовлиқиб, шошиб,
Хаёлимда минг битта хаёл.
Ташқарида ғазаби тошиб
Қақшаб турар аламнок шамол.

Эшикларни ёпаман аста,
Чўзиламан тўшакка дилгир.
Фурсат ўтмай бемажол, хаста
Деразани чертади кимдир.

Сочларимни силайди еллар,
Деразамни очган замоним.
Аммо, бўм-бўш, кимсасиз йўллар,
Булут ўрар қибла томонни.

Қишу ёз шу, ҳар куни шу ҳол —
Ором бермас бир беором руҳ.
Чақмоқ бўлиб, гоҳ бўлиб шамол
Фарёд урар ғамбода андуҳ.

Биламанки, бу дардли азоб
Азоб берар сенга ҳам ҳар кун.
Шамол увлар ваҳший, дарғазаб,
Чақмоқ чақнар дилзада, дилхун.

Менга аён, сенга ҳам аён
Беҳаловат руҳнинг ғамлари.
Тўлиб-тўлиб йиғлайсан гирён
Қалди роқ “Оҳ!” урган дамлари.

Маҳшаргача санчади тикан
Жонимизга энди шўр қисмат.
Иккимизнинг айбимиз билан
Етим қолган бахтсиз муҳаббат.

Қувлашмачоқ

Эсингдами олмазор боғда
Қувлашмачоқ ўйнаган дамлар?
Чаққонликда бутун қишлоқда
Топилмасди сендек илдамлар.

Оху мисол турсанг-да чўчиб,
(Мен ноилож, хайрон қолардим.)
Борар эдинг маррага учиб,
Мен йўл ярмига етмай толардим.

Ўтди қанча баҳор, қанча куз,
Изларингдан қуваман ҳамон.
Етолмайин доғдаман ҳануз,
Ҳануз етолмайин доғдаман.

Қарашларинг

Нечун бўлдим маҳлиё – мафтун
Кўзларингнинг банди – асири.
Бу аланга, бу олов тўлқин
Олиб кетар мени охири.

Манглайи шўр парвоналарнинг
Тақдиридан олмайин сабоқ,
Талпинаман девоналардай
Куйдирса ҳам шу ўт, шу чақмоқ.

Чўгга қўнган қорли учкундай
Зарра – зарра сув бўлар жоним.
Не – не диллар сенга тутқундир
Эй мингларнинг ширин армони!

Ярқираган нигоҳларингда
Икки дарё оқар шарқираб.
Ҳаёт гувоҳ гуноҳларингда,
Қанчаларни қилиб кетдинг ғарқ?!

Жодуларинг қанча жонларни
Тегирмондай янчиб ташлади.
Гўзал умид, ҳаяжонларни
Тигларига санчиб ташлади.

Дош беролмай қарашларингга
Юм-юм йиғлар шайдо булутлар.
Ўзларини қоя-тошларга
Ўқдай урар ошиқ бургутлар.

Барчасига гувоҳман, бироқ,
Унутмоққа етмайди кучим.
Мажнун жоним — ожиз шамчиноқ
Ўз-ўзимдан оламан ўчим.

Киприкларинг майли бўлсин дор,
Сиртмоқ бўлсин қаттол қарошинг.
Оёқларинг остида хор – зор
Чангга ботиб ётсин оу бошим.

Бир қатра жон қолса жонимда —
Жонгинангга нурдай қўнгайман.
Уйғонурман, бир кун қонингда —
Алвон лола бўлиб унгайман.

Нима қилай, шу бўлса қисмат,
Кўзларингда бор умид, аҳдим,
Дилбар хаёл, беадоқ ҳасрат –
Қизғалдоқдай гулларми бахтим?!

Соғинч

Бунча узун қиш оқшомлари,
Саҳарлари саҳродай ғариб?
Изғиринли сўқир шомлари
Нажот излар титраб, титраниб-
Тонглар, шомлар ночор, телбавор
Ҳайқиради:
— Қайдасан, баҳор?

Чинни-ҳарир кўрпани ёпиб
Тўнглаб ётар сарҳовузда сув.
Тушларида баргаклар тақиб
Юзин силар мажнунтол-сулув-
Муз остида чашмаи зилол
Ҳайқиради:
— Қайдасан, баҳор?

Увишганми отлар туёғи,
Маърамайди эчкилар, қўйлар.
Кумуш қишнинг кумуш байроғин
Бошларига кўтарган уйлар-
Беҳаловат, беором, бедор
Ҳайқиради:
— Қайдасан, баҳор?

Шамолдай уч, қайда бўлсанг ҳам,
Эриб битсин қорли тўзонлар.
Унгирларда яшнасин кўклам,
Сумалакка тўлсин қозонлар-
Маст айласин юртни ифоринг
Келақолгин, дилбар-баҳорим!

Томоғидан тарнов-дорларга
Сумалаклар осилган қатор.
Киприги муз чорчинорларга
Ҳазин, азгин термулган ҳилол-
Кўзларида соғинчли савол
Ҳайқиради:
— Қайдасан, баҳор?

Хайриятки, йил-ўн икки ой
Қаҳратон қиш яккаш ҳукмрон,
Музликлардан қидирмадим жой,
Музликларда топмадим макон-
“Шукур” дея тақрор ва тақрор
Ҳайқираман:
— Қайдасан, баҳор?

Ердამисан, осмондамисан,
Куйдамисан, дostonдамисан,
Йўлдами ё макондамисан,
Жаннат отлиқ бўстондамисан-
Сенга интиқ чархи кажрафтор,
Қайлардасан,
Қайдасан, баҳор?

Рўмолча

Эски жомадоним титкилай туриб,
Тошдай қотиб қолдим бесўз, бемажол.
Хаёлни шамолдай кетди учириб,
Сўнги эсдалигинг — ипак дастрўмол.

Рўмолча атрофи тилларанг баргак,
Тўртта бурчагида тўртта атиргул.
Ўртасида ханжар санчилган юрак
Ва... митти кўзлари жиққа ёш булбул.

Орадан ўтса ҳам қанча баҳор, қиш,
Совғанга синчиклаб солмабман назар.
Не учун, не боис, йиғлаётир куш,
Не сабаб юракка санчилган ханжар?

Сенга аёнмиди севги қисмати,
Булар фолингмиди, кароматмиди?
Меҳрми, сеҳрми, нафрат нусрати
Тақдирга масхара, маломатмиди?..

Қарасам... қўлларим кетмоқда титраб,
Олис-олисларда кезар хаёлим.
Сен боқиб турибсан сойга жовдираб,
Бошингда хилпирар шоҳи рўмолинг.

— Ўқишга кирсангиз... албатта, кириб,
Шаҳарда кўп эмиш чиройли қизлар.
Илтимос, илтимос қарамай туриб,
Илтимос, қарамай турсин юлдузлар.

Кўзларим юмаман мўъжиза кутиб,
Кўзларин юмишар миллиён юлдузлар.
Ипак рўмолчани кўлимга тутиб,
Чопасан, изингдан кувади излар.

Гўё оёқларим чимзорга ботган,
Чопиб-чополмайман, синган парвозим.
Бир парча тошдай муз бўғзимда қотган,
Ҳайкирай дейману чиқмас овозим.

Мен — Отелло эмас, сен — Дездемона,
Ғанимлиқ қилган йўқ бизга Яголар.
Мен ёш Мажнун эдим — ошиқ девона,
Сендек севмас балки Лайли — Лайлолар.

Аммо шаҳарлигин кўрсатди шаҳар,
Қишлоқ ҳам ўзини кўрсатди дарров.
Дилни мафтун қилди гўзал бир дилбар,
Сенинг кучоғингни тўлдирди куёв.

...Ипак дастрўмолни ўпаман аста,
Оҳиста эгилар паришон бошим.
Оғир ўйларимга гўё пайваста
Рўмолча юзига томар кўз ёшим.

Жажжи қизларимнинг шалоладай шўх,
Шодон кулгулари бузар хаёлим.
Фараҳбахш бахтига қилгандай қуллуқ,
Болаларни ўпиб, койир аёлим...

Зебо Мирзо

БОШИМДАН МАХАББАТ
НАРЛАРИНИ СОЧ

Ватан

Эҳтимол, ўлдирар бу куни кўрлар,
Томирингда олов қонинг бўламан.
Жонбахш кучоғинга жимгина сингган
Бир ҳалол қурбонинг бўламан.

Отамдай рози бўл,
Онамдай севгин,
Мен ҳам сеникиман, ўксик қизингман.
Бағрингда минг йиллик тошлар тўсиғин
Ёриб чиқаётган бир илдизингман!

Хайқирамадим пасту баландда туриб
Аммо тола нурдек ўтаркан ёдим,
Кўкка олиб учар озод руҳимни
Кўксимни қиличдай кесган фарёдим!..

Яшайман энг сўнгсиз дардларинг билан,
Ҳеч ким юрагимга бўлолмас қози.
Ҳали мудраб ётган дунёларингни
Уйғотиб учади руҳим овози!

Мен кимман?
Ғаминга ғамдош бўлмасам,
Оғримасам ёруғ қийноқларингдан?
Бошига осмонни кўтарган тоғдек
Ўсиб чиқолмасам тупроқларингдан.

Узоқ-узоқларга қараб англадим:
Қайданман, қаёнман ва кимникиман?
Кўнглимники эдим ва бир кун билдим,
Ундан ҳам олдинроқ Раббимникиман.

Ҳукм эт, шаҳидинг бўлмоғим учун
Жаннат боғларини ташлаб келурман.
Чорласанг, ортимдан бутун бир халқни
Ҳисор тоғларидек бошлаб келурман.

Севмасанг ҳам қаттиқ севавераман,
Чидайман хорларнинг таъна тошига.
Шунчаки ўлмайман,
Шунча ишқ билан
Кўтариб ўлурман сени бошимга!

Бир оз кўнглимники бўлдим-ўксиган,
Раббимники эдим, шубҳасиз, бироқ,
Борим-йўғим билан сеники эдим,
Сеники бўлурман, эй она тупроқ!..

Эй менинг умримни барбод қилган ишқ,
Балки изингиздан хазондек ўтдим.
Вужудга оташлар туташган чоқда,
Аланга лабларда жонимни тутдим.

Бошимдан муҳаббат нурларини соч,
Қонимда сезайин аланга кучин.
Оллоҳ бизни берган ёруғ дунёга
Севилмоқлик учун,
Севмоқлик учун...

Бармоғим учида — осмон эшигин
Очиб
кўрсатаман муқаддас кўкни!
Агар ишонмаса,
 ҳамма ўқисин:
«Бизнинг ёрлигимиз Худонинг ҳукми!»

Мен-балки Ҳаввоман,
Сен — Одам Ато,
Жаннат боғларидан тушганим ҳақдир.
Бизнинг дийдоримиз — энг буюк ато,
Бизнинг дийдоримиз — илоҳий тақдир...

Сир ошкор этганни севмайди Худо,
Сен дилга қулоқ тут,
ўйланмоқ нечун?
Ахир, иккимизга зор эди дунё
Севги нималигин билмоқлик учун!..

Топмасимдан токи ўлимни
Қуриб қолай биргина лаҳза.
Кетинг,
бунда менинг кўнглимни
Англар фақат учми-тўрт майса...
Бегонасиз менга бутунлай,
Бошим узра сачраб турманг, бас,

Айбингиздан ҳеч хабарим йўқ,
Ҳолимни ҳам кўрсатгим келмас.
Кетинг,
ахир, қўймайсиз нега
Кўзингизда найзалар билан?
Кетинг..
бир пас йиғлаб олайн
Сув бўйида майсалар билан...

Наби Жалолiddин

СЎРАТ ВА НЎҚОВ

Умар Хайём

Роман¹

Иккинчи қисм
Биринчи боб

1

Султоннинг ажаб бир одати бор эди-кўнгилхушликка чоғланса ҳам ҳарб машварати янглиғ мажлис тузарди. Бу каби йиғинлар, айниқса, ҳукмдорнинг хос кишилари, надимларига алоҳида тааллуқли эди. Сарой сари чорланган аёнлар бирон жиддий кенгаш бўлмоғига хезла-ниб, ҳар не сўроққа жавоб ва ечим топмоққа ҳозир келардилар. Улар ҳузури муборакка кириб, султон Маликшоҳнинг қошида Жаъфарак-ни кўрдилару олампаноҳ дилхушликни ихтиёр этганлигини англади-лар ва кўпчиликларининг лабларида ним табассум зоҳир бўлди. Аҳли хос ўз мавқеларига биноан султоннинг икки ёнига тизилдилар. Унинг ўнг ёнида ҳар доимгидек вазири аъзам Низом ул Мулк, амирул фуза-ло Умар Хайём ва бошқалар, сўл ёнида эса муҳтасиб Бадрий, Муҳам-мад Такаш, Қазвиний ва амирлар амири Арслон Тош бошлиқ амир-лар турардилар. Қуйироқда бўлса машшоқлар, ҳофизу қасидагўйлар жам эдилар. Султон мулойим жилмайиш ила аёнлар таъзимига майл билдирди ва бу билан барчага эътиборли эканлигини англади. Филҳ-ақиқат, аини дамда, султоннинг юз-кўзидан нур ёғилар, лабидан уча-ётган ҳар бир сўзда мутойибага мойиллик сезиларди. Унинг либоси-бошидаги тождан фарқли ўлароқ дур қадалган салла, юпқа оч яшил қабо, учи қайрилма этиги ҳам кайфиятига бисёр монанд эди. У жамо-атга имкон қадар хуш сўзламоққа уринарди.

Султоннинг бу кунги майлини алақачон пайқаган унинг қизиқчиси Жаъфарак Чучукка, айниқса, Худо берди. Паканагина, жиккак бу

¹Давоми. Боши ўтган сонда.

одам жуда сўзамол эдики, гап келганда, ўзгалар тутул султоннинг ўзини ҳам аяб ўтирмасди ва ҳеч ким унга эътироз билдирмоққа жазм этолмасди. Албатта, олампаноҳдан ҳайиқардилар, балки Жаъфарак Чучукнинг қисмати султоннинг илкида эканлигини яхши англадилар. Бу аччиқ забон қизиқчи ҳам ўз мақомини тузук билармиди ёхуд аслан шундайин мардона журъат соҳибимиди, атрофдагиларга игна санчишини қўймасди. Унинг "сайдлари" асосан уламою амалдорлар бўлардилар. У бировни ҳеч аяб ўтирмасди. Чамаси, уни онаси шунақа сертикон бир махлуқ этиб дунёга келтирган кўринади. Эҳе-е, унга тиш қайраганлар қанча. Айниқса, унинг сўз пайкониға вазири аъзам кўп бор рўбарў келарди. Бироқ вазир унга аччиқ қилишга бир жиҳати султондан ҳайиқар, қолаверса, ўз ожизлигини атрофдагиларга намойиш этмоқни ҳам истамасди. Чучук нишонга урганда зоҳиран енгил кулиб қўя қолар, аммо ичини нимадир бирваракай шилиб юборгандек туюларди. Шунинг учун Низом ул Мулк Жаъфарак гап бошлаганида зириллаб турарди. Султон наздида эса қизиқчисининг вазири аъзамга айтаётган гаплари шунчаки мутойиба эди, холос, унга парво қилмоқлик тузук бўлмасди. Устига устак дунёни зир титратган султон Маликшоҳ ҳам оддий инсон эди. У ҳам оддий бандалар каби гоҳо тушкунликка тушарди, хаёлга бериларди ёки арзимаган нарса учун кимнидир ёмон кўриб, унинг мағлублиги, камчилигини пайқаганда ҳузурлангандек туюларди. Низом ул Мулкнинг машхурлиги, эл аро бообрўлиги ва ҳатто, ўзини бош вазир соясида қолиб кетаётгандек ҳис қилиши баъзан султонни изтиробга солар, бу ожизона ғайирлигини Жаъфаракнинг вазири аъзамга нисбатан масхараларини таъқиқ этмаганлигида гоҳо сездириб ҳам қўярди. Қисқаси, Жаъфарак чучук султоннинг вазири аъзамдан пинҳона қасос олмоғи учун ўзигагина аён воситаси эди.

Жаъфарак Чучук кенг чалвор ва яланғоч танасига қизил нимча кийиб олган. Боши тақир қирилган ва кўзлари думалоқ, катта-катта бўлгани боис ҳам кулгили, ҳам биров қўрқинчли кўринарди. У бирдан сакраб турди-да, "Шултон шакбоз!" (яъни, "шакбоз"-итбоз демоқчи) дея ҳайиқарди чучук тил ила. Барча султонга бирров қаради-ю, унинг жилмайиб турганини кўриб, бараварига қаҳқаҳа урдилар. (Аслида, Жаъфарак анойи эмасди- у ўзининг чучук тиллилигини рўкач қилиб, султонни "шакбоз", яъни, шак келтирувчи ҳам демоқчи бўларди.)

— Мен-да унинг кўппагиман, — деди Жаъфарак, энди "тўрт оёқлаб" тилини осилтирганча ҳакилларкан.

Тақи барча хандон отди.

— Вале, унинг ўзга (ўзга) шадокатлийоқ шаки бой...

Аъёнлар гап ким томонга оғаетганлигини англаёлмай, жим қолдилар.

Қизиқчи энди кетини ўйнатиб, қийқирганча сакрай бошлади.

Сўнг думалоқ кўзларини ола-кула қилиб биров жим тургач, бировга сир айтаётгандай кафтини оғзига олиб бориб, деди. — У ўлгудай тўп (кўп) туғади- ўн иттита шакбаччалайиям бой. Вав, вав, вав... — У ҳар тарафга ирғишламоққа тушди.

Жамоат гап вазири аъзам ҳақида кетаётганлигини фаҳмлади, бироқ барчалари султонга эргашиб қаттиқ-қаттиқ кулавердилар. Баъзилари эса соҳиб девонга зимдан назар ташлаб қўярдилар.

Низом ул Мулк зил кетган, юзига қон уриб, базўр нафас оларди. У аламдан титраётган бўлса-да, сездирмасликка уринар ва безиллаб турарди. Бу чучук деганлари аксар ҳолларда сўзини қақшатқич тарзда поёнига етказарди. У ана шундан қўрқмоқда эди. Бу гап ҳам шундай бўлди... Жаъфаракнинг сўнгги гапидан вазири аъзам адоий тамом бўлди. Султон бошлиқ аъёнларнинг ҳаммалари қаҳ-қаҳ отиб куларканлар, Низом ул Мулк гўё кулаётгандек юзини тириштиргани билан ич-ичидан бир ингроқ келиб, ҳиқ-ҳиқ қиларди, холос. Аламдан кўзлари

ёшланиб кетганди.

Жамоат Жаъфараkning қилиқларидан, сўзларидан узоқ кулди, бу то султон кулгидан тўхтаб, илкини кўтариб, жим бўлишга ишорат этгунча давом қилди.

— Маълумингиз бўлмайким, биз асад ойининг адоғи ёхуд сунбуланинг ибтидосида шикорга чиқмоқликни ихтиёр қилдук. Шул боисдан, амирул сайдгарга (овчилар амири) ва жамики сайдгарларга бу шоҳона шикорга ҳозирлик кўрмоқни амр этурмиз.

Бу хабарни эшитган аҳли аъён бараварига мамнунлик кайфиятини намоиш этдилар.

— Амирул фузало, хос надимимиз Умар Хайём жаноблари шикорда бизга ҳамроҳ бўлмайлар. — Султон ним табассум ила шоирга боқаркан, билинар-билинемас бош силкиди.

Хайём аввалига султоннинг ниятини тушунмагандай бир лаҳза ҳайрон турди-да, сўнг шошиб таъзим қилди.

Бу олий эҳтиромдан қарши тарафда турган Қазвинийнинг кўзлари олайиб, косасидан чиқиб кетаёзди...

Ихтиёр олий барчага аён этилгач, яна кўнгилхушлик авж олди...

2

Ушанда Хайём ҳузури муборақдан чиққач, вазири аъзам билан учрашмоқ ниятидан қайтди, чунки Жаъфараkning вазири аъзамга қилган кўпол ҳазилидан сўнг унга рўбарў келмоқ уни масхара этмоқ ила баробар эди. Соҳиби девон ҳозир танҳо қолмоғи лозим эди. Вужудидаги алам оташини босиб, тин олмоғи жоизлиги шоир учун маъқул кўринарди.

Аслида, Хайём султоннинг амридан шодланмади. Шикорга кетса, расадхонадаги ишлар тўхтаб қолиши ва айниқса, хомаю давотидан йироқ тушмоғи уни хомуш этди. Бироқ тождорнинг ҳукми вожиб эди.

У эртасига корфармони қақриб, Шокир Талхни олиб келишни буюрди. Шокир Талх деганлари Хайёмга аввалдан эшлиги бўлган этиқдўз эди. У билан Исфаҳонга янги келган кезлари мана шу корфармо боис танишган эди. Шоир пошналли пойабзал киёмасди, кийса-да, оёғи толиқар ва ҳатто, кўпроқ юриб қўйса, оғришга тушарди. Шул важдан ҳамиша пошнализ ясси тағчармли оёқ кийими кийишга уринарди. Бу унинг наздида, жуда қулай туюлар, уни кийса, қадамини енгил оларди. Ушанда корфармо Шокир этиқдўзнинг бошкентдаги энг олди аҳли ҳунарлардан бири эканлигини айтгач, Хайём уни дарҳол ҳузурига чорлади. Чорлашдан олдин этиқдўзнинг исмига нега энди Талх лақаби қўшиб айтилишини сўраб ҳам олди. Чунки Шокир каби гўзал исм ортидан бундайин сифат бергувчи ғализ сўзнинг ишлатилиши уни чиндан ҳайрон қолдирганди ва шунинг учун бу лақабнинг тарихига қизиқиши ихтиёрсиз равишда ортди.

— Шокир этиқдўз жудаям тўғри сўз, — деди корфармо шоирнинг сўроғига жавоб бериб. — Гапини хаспўшлаб ўтирмай, шартта айтади-қўяди. Сўзини бисёр намакоблаб сўзлар ва шул боис, Талх дерлар уни.

Кейин Шокир Талх ила бир неча бор гаплашгач, англадики, у чиндан ҳам талх забонли экан. Ўзи асли тоза кўнгилли этиқдўз ҳар қандай фикрини дағалроқ йўсинда ифода этмоққа одатланганди. Бу фақатгина тўғри сўзликдан дейилса, хато бўларди, аниқроғи, бу унинг илму урфон борасида ғофил ва тарбияси нотўқис эканлигидан ҳам далолат эди. Талх тамсили унинг сурату сийратига ростдан ҳам мос тушганди.

Хайём Шокир Талхнинг келишидан завқланди. Йўғон-йўғон бармоқларига монанд думалоқ қоп-қора юзи, оғоч бутоғи каби катта бурни

шоирнинг завқини қўзғаб, табассумга ҳамроҳ этди.

— Ҳазратим чорлаган эканлар, — деди Шокир Талх салом-алиқдан сўнг ўз одатича шошиб.

— Аввало, муродимиз сизни кўрмоқ эди... — дея гап бошлади шоир сўзларни ҳижжалаб, кулимсираганча. — Оз фурсат бўлса-да суҳбатингизни...

Талх дағал овозда бидиллади:

— Оёғимга пойабзал даркор бўлиб қолди, дея қолинг, тақсир!

Хайём этиқдўзнинг эркалигини кўтарарди ва бундан ўзи ҳузурланарди.

— Бунча ошиқурсиз, оғойи Шокир! — деди кулиб у туркий лаҳжада. — Сиз тиккан этиклар ҳам худди суҳбатингиз каби биз учун қимматлидур, бироқ ул бир баҳона, холос. Аслида, суҳбатингизга муштоқмиз, Талх.

— Ҳазратим муболаға этдилар. Илло, бизнинг суҳбат нима-ю тегиримон тошининг товуши нима? Шундоғ бўлагач, баҳузур хизматни айтаверсинлар, жаноб.

Хайём юрак-юракдан қаҳ-қаҳ отиб кулди:

— Сўзланг, Талх, сўзланг. Талх отингиз араз этиб, қочиб қолмасин тагин!..

Кулишдилар.

Шоир муддаога кўчиб, султон ҳазратлари ила шикорга ҳозирланаётганлигини ва дашту саҳрода узоқ-узоқ юрмоқ учун мос келгувчи этик буюрмоқчи эканлигини айтди.

— Кўп юрганда оёғим толиқмаса, бас. Пишиқроқ чармдан бўлса... Бу юмуш борасида сиздан ўтадурғони йўқтур.

Шокир Талх тақи бир бора шоир оёғининг қолипу ўлчамларини олиб, кетмоққа шайланди.

— Пошна борасида унутмасинлар, Талх, — дея эслатди шоир унинг ортидан.

— Пошнангиз менинг бўйнимда-ку, ҳазратим, қандоқ унутай, — деди этиқдўз сўзига қўш маъно юклаб.

Хайём кула-кула қолди.

Ўша кунлари вазири аъзам Низом ул Мулк ила учрашмоқ, валинеъматининг аҳвол-руҳиясидан бохабар бўлиб, ҳол сўрмоқ шоирнинг бирламчи муддаоси эди. Ҳар тугул ўшанда соҳиб девоннинг кўнглига озор етди, бу дард устига чипқон бўлиб, ванимлар тантана қилдилар, ошкора музаффарлик нашидасини сурдилар. Хайём айна мана шу озорларни вазири аъзамнинг қалбидан қувмоқ истарди. Бироқ, ҳадеганда, у билан учрашмоқ насиб этавермади.

Хайём отларга ишқибоз эди ва шикор туфайли тақи отларга ошно бўлмоғидан қувонарди. У султоннинг отхонасига ва турфа жонзотлар боқилгувчи томошахонасига кирмоқ учун ижозати олийга мушарраф бўлган эди. У ҳам бўлса, султон Маликшоҳ шахриёри аъзамнинг савватлари туфайли насиб этганди. Шунинг учун шикорга ҳозирлик баҳона султоннинг отхона ва томошахонаси сари ошиқди. Хайём тузуккина синчи (отнинг аҳволи, соғлигини ўрганувчи одам) эди ҳамда у ердаги синчи-ю сайис (отбоқар)ларни жуда яхши танирди, улар ҳам ғалат феъли шоирга кўникиб кетгандилар, шунингдек, унинг отпарастлигини ҳам жуда яхши билардилар ва ҳурматлар эдилар.

Султон Маликшоҳ турфа жонзотларни хуш кўрарди. Тўғри, шикорга чиққанда ҳеч бир махлуқни аяб ўтирмай, бирваракай тиглаиверарди, лекин тирик жониворларнинг томошасидан ҳам ўзини тиёлмас, аксинча, гоҳо уларнинг ҳаракатларини кузатиб, завқланар, ҳузурланар эди. Унинг хос ҳайвонотхона бунёд этганлиги ва у ерга тез-тез кириб турмоғи ҳам ана ўша феълидан эди. Ҳайвонотхона-томошахонада жонзотларнинг жамики турлари мавжуд эди: бўри, паланг, шер,

қоплон, тулки, оҳу, жайрон ва ҳақозолар, қушлару паррандалардан лочин, кабутар, қумри, тўти, саъва, товусу дуррож (тустовуқ)лар сақланарди. Султон сайдгар лочин ва сақлар тайёрламоққа алоҳида эътибор бериб, саъй этарди. У отларнинг фаҳму фаросатидан қанчалик завқланиб, шиддатидан нечоғлик куч олса, лочинларнинг жасур сура-ти-ю мардона феълларидан шунчалар вужудига қуввату шижоат тўлиб борарди. У ўзини лочинга ўхшатарди ва лочиндай тутмоққа интиларди. Ҳар бир лочинга айрича эътибор берар, гўё ўз боласини эркалаётгандек меҳр ила сийларди. Лочин парвозини кўрганда унинг кўзлари чақнаб, олов сочаётган монанд кўринар, елкалари шишиб, бўйин томирлари бўртиб кетарди. Бу маҳал мисоли икки ҳукмдор-қушлар шоҳи ила башар султони баҳс бойлашиб, бир-бирларидан завқланаётгандек туюларди.

Хайём от зотларининг турлари каби лочинлар ҳақида ҳам кўп нарса билар ва бу жонзотларнинг қадим тарихларидан тузуккина бохабар эди. Аслида, султоннинг шоирни ўзига надим этиб тайинламоғига ушбу жиҳатлар ҳам қисман боис бўлган эди. Ушанда султон сайисхонада Хайём ила отларни томоша қилиб, ҳордиқ олмоқда эди. У тинмай ўз отларини таъриффу тавсифу этарди, қайси от қаердан келтирилганлиги ҳақида сўзларди. Султон бошқа бир жойда ёхуд даврада бунчалар очилмаслиги, сўзамол бўлмаслиги аниқ эди. Уни бу хуш кайфиятга солган нарса отларга бўлган мислу қиёссиз меҳри эди. Шунда шоир суҳбат асносида мақбул бир фурсатни топиб, ҳукмдорнинг ижозати ила унга ғазналик Сабук Тегиннинг ўғли султон Маҳмуд ва унинг Аёз отлиғи ғуломи тарихини сўзлаб берди:

— Кунлардан бир куни қўшни мамлакат ҳукмдори Маҳмуд Ғазнавийга элчи йўллаб, унга кўп бебаҳо тортиқлар ила бир от ҳам жўнатади. Элчини султон Маҳмуд саройида иззат-икром ила кутиб оладилар, дабдабали қабул маросими уюштирадилар. Маросимдан сўнг султон тухфа қилинган отни кўрмоқ учун боради. От барчага маъқул келади, лекин султон сарой отбоқарларидан: "Отни кўрмаган ҳеч кимса қолдими?" дея сўрайди. Сайислар бошлиғи: "Султоним, отбоқарларнинг ҳаммалари, ҳатто муҳожир от билгичлар ҳам кўришди ва бу отга қойил қолишди", дейди. Шунда бир четда турган отбоқарлардан бири: "Аёз кўргани йўқ", деганида, султон: "У ҳам келиб кўрсин", дея амр этади. Сайислар бошлиғи эса "Олампаноҳ, Аёз яқинда келган қулингиз, у ҳеч нарсани билмайди, отларнинг тагини тозалаб юради, холос", деб, орага сўз қўшади. Султон бўлса ғазаб ила ўз амрини қайтаради.

Аёзни чақириб келадилар. У султонга таъзим қилгач, бир четда қўл қовуштириб туради. Султон эса унга буюради:

— Ушбу отни яхшилаб кўр ва қандай от эканлигини бизга айт!

Аёз ўйлаб туриб, дейди:

— Олампаноҳ, камина ғуломингиз, оддий отбоқардурмен. Синчилик қилмоққа ожиздурмен. Агар ҳазрати олийлари истасалар, амрлари вожибки, билмоққа саъй этгум. Аммо ундан аввал отнинг дарёга тушиб чиқишини кўрсам-да, сўнг бир фикр айтсам.

Султон Аёзнинг талабига рози бўлиб, отни дарёга олиб боришларини буюради. Аёзнинг бу талаби отбоқарлар бошлиғи ва бошқа баъзи кимсаларга ҳам ёқмагани аниқ эди. Бироқ "Султоннинг амри вожиб", деб отни дарёга олиб бордилар ва сувга туширдилар. Сув отнинг белигача кўмгач, у бироз сув ичди. Шундан сўнг Аёз отни дарёдан олиб чиқди, шу билан бирга унинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турди. От соҳилга чиққач, "Энди бўлди, кетдик", деб сарой сари йўл олди. Барча ҳайратда: "Бу қул нимани билдийкин?" дея ажабланардилар. Бош сайис Аёзнинг олдига келиб, секин "Нимани билдинг, Аёз?" деб сўраганиди, Аёз: "Билганимни сўраган одамга айтамен", деди. У султонга рўбарў бўлиб, таъзим қилгач, деди:

— Олампаноҳ, сизга инъом этилган от зотли кўринадур, қадам ташлашлари, юриши, сувга ботирлик ила тушиши, чиқиши ҳайратомуз, шоҳларга арзигулик от. Лекин фикри ожизимча, бу от ёшлигида сизгир сути ила боқилган чиқар, чунки ҳаракатлари отларга хос бўлса ҳам баъзи қилиқларида қорамолларда бўладиган аломатлар сезилдики, бу ҳол мени ўйлантириб қўйди. Балки мен хато қилаётгандирмен, унда бир қошиқ қонимдан кечмағингизни ўтинамен.

Султон отбоқарлар бошлиғидан: "Сен нима дейсан?" деб сўради. У эса ҳеч нарса деёлмаслигини билдириб, бошини эгди.

Сўнг султон элчи ила учрашди. Сухбат асносида гапни от мавзусига бурди. Элчи от ҳақида батафсил сўзлаб берди:

— Бу от подшоҳ йилқисидаги энг зотли биянинг боласи бўлиб, унинг ёшлигида тасодиф туфайли бия ҳалок бўлган, тойча эса зотли сизгир сути ила боқилган. — дея гапини тугатди элчи.

Султон от сизгир сути ила боқилганига қаноат ҳосил қилгач, Аёзни хузурига чорлади:

— Бу сирни қандай англадинг? — дея сўради ундан.

Аёз таъзим-тавозе ила деди:

— Эй улуғ султон, ҳар ҳодисага диққату иштиёқ ила қараш ва уни кузатиш, кўрган-билганларини тафаккур қилмоқдан инсон билими, тажрибаси ортади. "Ҳаётда содир бўладиган яхши-ю ёмон ҳар ҳодисани кузатиб боришга ўрган ва шунга одатлан", дер эди падари бузрукворим. Мен ёшлигимдан кексаларни ҳурмат қилар, кекса билим соҳибларининг сўзларига қулоқ солар ва айтганларини уқиб олар эдим. Кексалардан эшитганларим ва ўзимнинг ёшлиқдан кузатганларимдан фаҳмадимки, қорамоллар сувдан чиққанларида орқа оёқларини галма-гал ортига силкитадилар. Бу ила орқа оёқларида ўсган юнлардаги сувларни туширадилар. Лекин отларда бундай ҳол учрамайди. Келтирилган тулпор дарёга ҳайиқмай, сесканмай тушди. Аммо сувдан чиқиб, орқа оёқларини силкитди.

Султон Маҳмуд Аёзнинг жавобларидан мамнун бўлибди ва уни ўша заҳоти мирохур¹ этиб тайинлабди.

— Бундан аён бўладики, -дея гапини тугатди Хайём от тарбиясида, унинг зотини тоза сақламоқда ҳар бир нарса эътиборга олинмоғи лозим экан.

Филҳақиқат, отларни билмоқ борасида султон ила шоир бир-бирларидан қолишмасдилар. Балки шул боис ҳам сухбат қизигандан қизирди. Хайём ўзининг Аёз ҳақидаги ривоятини тугатгач, ундан илҳом олган султон ҳам тақи отлар таърифига тушиб кетди. Чиндан ҳам гўдаклигидаёқ от миниб, шамшир тутган, яъники, ҳарб илмини пухта эгаллаган бу туркий ҳукмдор барча қавмдошлари каби отлар хусусида кўп нарса биларди. Қадим туркий шоҳ Афросиёб айтган экан: "Эрга от андоқким, кўкка ой". Агар от бўлмаса, ҳарбийларга жасур одамлар деган ном нолайиқ бўлур эди. Кўп саркардалар отга минмоқни фалак бўйнига минмоқдан афзалроқ билганлар. Зеро уни "Қутлуғ қадам" деб бежиз айтмаганлар. Ҳа, бу гапни турклар айтган, султон ҳам бу таърифга ишонади. Султон Маликшоҳ, шунингдек, Расулиллоҳ саллаллоҳу алайҳи васалламнинг от ҳақида айтган ҳадисини ҳам яхши биларди. "Хайр йилқининг пешонасига ёзилган", дейди Пайғамбар алайҳиссалом. Айниқса, араб отлари бемислдор...

— Мана бу форслар алус деб атайдурғон от — дея гапида давом этганди султон ўшанда. — Айтадиларки, у гўё осмонда учади, жуда зийрак ва бошқа отларнинг дупурини узоқлардан эшитади. У жуда қаноатли, аммо совуққа чидамсиз. Бундай от эгаси бўлмоқ бахт, бироқ бу жонивор анчайин нозиқдур. Мен бунда хўп чопганмен, шоири замон.

Хайём ним табассум ила султоннинг гапини давом эттириб кетди:

¹Мирохур — отбоқарлар амири

— Устод Аристотилуснинг ёзишича, отларнинг тури жуда кўп. Ул зотнинг эътирофича, қушлар рангидаги, хусусан, оқ от яхши ва эътиборга лойиқ. Унинг соҳиби жангда доимо зафар қозонади. Бундай отни подшоҳлар минса ярашади.

Шоирнинг гапи султонга жуда ёқиб тушди. Чунки у оқ отни хушлар ва бир неча хил зотли оқ отлари бор эдики, ҳар жабҳада уларни минар ҳамда бундан фахру ифтихор этиб, ҳузурланарди.

Ушанда уларнинг бу ёқимли суҳбати узоқ чўзилганди ва охирида султон Хайёмни "Отлар хусусидаги бу билимларингиз ила "Тулпорнома" отлиғ рисола битсангиз бўлув эркан", дея лутф этиб, сийлаганди. Мана, энди сайисхонада шикори хосга ҳозирлик кўриб турибди. Бу шикордан, албатта, яхши, тоза ва хуш ҳаводан симириб, сиҳатини баққарор этиб қайтади. Фақат хомаю давотдан айру тушмоқ...

Шикорга, тағинки, шоҳона шикорга ҳозирлик узоқ давом этарди. Аввало, учқур отларнинг туёқлари янгитдан тақаланиб, ювиб, мойланар, ёллари ҳафсала ила тароқланиб, хинолар суртилларди. Бу нимарса от узра ўлтирган чавандозни шижоатлантирар, зотли арғумоқнинг майин, кино тусли ёллари учиши унга журъат ва улғуворлик бахш этарди. Шунинг каби бу амаллар шикори хоснинг зийнати, унинг суратига берилгувчи оролари эди.

Бир ёнда уста сайдгарлар ов қурол-аслаҳаларини созлайдилар, ҳозирлайдилар. Найза ва пайконларнинг синонларини (тиғларини) чархлаб, садоқларга жойлайдилар. Бошқа ғуломлар аробаларга озик-овқат, идиш-аёқлару чодирларни, кўрпа-тўшакларни ортадилар. Кўплаб мешлардаги сувларни асосан туяларнинг ва баъзи отларнинг устига юклашар, қолган керакли буюмларни ҳам шу тариқа саранжомлашарди. Икки нортуга аморий (кажава, туя устида ўлтиришга мўлжалланган махсус ўриндиқ) ҳам ўрнатилган бўлиб, бу султон ҳазратлари учун эди. Мабодо, сафар чоғи от устида толиқсалар, аморийда ҳордиқ олишлари мумкин эди.

Шикори хосга шундайин алоҳида тадорик жоиз эди. Сарой ҳовлиси, ташқиси бир неча кунлаб шовқин оғушида бўларди. Айниқса, овчи саклар занжирларга боғлаб олиб чиқилганда, уларнинг басма-бас ҳуришлари оламни тутиб кетарди. Зотдор, шикори хос учун ўргатилган бу катта-кичик, турфа ранг итларнинг овозидан, наинки, одамнинг, оламнинг ҳам қулоғи батанг бўларди. Яхшики, уларнинг "тилини" билгувчи сакбозлар бор, акси бўлса, бу мағзи не кўйга тушардилар, Оллоҳга аён.

Бир неча сайдгар лочинлар эса, султоннинг ва аҳли шикорнинг ҳам фахру ифтихори эдилар. Бу мағрур, мардона қушларда улғулик, киборлик рамзи мужассам эди. Улар ҳам гоҳо юракларга ваҳм солгувчи сас ила ҳайқириб кўярдилар...

3

Сунбуланинг бошида шикорга отландилар.

Ундан аввал Хайём вазири аъзамнинг ҳузурда бўлиб, бироз суҳбат қурди, валинеъматининг кўнглини олишга уринди. Сидқидилдан қилинган муомала, самимият киши қалбига, шуурига таъсир қилмасдан қолмайди. У кўнгилларни кўтаради, одамнинг ўзига бўлган ишончини оширади. Вазири аъзамда ҳам шундай бўлди, ўз жигарбанду аржумандидай бўлиб қолган шоирнинг самимий сўзлари, хайрихоҳ чеҳраси зимистон кўнглини ёритиб юборди. У ўша онда яна бир карра амин бўлдики, бу даҳри дуннинг омонлиги эзгулик, самимият ва чин дўстликнинг мавжудлигига боғлиқ экан. Ҳар ҳолда, илму маърифат боқий экан, зеро, Хайёмни унга ёвуқ тутган ҳам илму маърифат ва эзгуликка эшлик эди.

— Яхши олиму шоирдан уста сайдгар чиқмаслиги аниқ, — деганди ўшанда Низом ул Мулк шоир ила хайрлаша туриб. — Бироқ яхши шоирдан яхши ҳамроҳ чиқади. Олампаноҳ ила мулоқотда ул зотни эҳтиётлаганинг каби ўзингни ҳам сақлагин. — Бу унинг оталарча насихати эди. У ҳукмдорлар қуёш янглиғ бўлишлигини тақди бир карра эслатганди...

Шикорнинг аввали бошкентга яқин водийда, унга туташиб кетган тоғлар устида кечди. Ёллари ўсиқ, арабий оқ отда виқор ва ҳайбат ила чопган султон Маликшоҳ, ниҳоят, суюкли тулпоридан тушиб, пиёда юрмоққа бошлади. Водийнинг елкасига оёқ қўйган тоғ салжуқий султонга ҳам жалолатли¹ кўринар, унинг юксаклиги қаерда интиҳо топмоғини тасаввур этмоқ мушкул эди. Бу ерда атроф жавониб² тоғдан иборат эди. Тоғ ёнбағридаги катта-кичик қорақўнғир тусли, гоҳо оқиш харсанг тошларга суюниб турфа оғочлар ўсган. Бу оғочлар баъзи жойларда ғуж-ғуж бўлиб ўсганидан яхлит ёнғоқзор, тоғолчазор ва мевалари майда-майда ёввойи олмазорларга айланиб кетган. Ундан юқорида эса зарангзорлар ястанган. Бу оғочзорлар остида ўсгувчи гиёҳлар ҳам турфа хил-бурдойиқ, қўзиқулоқ, наъматак, ёввойи олча, қорақанд³ каби ўтларнинг бир неча хиллари мавжуд. Айниқса, бу янглиғ гиёҳлар тоғ устидаги яйловларда мўл-кўл. Бу каби набототнинг бисёрлиги турфа жонзотларнинг ҳаёт кечирмоғи учун ҳам жуда қулайдир. Унда тулки, бўри, сиртлон, гоҳо эса айиқ ва йўлбарслар ҳам эмин-эркин яшайдилар. Тоғнинг юқорисида бўлса, жадий (тоғ такаси), кийик, тоғ қўйи, қор қоплони каби жонзотлар кўп. Тоғда яшовчи қушларнинг тури беҳисоб, уларни таниш, ажратиш анча мушкул.

Сайдгарларнинг бир қисми ва сакбозлар итларини олиб, тоғнинг юқорисига чиқиб кетдилар. Улар баландга чиқиб, бир қанча муддат жим туришар, тоғ устини сукунат қоплаб, жамики жонзотлар хотиржам бўлгач, ваҳимали сас бергувчи бурғуларни чалишиб, итлар ила шовқин-сурон солишиб, қуйига энардилар. Бу саълари ила тоғдаги борки ҳайвонотни сайёдлар томон ҳайдардилар. Тоғнинг бошланишида султон бошлиқ ҳар хил яроғлар тутган сайдгарлар туришар ва улар қимирлаган нарасаки бор жонталаш этардилар. Сайдгарлар асосан султоннинг қўнғилхушлиги учун хизмат қилишар, ўлжалар қисматини ҳам аксаран унга топширишарди. Султоннинг атрофида анча-мунча даррандани (йиртқични) ҳам енга олишга қодир алп қомат сайдгар-қўриқчилари ҳаминиша шай турардилар. Шикор маҳали султоннинг жони азизини омонда сақламоқ уларнинг зиммасида эди.

Султон Маликшоҳ ўлжани танлаб ўтирмасди. Жон ташвишида ўзини ҳар ёнга уриб, яширинишга уринаётган жониворларнинг барини бир-варақай гоҳ камон, гоҳ палахмон ва ёки найза ила шикастлайверарди. Ёнидаги бир неча яроғбардорлари ҳориса ҳорирдики, султон асло ҳоримасди. Кишининг этини сескантиргувчи бир қиёфага кириб, турфа махлуқотни ўлдираварди. Айни дамда у қатлгоҳ узра қилич яланғочлаб, маҳкумни кутаётган жаллодга ўшарди. У уста мерган эди, отган ўқлари нишонга бехато тегарди... Кўп ўтмай ҳаммаёқ ҳайвон жасадларига тўлиб кетди. Уларнинг ҳаммасини ҳам йиғиштириб олмасдилар. Баъзи қимматбаҳо мўйнали жониворларни тўплаб, терисини шилиб олмасалар агар, аксарияти ўша жойнинг ўзида қолиб кетарди. Султон учун шикорда ўлдириш завқи муҳим эди.

Хайём бу "қатлгоҳ"га умуман яқинлашмади, баъзан чодирда қолса, гоҳида тескари томондаги тоғ ёнбағирларида кезинди. Тўйиб-тўйиб тоғ ҳавосини ва унга чулғаб май симириди, майсазорларга бурканиб, осмонга термудди, қадрдон маъвони кузатди. Гоҳо эса мастона шеър битди:

¹ Жалолатли — улутвор
² Жавониб — томонлар
³ Қорақанд — зирк

Ул азал сайёди қўйиб дона, дом
Ўз овига қўйди одам дея ном.
Оламга не яхши-ёмонлик бўлса,
Ўзи қилиб, тўнкар одамга мудом.

Ўша сархуш кечаларда кўк балдоғи ойга термулиб, ўртанди, эҳтирослари жунбушга келиб, ой юзида Марямнинг жамоли акс этиб, шурида тақи шеър айланди:

Ё Оллоҳ, ул гўзал ойни яратиб,
Сочи сунбулидан анбар таратиб,
Унга қарамагил, дея буюрсанг,
Зулм-ку, дил шавқин ўзинг қўзғатиб.

Шоирнинг жон талвасасида типирчилаётган жониворларни кўрмоққа на ҳоли, на тоқати бор эди. У ўлимга сира-сира кўника олмасди. Оллоҳ ўзи яратган инсон ишқида барпо этган бу оламда тўйиб-тўйиб яшашни, барчанинг яшашини истарди. Хайёмнинг ҳамиша ўзгалардан пинҳон тутишга уринган сири-бу унинг жуда-жуда ҳаётпарастлиги эди. У ҳаётни севарди ва шунинг учун, ўлимнинг улуғлигини ҳис этгани ҳолда, унга тоқат қилолмасди.

Тоғдаги ов икки ҳафтага яқин давом этди.

Дашту биёбондаги шикор ўзгача бўларди. Бу ерда сайдгарлар кўпроқ от устида ов қилардилар. Султон ҳам оқ тулпорига миниб, ўлжанинг ортидан қувар ва болалигидан ҳадисини олганидай, отни чоптира бориб, жон қайғусида югураётган жониворга қарата ёйдан ўқ узарди. Сайд қулагач, тақи бошқа жониворнинг ортидан қува кетарди.

Ёзида¹ оқ саксовулар мўл эди. Уларнинг бўйи гоҳо етти-саккиз газгача етарди. Бундан ташқари, йирик юлғунлар, шувоқ ва шўрақлар ҳам кўп бўлиб, қалин бутазорларни бунёд этгандики, бу ҳайвонларнинг жон сақламоғи учун ўнғай эди. Бу ерларда овбоп жониворлардан оҳу, кийик, тулки, шағол, қуён ва шер каби даррандалар ҳам кўп учрарди. Даштдаги шикор сайдгар учун чинакам синов ҳам эди. Унда отнинг устида ёй ота олмоқ маҳорати ила ботирлик ҳам бўлмоғи лозим эди. Чунки от устида чопиб бораётган овчининг рўбарўсидан баногоҳ бирон йиртқич чиқиб қолиши ва от ҳуркиб, суворийсини ерга қулатмоғи мумкин эди. Сайдгарнинг ёзида бўлса, шер ёки бошқа дарранда уни ғажиб ташлаши ҳам турган гап. Султон Маликшоҳнинг падари бузруквори султон Алп Арслон даврида бўлган шикорларнинг бирида шундай бўлганди. Унда Маликшоҳ ёшгина болакай эди, ҳавас ила отасининг ортидан югуриб юрарди. Кичкина ёйдан ўзича ўқлар ҳам отарди. Ўшанда кўплаб ярадор жониворларнинг жон беришини кўрган эрса-да, қонга беланган одамнинг бундай тарзда жон талашмоғини ҳеч ҳам қузатмаганди. Буталар ортидан туйқусдан чиқиб келган шер бечора сайдгарнинг бўғзини ғажиб ташлаганди... Бу мудҳиш манзара уни ҳали-ҳамон тарк этмайди Жангу жадалларда неча-неча одамнинг ёстиғини қуритган, ададсиз жониворларни хокга қорган султон Маликшоҳнинг ёдига ўша воқеа тушиши ҳамоно юраги зириллаб кетади. Чунки бу унинг ўлим ҳақидаги илк болалик тасавури эди. Ўлим деганда унинг кўз олдига ўша бўғзи ғажилиб, қонга беланган сайдгар келарди.

Султон ёзи шикорида лочинларига ҳам эрк берди. Улар ҳам қушбонларнинг илкидан шиддат ила осмонга кўтарилиб, ўлжа излай бошладилар. Лочин подшоҳлар шикорининг улфатидир, у ила қувонадилар, уни севадилар. Лочиннинг хулқи ўзининг нозиклиги ва покизали-

¹ Ёзида — даштда

ги ила тождорларнинг хулқига ўхшайди. У гўштхўр паррандаларнинг подшоҳидир. Шул боис лочин бошқа одамларга қараганда подшоҳларга кўпроқ ярашади. Лочинда бошқа жониворларда бўлмаган жалолат мавжуд. Подшоҳлар уни томоша қилишнинг яхши аломатлари бор деб билишади. Султон Маликшоҳ ҳам шундай деб билар ва айни дамда, қушбонлар илқидан кўкка парвоз этаётган лочинларга узоқ-узоқ завқ ила тикилмоқда эди.

Асли лочинларга ишқибоз бўлган Хайём ҳам ҳозир султоннинг ёнида эди ва у ҳам лочинлар парвозини кузатарди. Шоир қушлар шоҳи ҳақида кўп нарса билар ва унинг билишидан султон ҳам бохабар эди. У лочин ҳақидаги ривоятларни билишдан ташқари, унинг ҳаракатларига қараб турли башоратлар қилишга ҳам қодир эди...

Ана, лочинлардан бири тўрғайни тутиб, ваҳшат ила қийқириб қайтди. Шоир сесканиб тушди, лочиннинг бундайин ҳаракати яқин орада бўлгувчи ёмонликдан далолат берарди. Қуш учиб келиб султоннинг илқига қўнди.

— Шоирлар шоҳи шоҳнинг шоҳ қуши ҳақида не дейди? — дея султон илқидаги лочинни юқори кўтариб, кўз-кўз қилди.

— Султонимнинг лочини беназир. — Хайём от устида ўлтирган султонга яқинлашиб, ўнг илкени қуш томон узатганча давом этди. — Унинг пайлари қаттиқ, болдири йўғон, ўзи юмалоқ ва миқти, қомати келишган, туси сарғиш. Демакки, бағоят соғлом ва овга бисёр ҳарисдир¹. Чин тождорларга муносиб лочин экан.

Шоирнинг гапларидан султон яйраб кетди:

— Сизнинг ҳар хусусда илмингиз беқиёс эканлиғига тақибир карра амин бўлдим, — деди ва шоҳона илтифот кўрсатди. — Бу кунги оқшомни биз ила ўтказгайсиз, шоири замон.

Хайём енгил таъзим қилди.

Шоир султоннинг кўнглига йўл топа олганди. Чунки унинг лочинга бемисл меҳри борлигини жуда яхши биларди. Эсида, мана шундай шоҳона шикорларнинг бирида ажаб таассуротли воқеа кечган эди. Ўшанда султон илқига лочинни қўндириб, сув ичаётган қушбонини кўриб қолди. Уни юз дарра уриб жазолашни буюрди ва деди:

— Бу не ҳол?! Лочин бу қушлар шоҳи, подшоҳлар илқидаги энг азиз ва муҳтарам жонзот. Не бўлдики, сен бундай одобсизлик қиласен? Подшоҳлар эъзозлаган нарса илқингда-ю, сен фаҳмсиз сув ичмоқдасен!

Қушбон таҳлика ичра деди:

— Худовандо умрингизни узун қилсин, султоним, агар ташна бўлсаму илқимда лочин бўлса, не қилай?

— Бу ишга лаёқатли одамга бер.-деганди ўшанда султон бироз юмшаб. — У лочинни ушлаб турсин, сен сувингни ичавер.

Султоннинг чодир қошида ваъдага биноан тузилган шоҳона зиёфатдан сархуш аллозда қайтган шоир ўз чодирга киргиси келмай, ташқарига ўлтирди. Доимгидай яна осмонга тикилди. Гўё уни ҳамиша осмон ўзига чорлаб турадигандек, кўк сари талпиниб яшарди. Чўлнинг тунги осмони янада бўлакча бўларкан-кенг, бепоён, тип-тиниқ. Худди меҳрибон бир кишининг кўзларига ўхшайди. Жимирлаб нигоҳингта санчилгудай бўлаётган ложувард юлдузлар эса ўша кўзлардан отилган меҳрга чулғонган учқунлар янглиғ. Бунчалар ҳам ярқирамас бу юлдузлар?! Уларнинг партави жоним риштасига пайванд. Ана, ой қошида Ноҳид юлдузи порлайди. Буёқда эса сурати чўмич монанд Дубби Акбар юлдузлари, бир ёнда Хулқари аҳгар. Бу бепоён коинотни яратган Зотга ҳамдлар бўлсин! Бу сонсиз юлдузларнинг адоғи бормикин? Уларнинг инсон кўзи илғай олмайдиганлари қанчайкин? Бир кун келиб башар қавми қадами, унинг шуури ана ўша чексиз маъволарга

¹ Ҳарисдир — ўчдир

етиб борармикин? Тақи чексизлик! Тақи устоз Уқлидуснинг ўша икки ёндош чизиқлари, ҳеч қачон кесишмайдиган ҳадлар. Наҳотки ҳеч қачон кесишмасалар? Худди эзгулик ва ёвузлик каби. Демак, уларни бир-бирларига яқинлаштирмақ, ўрталикни топмоқ учун орадаги холис меъёрни топа билмоқ лозим экан-да. Ана ўшанда эзгулик ва ёвузлик мажозан бўлса-да қовушадилар. Қовушганлари билан улардан не бино бўларди? Билмайсен, ё Абул Фатҳ Умар, билмайсен! Лекин оралиқнинг ҳосил бўлмоғи аниқ. Ҳамма нарсада оралиқни топа билмоқ лозим, уни топа билмоқ эса улуғлик нишонасидир. Ҳамма нарсада меъёр, яъни, энг холис оралиқ топилар экан, мавжуд парда, балки ғайб пардасидир, кўтарилади ва кўп асрор ошкор бўлади. Бироқ бунга эришмоқ мушкул. Нафс бандаси бўлган одамзот барибир бир томонга оғиб кетади... Яхши фикр. Албатта ёзиб қўймоғи керак... Улуғ муаллим Аристотилуснинг эгри ва тўғри ҳадлар ҳақидаги фикрига уйқаш фикр бўлади. Яъни, у эгри чизиқни аҳмоқ, тўғри чизиқни эса оқилу доно кишиларга ўхшатади. Тўғри чизиқлар бир-бирларига ҳамиша текис ёпишадилар, эгри чизиқлар эса ҳеч қачон мос тушмайдилар. Яъни оқил кишилар бир-бирларини осон тушуниб, тил топиша оладилар, аҳмоқлар эса... Устоз топиб айтган. Яна ўша оралиқ!.. Хайёмнинг миёси чирсиллаб кетгандай туюлди. Хаёлини чалғитиш ниятида юзини кафтлари ила кескин ишқалаб, яна ойга тикилди. Май оташидан қизиган вужудида ёқимли жимирлаш уйғонди. Ой юзида тақи Марям намён бўлди. Ҳозир не ила машғул экан у гўзали?! Шоирнинг тани қизиб, ўрнидан турди-да, эғнидаги ширдоғини (иссиқдан сақланиш учун кийиладиган кийим) ва Шокир Талх тикиб берган таги ясси ўнғай этигини ечди. Ширдоғини тахлади ва сўл ёнига ёнбошлаб, унга бошини қўйди. Кўзларини юмаркан, хаёли гўзал Марямнинг васлига илк бора етишган онларга учди.

Расадхона қасабасидаги тоғнинг бағрида катта бир булоқ бор эди. Унинг ёқасида улкан ёнғоқлар ўсган бўлиб, уларнинг остидаги харсанг тошлар текис ва силлиқ сояда салқинлаб ўлтириш учун жуда ўнғай эди. Булоқ суви бағоят тиниқ ва тоза, таъми тотли эди, кишининг ичган сари ичгиси келар, бошқа сувлар каби қоринни шиширмасди. Бир сафар Марямнинг майли ила ўша булоқ бўйига бордилар. Силлиқ харсангтош устига ёнма-ён ўлтирдилар. Қиз илкини тиззалари узра қовуштириб, уларнинг устига оппоқ ёноғини босиб, булоқ сувининг хиромига тикилди. Анчагача бир сўз демади. Хайём ҳам унга халал бермоқни истамади. Ниҳоят қиз бошини кўтариб, оёқларидаги гулдор хипча чувақларини ечди, ҳовучини тўлатиб сув олиб, юзига босди. Биллурдайин сув томчилари юзида сирпандилар. Шоир унга маҳлиё бўлиб тикилиб турарди. Вужудида ҳузурбахш ва шунингдек, ўртагувчи бир ҳис кезина бошлаганди. У ана шу ўртаниш асносида ютоққандай ютинди.

— Қанчалар соҳибжамолсен, Марям! — деди у қиздан кўзларини узолмай.

Қиз унга қиёлаб, жон олғувчи нигоҳ ташлади. Ўсиқ қайрилма пайконлар бир неча бор силкиндилар.

— Чинингизми? — сўради у ёқимли эркалик ила.

Бу пайт шоирнинг нигоҳи унинг узун кўйлаги остидан чиқиб турган оппоқ оёқларига тушди. Айниқса, товонлари гўзал эди- қизғиш-сарик, кўнгилга эҳтирос ўтини солғувчи.

— Сени жуда-жуда яхши кўриб кетмоқдамен, Марям! — деди шоир овози титраб.

— Эндигинами? — дея қиз тақи-да олов қалади.

— Азалдан!

— Мен ҳам айтайинми? — деди қиз энди араз қилгандай боқиб.

Хайём ўзини тутиб туролмади, унинг елкасидан оҳиста ушлаб, ўзи-

га тортди. У қизни илк учрашувдаёқ севиб қолган, бироқ отасининг ҳурматидан андишаси ортиб, ўзга нигоҳ ила боқмоқдан тийиларди. Ҳозир эса ишқ ўти солган туғенини жиловлай олмади.

Қиз ҳам қаршилиқ қилмади. Шоирнинг бағрига суқилгани сари бетакрор ҳузур оғушида қолмоқда эди.

— Жоним! — деди шоир титраб.

Қизнинг бошидаги силлиқ рўмоли сирғалиб, тушиб кетди. Мушк¹нинг бўйига чулганган тим қора сочлари тўлғониб, ёйилдилар.

Шоир ним пушти лабларга лабларини босди. Улар беқиёс тотли эдилар, худди манов булоқнинг сувидек тоза ва мусаффо. Икки ошиқ дил бир-бирларига чирмашдилар...

Чодир ёнида ухлаб қолган шоир ҳансираб, тўлғонарди. У сўл ёнига ёнбошлаб, юрагини қучганча ширин туш кўрмоқда эди...

Шикорнинг ёзидагиси ҳам икки ҳафта давом этмоқда эди. Султон ҳали шикордан зерикмаганди. Бу сафар пешинга яқин саксовул ва шувоқлар чирмашган қумли дарага кириб қолдилар. Атроф жавониб қумтепалардан иборат. Тўрт бурчагига найзалар ўрнатилиб, соябонлар тutilган аробалар ўлжаларга тўлганди, бироқ ҳукмдор овни тўхта-тай демасди. Бир маҳал икки сайдгар тепалик ортидан икки шербаччани кўтариб келиб қолдилар. Шербаччаларнинг кўзлари эндигина очилган бўлса-да, тинмай ириллардилар, бироқ бақувват сайдгарларнинг чайир илқидан қутула олмасдилар. Шернинг баччаси ҳам шер бўлгани боис бу бандиликка дош беролмасдилар. Уларни султоннинг истагига биноан қафасга солдилар. Ҳукмдор шербаччаларни сарой ҳайвонотхонасига элтмоқни ният қилганди.

Орадан ҳеч қанча фурсат ўтмай, сайдгарлар шербаччаларни олиб келган ёқдаги тепалиқда наъра тортган она шер пайдо бўлди. У шиддатли тарзда ўкирар ва одамлар томонга талпинарди. Аҳли шикор дарров сергак тортиб, яроғландилар. Ёйларига пайконларини жойлаб, зих²ларини таранг тортиб, шай турдилар.

Султоннинг юзида тантанавор бир маъно барқ уриб, кулди.

— Мана энди жанг қизийдургон кўринадур!..

Она шер қуйига тушиб кела бошлади. Сайдгарлар султоннинг амри ила уни ўққа тутдилар. У ёй ўқларига чап берар, гоҳ олдинга, гоҳ орқага сакраб, ирилларди, одамларга ҳамла қилишига пайконлар бўрони монелик қиларди. Бу ҳол анчагача давом этди. Сайдгарлар шернинг аҳволдан завқланиб, қийқирардилар. Ахийри шер бундан зерикдимми ёхуд саъйлари нафсиз эканлигини тушундимми, ерга думалаб, бошини ҳар ёнга уриб, ўкира бошлади. Барча уни масхара қилгандай баттар қийқирмоққа тушдилар. Бирдан шер тинчиб қолди-да, бир пас қимир этмай ётди.

Ҳаммалари ҳайрат ила сукутга толдилар. "Ўлиб қолдимми, нима бало?" дея ўйлардилар улар. Кўп ўтмай, она шер ўрнидан турди, хотиржам қиёфада одамларга тикилди. Сўнг оҳиста бир неча қадам ортига тисланди-да, шиддат ила олдинга ташланди. Ҳали одамлар ўзларини ўнглаб олмасларидан уларга яқинлашди ва шаҳд ила шундайин бир сакрадики, мисоли учаётгандек келиб, ўлжалар ортилган аробанинг бурчагидаги соябон тортилган найза тиғига кўксини урди. Тиғ фирчиллаб кўксига чуқур-чуқур ботди. Уни кузатиб турган одамлар увиллаб юбордилар. Шер бир-икки типирчилади-да, нолакор сасда чўзиб бир инграгач, жон берди. Нарироқдаги қафасда турган шербаччалар кетмакет ирилладилар.

Барча бир лаҳза жим қолди. Ҳамманинг қалбини ҳайрат ва ачиниш ҳисси эгаллади. Бу, айниқса, Хайёмга қаттиқ таъсир қилди, у ёқасини тутиб, "Субҳоноллоҳ!" деб юборди.

¹Мушк оқунинг узоқ югуриши натижасида унинг қораталогига ҳосил бўладиган қора хушбўй нарса. Сайдгарлар сарой учун оқуларнинг танидаги мушкларни ҳам йиққанлар.

²Зих — камон ип

³Итобли — вазабкор

Жимликни Султоннинг овози бузди:

— Шерларга ачинмайдулар, — деди у аста ва итобли³ тарзда хитоб этди. — Улардан ифтихор этурлар! — Аммо у шу гапини айтди-ю беихтиёр бир сўлиш олди. Шу-шу кечгача ожизлана борди. Оқшомда иситмаси чиқиб, ётиб қолди.

Хайём унинг ширдоғини ечиб, ёзи офтобидан қорайиб, озғинлашган юзидаги совуқ терларни артди.

— Менга не бўлди, шоир? — сўради у титраркан.

— Шикорни тўхтатинг, олампаҳо, — деди Хайём ялинчоқ оҳангда. — Кўнгилхушлик учун жониворларнинг қонини тўкмоқликни бас қилайлик. Руҳиятингизга шикаст етмиш, султоним!

— Ҳа, ўзим ҳам сезиб турибмен!.. — Султон энтиқди. — Тонгда саройга қайтмоқликка фармон беринг, шоир. Шаҳарга қайтишимиз ҳамоно Адам Шайх ҳазратларининг хонақосига, муридларига хайру эҳсонлар қилгум, иншооллоҳ!

— Султонимнинг ниятлари ўзларига йўлдош бўлмай, — дея унинг сўзини маъқуллади Хайём.

Эртасига эрталари Исфаҳон сари йўл олдилар. Султоннинг аморийда ўтирмаққа ҳам ҳоли келмагач, аробага ётқиздилар. Умар Хайём уни муолажа қилмоққа тушди.

Бу шикорда ўн минг бошдан зиёд жонзотларга қирон келтирилди. Шу-шу халқ орасида "Султон Маликшоҳ, минорат ал қорун", яъни, "Султон Маликшоҳ шохлардан минора тиклади", деган нақл тарқалди.

Иккинчи боб

1

Исфаҳонда ва умуман, салжуқий султонлар ҳукмронлик қилаётган бутун мамлакат ҳудудида турли дин ва мазҳабларга мансуб авом бақамти умргузаронлик қилардилар. Салжуқий ҳукмдорлар исломпарвар бўлганлари ҳолда, ўзга динга мансуб қавмларга ҳам бағрикенглик ила муносабат кўрсатардилар. Улардаги мана шу фазилат кўпчиликка манзур бўлар ва забт этилган ўлкалардан Исфаҳонга ҳамда мамлакатнинг бошқа кентларига олиб келинган шоиру фузалолар, ҳунармандлар бу ер халқи ила тез қовушар, урфу одатларига ҳам тез кўникиб кетардилар. Бироқ бу улкан ва қудратли давлат сиёсатининг бундайин мақомга етишмоғи осон кечмаган, унга анчайин курашлар ила зришилган. Мамлакат ичра бу янглиғ тартиб ўрнатилишида вазири аъзам Низом ул Мулк ҳазратларининг хизматлари беқиёс бўлган. Кекса вазир ёзган, шунингдек, алақачон халқ ичра шуқрат топиб, зиё тараётган "Сиёсатнома" отлиғ рисолаи мутолаа этган киши бунга янада амин бўлмай. Зотан бу донишмандликка йўғрилган рисолада тождорларга ва умуман давлатни идора этмоқ ила машғул кишиларга кўпу хўп панду насиҳатлар борки, уларни қулоққа олиб, амал қилмоқ оқиллар ишидир. Аслан ҳам бу китоб салжуқий шаҳзодаларни тарбия этмоқ ва уларнинг амаллари ила барпо қилинган буюк ҳамда қудратли мамлакатни сақлаб қолмоқ орзусида битилган эди. Фозилу дониш вазир ҳукмдорларга неники айтмоқни ихтиёр этган бўлса, ўша гап ёхуд унга муқобил ривоят ва ҳикоят мазкур рисоладан жой олганди.

Низом ул Мулк суннийларнинг шофеъий мазҳабига мансуб эди. Султон Маликшоҳнинг амакиси, салжуқийлар салтанатининг асосчиси Муҳаммад Тўғрулбек ўлгудай ҳанафийпараст ва бу борада бисёр мутаассиб эди. У бутун умри мобайнида шофеъийларни қатл этиб, қувғин қилиб яшади. Вале, соф суннийлар давлатини барпо этмоққа қурбу имкони етмади.

Бу ғайирлик ва адоват туйғуси султон Алп Арслонда ҳам мавжуд эди. У шофеъийларни қуввин қилмаса-да, уларни очиқдан-очиқ ёмон кўрарди. Уларга зиён-заҳмат етказмаслигининг боиси эса Низом ул Мулкдай оқилу доно вазири борлиги ва унинг шофеъийлар мазҳабига мансублигидан эди. Лекин у бундан пинҳона афсус-надомат чекарди. Гоҳо кайфияти бузилган пайтларда бу надомати тилига ҳам чиқиб кетарди:

— Менинг вазим шофеъий бўлмаса қанийди! Афсус!.. — дерди итоб ила.

У салтанатни куч ила идора этарди. Ўзининг эътиқодига, яъниким ҳанафий мазҳабига жуда содиқ ва муҳаббатли эди. Шофеъий бўлган вазири аъзам унинг худди мана шу садоқату муҳаббатидан хавфсираб яшарди.

Ёш султон Маликшоҳ даврида Низом ул Мулк ўз орзусига етди-ҳанафий ва шофеъий мазҳаблари расман тенг дея эътироф этилди ҳамда улар ўртасидаги низолар бирмунча барҳам топди. Мамлакатнинг жамики жойларида шофеъийларга нисбатан ғайри муносабатлар йўқ бўлди. Гўёки мусулмон дунёси осмонида оқиллик қуёши балқиб, жумла жаҳон муросаю мадора зиёсига йўғрилди. Бир сўз ила ифода этилса, салжуқийлар ва демакки, вазири аъзам орзусидаги мустаҳкам салтанат барпо этилди. Давлат идорасига аҳли диннинг таъсири кучайди. Низом ул Мулк жорий этган Низомияда (кўплаб фанлар ўқитиладиган ва давлат томонидан таъминланадиган ўқув маскани) ва диний идораларда мутакаллимлар (Исломни анъанавий ва турғун ҳолда тушунувчи диний оқим) кўпайди. Сўфийлар алоҳида хурмату эътиборга эга бўлдилар, Исфаҳон сўфийларининг пири комили Адам Шайхнинг нуфузи ортди. Хонақоҳлар, муллавачча-ю ҳофизлари Қуръонлар учун мамлакат хазинасидан мўл-кўл олтину кумушлар тортиқ этиларди. Султон бошлиқ кўплаб амалдорлар шофеъийларнинг марҳум имомлари руҳига иззат-ҳурмат кўрсатмоқни одат қилдилар.

Вазири аъзам шулар билангина чекланиб ёки кифояланиб қолмасди. У мамлакатдаги ўз таъсирини, нуфузини мустаҳкамлаб борарди. Бу борада, айниқса, унинг ўзи жорий этган Низомиялар жуда-жуда ўнғай эди. Улардаги вазир томонидан тайинланган мударрислар ва жомеъ масжидларининг имомлари Қуръони карим ҳамда ҳадиси шарифларга уйғун тарзда унинг йўриқларини илгари сурардилар. Раиятнинг шуурига машҳур ва донишманд соҳиби девоннинг фикру насихатларини сингдирмоққа уринардилар. Филҳақиқат, бу уринишлар зое кетмаётганди, Низом ул Мулкнинг мавқеи салжуқийлар салтанати аро мустаҳкамланиб борарди.

Бироқ бани башар барибир бандалигича қоларди, яъни, у минбаъд ўзаро низоларсиз, келишмовчиликларсиз яшолмасди. Вазири аъзамнинг хоҳиши ва саъйи ила мамлакатда шофеъийларга қарши таъқиблар тугатилгандек кўринарди, лекин улар ўртасидаги бу муросаю мадоралар фақатгина бошкент Исфаҳонда ва тақи баъзи вилоятларда сезиларли эди, холос. Бунга аксил ўлароқ, кўплаб вилоятларда ва айниқса, Ислом оламининг марказига айланган Богдада улар орасидаги низолар мудом давом этарди. Бироқ бу курашлар асосан авом ўртасида пинҳона тарзда олиб бориларди. Аслида, бу низолар ҳеч қачон барҳам топмаслигини вазири аъзам ва бошқа мулоҳазакор кишилар ҳам жуда яхши тушунардилар.

Шундай қилиб, буюк салтанат бир қадар осойишта ҳаёт кечирмоқда эди...

Салжуқийлар давлатида кўпчиликка ноаён бўлган ва султон Маликшоҳ ҳамда вазири аъзамгина сезиб турган бир хавф қувват йиғмоқда эди. Бу хавфнинг асосида ҳанафийларни ва на шофеъийларни тан олмаган, уларнинг ҳар иккисига ҳам бирдек тиш қайраган исмои-

лийлар турардилар. Уларни бир сўз ила таррорийлар (ўғри, қароқчи, тажовузкорлар) деб ҳам аташ мумкин. Зеро, бу аҳли таррор бутун дунё бўйлаб ёйилиб, куч йиға бошлагандилар. Салжуқий салтанатда эса улар асосан Қазвин, Исфаҳон ва Ислом халифаси-ю шайхулислом ҳукмрон бўлган Боғдодда кўпчилилик эдилар. Уларнинг саноғи кун сайин ортиб борарди. Бу ҳақда бутун салтанат бўйлаб изғиган хуфийлар кунда-кун ора янги-янги хабарлар олиб келардилар. Таррористларнинг пешвоси вазири аъзамга жуда яхши маълум бўлган Ҳасан Саббоҳ эди ва у олампаҳоҳнинг уларга қарши бир режа ихтиёр этганидан ҳам бохабар эди. Шунга қарамай, таррористлар вазири аъзамнинг ўз танасидаги энг хавфсирраган оғриқли аъзосидек эди, гўё.

Бу ўй-фикрлар вазири аъзамни бир лаҳза бўлсин тарк этмас, нафақат шуурини, балки қалбини ҳам кемириб борарди. Кейинги кунларда унинг кўнглига ғулғула солгувчи тақиб бир воқеа рўй берди-султон Маликшоҳ ҳазратлари шикордан хасталаниб, бунинг устига кишини хушламайдиган бўлиб, тунд аллозда қайтди. Олампаҳоҳнинг руҳиятидаги бу дарзнинг шикор маҳали рўй берган шер воқеаси таъсирида пайдо бўлганлигидан бохабар эди. Бироқ хасталик чекиниб, оёққа турган бўлса-да, у ҳали бирон марта вазири аъзамни ҳузурига чорламади. Бу нарса вазирни турли гумону иштибоҳларга рўбарў этмоқда эди.

Соҳиб девоннинг шундоқ ҳам, яъни, шунча ташвишу хавфларсиз ҳам хотиржам яшаши мумкин эмасди. Чунки унинг ош аёқига оғу солган, аниқроғи, оғу солдирган ванимлари ҳаёт эдилар. Ибн Баҳманёр зиңдонда сирли тарзда ўлим топгани билан унинг ҳамтовоқлари, раҳнамолари тирик юрардилар. Бироқ вазири аъзам уларнинг кимлар эканлигини билмасди, билолмасди. Гоҳо танҳо қолиб, ўйга ботганда, сон-саноксиз қўллар унинг гирибонидан олаётгандек туюлар ва хаёлан мислсиз куч топиб, улардан омон қоларди. Шундай вақтлари атрофида пайт пойлаб, писиб ётган беҳисоб ванимлари борлигини ҳис қиларди, пайқарди...

2

Султоннинг дили хуфтон эди. Дунёнинг салкам ярмини зир титратган тождор ҳозир забун бир аҳволда ўтирарди. Унинг бу кўнгилиралиги шикорнинг сўнгида бошланган эрса-да, саройда рўй берган охириги ҳодиса аввалига ғазаб тулпорига миндирди. Лекин ўтган бир неча кун мобайнида ғазаби сўниб, бағрини ўкинч, алам зғаллади, ҳар нимарсага ҳафсаласиз аҳволга келди. Ундаги сўнган ўша ғазаб шоҳона бўлгани сингари, айни дамдаги ўкинчу алами бир жиҳати оддийгина инсоний бўлса-да, аслида, бу туйғулари ҳам шоҳона эди. У ҳатто шоҳларга ҳам дунё бебақо эканлигини англаб, ҳар қанча ҳиммату саховат кўрсатмасин, барибир одамий хиёнатдан, шундоққина биқинидаги ханжарлар тигидан омонда қолмаслигини англаб турарди. Бу нарсани англаш жуда эски, бироқ ҳар бир одам ўзича эришадиган шоҳона кашфиёт эди. Шунингдек, бу кашфиёт ҳамиша боягидек алам ила ниҳояланади...

Султон қарс уриб, ҳожиби даргоҳ (сарой нозири, қабул маросимларининг мутасаддиси)ни чақирди.

Ҳожиби даргоҳ кириб, таъзим ила хизматта шай тургач, буюрди:

— Аввалан муҳтасибни, сўнгра вазири аъзамни чорла!

Хизматчи чиқиб кетгач, нохуш ўйлар уни тагин ишғол эта бошлади: «Менга не бўлди? Бунчалар дилзадалик нечун? Ҳа, бир қизиқчи ўлса ўлибди, вазирзода хиёнат қилса қилибди? Нима, шунга ҳам ота гўри-қозихонами? Ё хиёнатга энди рўбарў келишимми? Ахир, бу Одам Атодан қолган шўриш-ку! Шунга шунчалар алам тортмоқ дурустми?

Ахир, у султон, буюк салжуқийлар салтанатининг ҳукмдори! Бу янглиғ аҳволга тушмоқ султонга ярашиқлими? Йўқ, асло!..»

Аслида, гап вазири аъзамда ҳам, қизиқчисида ҳам ва бошқада ҳам эмасди. Унинг аҳволи руҳияси ўша шикорда рўй берган она шер воқеасидан сўнг бутунлай ўзгарганди. Лекин ўзида кечаётган бу айру ҳолатни ўзи тузук-қуруқ англамасди. Ваҳоланки, шикордан қайтгач, бир ойча хасталаниб ётди. Табиблар муолажа этдилар, нафаси ўткир дуоғўйга бир неча бор дам солдирдилар, сўфийлар хонақосига, бевабечораларга хайру эҳсонлар қилдилар, аммо жисми сиҳат топса-да, руҳи, қалби оромга эришмади. Мудом шу аҳвол.

Ҳақиқатда эса салжуқлар давлатининг сарҳадлари кенгайгандан-кенгайиб борар, унинг чегаралари мағрибда Ҳазар ва Марварид денгизига, шимолда Қофқоз ва Қора денгиз соҳилларига, жанубда эса Форс кўрфази ҳамда Ажаму Шом саҳроларигача етганди. Византия ва Миср фотимийлари ҳам унга қарам эдилар. Булар жуда катта ҳудудларни ўз ичига оларди ва мана шу улкан ҳамда бемисл ҳудуд Буюк салжуқийлар давлатини ташкил қиларди. Энди султон Машриқ томонга кўз тикмоқда эди. Унинг ўйида қорахонийлар давлати бўлмиш Мовароуннаҳр сари юриш режаси ҳам бор эди, бироқ буни ҳали ҳеч кимсага ошкор этмаганди.

Ҳожиби даргоҳ кириб, муҳтасиб Саййид Муҳаммад Бадрий келганлигини маълум қилди. Султоннинг ижозати ила кўп ўтмай ҳузури муборақда муҳтасиб пайдо бўлди. У олампаноҳга таъзим қилиб, унинг ишораси ила тахтнинг сўл ёнидаги ўриндиққа ўлтирди.

Султон илки остидаги Низом ул Мулк битган ва ўзига туҳфа этган "Сиёсатнома" китобини олиб, Бадрийга узатди. Сўнг:

— Шариатда хиёнатга жазо борму, муҳтарам Бадрий жаноблари? — деди паст, ўйчан овозда.

Кекса муҳтасиб шошиб қолди. У табиатан жуда ҳуркак эди ва ҳозир ҳам жони кўзига кўриниб кетди. Шўрлик бировга, бирон гапга қарши чиқмоқликни умумун хушламас ва истамасди ҳам. Ҳозир кўзларини жовдиратиб, сукутда қолмоғи ҳам айни дамда мақбул сўзни излаётганидан эди.

— Нечун индамайсиз? — Султон бу сўроғини жавобсиз қолдириш мумкин бўлган маънода айтди.

— Агар олампаноҳ...

Таъзим ила кириб келган ҳожиби даргоҳ муҳтасибнинг гапини бўлди ва вазири аъзам келганлигини маълум қилди.

Низом ул Мулк ҳузури муборақка кириб, бош эгиб салом берди ва султоннинг ишорати ила унинг ўнг ёнбошидаги курсига ўлтирди. У хиёл саросимали кўринар, ҳатто боя таъзим қилаётганида ноқулайроқ саъй этди чоғи, салласининг печи елкасидан сирғалиб тушиб кетди. Кекса вазир буни ўтиргач пайқади ва осилиб қолган печини шошиб ўнг елкасига ташлади. Унинг бу безовталиги султон ҳазратларининг ўзгариб қолганлиги ва уни шу кунгача бирон марта йўқлатмай, баногоҳ ҳузурига чорлаб қолганлигидан эди.

Султон вазирга ўтрилиб, мийиғида кулди ва деди:

— Вазири аъзамнинг сиҳатлари дурустми?

Вазир шуурида бу сўроққа турли маънолар бераркан, таъзим қилди.

— Шукур, олампаноҳ, султонимнинг сояйи давлатларида ҳамиша омондамиз.

— Биз улуғ бир донишмандлик китобидаги ҳикматни сиз ила баҳам кўрмоқни ихтиёр этдик. — деди султон муҳтасибга "ўқинг" маъносида ишорат қиларкан, ҳали белгилаб ва унга тайинлаб қўйгани саҳифани очишга буюриб.

Вазири аъзам ўз китобини таниди ва бир нохушликни сезиб, ичи-

дан зил кетди.

Озгин, рангпар мухтасибнинг нафақат илки, ҳатто сийрак соқоли-гача титради. У ўшандайин титроқ овозда китобни ўқий бошлади:

— Ҳусрави Парвезнинг вазири Баҳром Чўбин ила муносабати бош-да яхши эди, уни кўп ҳурмат қилди. Усиз ҳатто таом емас, бирон пиё-ла гулоб ҳам ичмас эди. Шикорда ҳам, саройда ҳам улар ҳамиша бир-га бўлишарди. Кунлардан бир куни Ҳирот ила Сарахснинг омиллари подшога ҳар биттаси бир харвордан зарур ва қимматбаҳо юк ортил-ган уч юз бош туя олиб келдилар. Ҳусрави Парвез буларнинг ҳамма-сини Баҳром Чўбинга берди.

Эртаси куни Ҳусрави Парвезга нохуш хабар келтирдилар-Баҳром Чўбин гуломини қип-яланғоч қилиб қаттиқ савалабди. Подшо дарға-заб бўлди ва Баҳром Чўбинни дарҳол чақиртириб келди, сўнг қурчи-бошига: "Қурхонадан беш юз шамшир олиб чиқ!" деб буюрди. Қилич олиб чиқилгач, Чўбинга қараб мурожаат қилди:

— Қани, Баҳром, қиличлар ичидан яхшиларини танла!

Баҳром юз элик қилични саралаб олди.

Шундан кейин подшо яна деди:

— Шу қиличлардан ўнта яхшисини танла!

Баҳром танлаб, четга териб қўйди.

Подшо яна буюрди:

— Энди шу ўн қилич ичидан кескир иккитасини танла!

Баҳром энг яхши ва кескир икки қилични танлаб олиб, подшонинг олдига қўйди.

— Энди, — деди подшо ҳар иккала қилични бир қинга жойлаштир.

Баҳром Чўбин ҳайрон бўлди, сўнг деди:

— Аъло ҳазрат! Ахир, икки қилич бир қинга сиғмайди-ку?

Подшо деди:

— Ундай тақдирда бир мамлакатта икки ҳукмдор сиғадими?..»

Бадрий ўқишни тўхтатиб, китобни аста ёпаркан, султонга қараб мўлтиради.

Вазири аъзам бошидаёқ ўқиладиган ҳикоятни эслаган ва султон нима демоқчи эканлигини фаҳмлаган эди. Бироқ, ҳукмдор не боис, бу ҳико-ятни ўқитаётганлигини англолмай ҳайрон эди.

Султон бўлса, ҳикоят тугагач ҳам манглайини тутиб, ўнг ёнбошига суянганча анча сукутга толди. Ниҳоят вазирга маъноли тикилди-да:

— Ана шундоқ!.. — деди юмшоқ зарда ила.

Вазир "айбим не" дегандек лол турарди.

— Сизга ижозат! — деди бир маҳал султон вазирга ўлганнинг ус-тига тепган янгли.

Низом ул Мулк забун бир аҳволда хаёллари чалкашиб, эшикка равона бўлди. У чиндан-да, яқиндагина рўй берган даҳшатли воқеа-дан беҳабар эди...

Султон хасталиқдан сўнг оёққа тургач, кўнгил хиралигини ёзмоқни истаб қолди. Бир хаёли Хайёмни чорламоқчи бўлди. Лекин шоир унинг муолажаси ила бандлиги боис, кунда-кун оша шу ерда эканлигини ўйлаб, дили янгиликни тусади ва суюкли қизиқчиси Жаъфарак Чу-чукни чорлади. Аҳли сарой буюк бир саросимада қолдилар, чунки қизиқчи алақачон уқбога рихлат қилган, бу совуқ хабарни бемор-ликдан энди-энди халос бўлаётган султон ҳазратларига етказолмай неча кундирки хизматчиларнинг ҳоли танг эди. Ана энди тождор ўз қизиқчисини йўқлаб қолди-ю... Ҳар тугул энди шум хабарни аъло ҳазратга етказмоқ ўнғайроқ. Етказдилар ҳам...

Жаъфарак Чучук сарой аъёнлари ҳузурида вазири аъзамни роса масхара қилгач, вазир бу оғир юкни минг азоб ила ичига ютиб қўявер-ган эди. Бироқ, бу гап устомон кимсаларнинг чақуви ила вазирнинг тўнғич ўғли, Чучук айтмоқчи, ўн икки "сакбачча"нинг бири бўлиши

Балх ҳокими Жамол ул Мулкнинг қулоғига етиб боргач, у ўзини қўярга жой тополмай қолди. Итобга келиб, аламдан ва ўч иштиёқида тишлари гичирлади. Жамол ул Мулкнинг феълида саркашлик¹ ва кибру ҳаво устуворроқ эди. Ушбу важдан султон Маликшоҳни унча хушламас, бу борада отасининг насиҳатларига ҳам унчалик қулоқ солавермасди. Ҳали султон Алп Арслон ҳаётлигидаёқ отаси унга ёш шаҳзода Муҳаммад Жалолиддинга, яъни, Маликшоҳга вазирлик мансабини тавсия этганида, у "Шу гўдакка вазирлик қиламанми!" дея рад қилганди. Ундаги ўша муносабат ва фикр сақланиб қолганди. Шунинг учун Жамол ул Мулк баттол масхарабознинг адабини бериб қўйиш ниятида эртасигаёқ дорулсалтанат сари йўлга чиқди. Исфаҳонга етиб келгач, Жаъфаракни тутди ва аввал, унинг тилини кесиб, қонга беллади. Сўнг, бўғизлаб ташлади. Бу ҳақда на отасига ва на бошқа бировга бир сўз айтмай Балхга қайтиб кетди...

Унинг бу қилмиши султоннинг юзига оёқ қўймоқлик ва ҳатто, уни очиқ-ошкора писанд қилмаслик ила баробар эди. У гўё Маликшоҳни курашга даъват этарди. Султон ҳам бу даъватга "лаббайка" дея жавоб берди ва вазири аъзамни бу мудҳиш қилмишдан боягидек киноя ила воқиф этгач, тунда Балх сари хуфийа киши юборди. Хуфийа Балхга етиб бориб, Жамол ул Мулкни пинҳона бўғиб ўлдирди ва икки ойдан сўнг бошкентга оғир хасталиқдан қазо қилди, деган хабар олиб келди.

3

Вазири аъзам султон ҳузуридан чиққач, авбош ўғлининг қилмишини эшитиб, таҳликада юрган кунларда аъёнларни саройга чорлади. Султон Маликшоҳ ҳарбий машваратни ихтиёр этган эди. У машварат чоғи қорахонийлар ҳукмронлиги остида бўлмиш Мовароуннаҳрга лашкар тортмоқчи эканлигини ошкор этди. Бу хабарни эшитган сарой аъёнлари, и, сипоҳсолар² олампаҳоҳни муборақбод этиб, олқишладилар. Қалби таҳлика-ю андишада бўлган Низом ул Мулк эса, зоҳиран олқишларга хайрихоҳ турса-да, ёнидаги Умар Хайёмга зимдан маъноли қараб қўйди. Чунки...

Ақаси султон Тўғрулбекдан сўнг салжуқийлар тахтига ўлтирган султон Алп Арслон унинг Боғдод халифасининг аралашуви боис амалга оширолмаган ниятини рўёбга чиқаришга аҳд қилди. Тўғрулбек замонида қорахонийлар ҳукмдори Тамғачхон унинг тажовузларидан халифага арз қилган ва халифа ҳар икки тождорни муросага солган эди. Бу даврга келиб, Боғдод халифалиги инқирозга юз тутган, халифанинг ҳам, шайхулисломнинг ҳам мудом омонлиги Исломнинг ҳурматида эди, холос. Аслида, бугун шарқий оламга салжуқийлар ҳукмронлик қила бошлагандилар.

Шундай қилиб, ҳижрий 450 (милодий 1071) йилнинг бошида султон Алп Арслон қарийб икки юз минглик қўшин ила Мовароуннаҳр сари юриш бошлади. Бу юрт халқининг азалий халоскори, ҳимоячиси бўлмиш кўхна Жайхун соҳиларига етиб, бир муддат нафас ростлаш баҳонасида дарё узра кўприклар қурдиришга тушди. Кунларнинг бирида салжуқий сипоҳийлар шубҳали бир кимсани тутиб келтирдилар. Ошкор бўлишича, бу кимса қорахонийлар салтанатининг дарвоза шаҳри бўлмиш Термиз қалъасининг қутволи экан. У султонга муҳим бир сирни айтмоқчи эканлигини билдиргач, уни султон Алп Арслонга рўбарў қилдилар. Юсуф отлиг кимса ганимнинг жонфидо хуфийаси бўлиб чиқди — у султонга ёвуқ келгани ҳамоно унинг кўксига ханжар урди ва ўзи ҳам соқчилар илкида тилка-пора бўлди. Султон қаттиқ яралангани сабабли қўшинни орқага қайтарди ва Исфаҳонга етиб келгач, омонатини топширди. Тахт ворислигини ўғли Жалолид-

¹Саркашлик — қайсарлик

²Сипоҳсолар — лашкарбоши

дин Маликшоҳга ҳамда унга раҳнамоликни суюкли вазири Низом ул Мулкга васият қилди.

Ҳали қони қайноқ бўлган ёш султон тез орада падари бузрукворининг хунини талаб қилмоқни ихтиёр этиб, келаси йили кўкламдаёқ Бухоро сари юришга ҳозирлик кўра бошлади. Бироқ Бухоро қозикалони Абу Тоҳир вазири аъзам Низом ул Мулкга мактуб ила киши йўллаб, бу юришни тўхтатишлигини ўтинди. Эвазига божу хирожлар миқдорини зиёда этмоқликни ваъда қилди. Қозикалон мўлжални тўғри олганди. Чунки вазири аъзам султонга мурожаат этиб, Мовароуннаҳр юришини тўхтатишликка эришди. Унда султон Маликшоҳ ҳали ёш, вазири аъзамнинг йўлига юргувчи, кўп юмушларда унга итоат этувчи ва шу ила ота васиятини бажараётганлигидан шодланувчи губорсиэ йигитча эди. Энди эса у улғайган, ўз фикрида қаттиқ тургувчи саркаш ҳукмдорга айланган ва шон-шавкати Низом ул Мулк заковатининг кўлкасида қолаётганлигини тушуниб етганди. Қолаверса, зурриёди қилган авбошлик вазири аъзамга бўлган ишончига ҳам путур етказганди. Энди бу урушга қорахонийлар наслидан бўлмиш малика Туркон Хотун ҳам монелик қилолмаслиги аниқ эди. Бундан ташқари, қозикалон Абу Тоҳир оламдан ўтган, Бухорода авомга нисбатан жабрзулм кучайиб, унинг аввали ҳукмдори Шамс ул Мулкнинг ўғли Аҳмадхон султонга итоатсизлик қила бошлаганди. Вазири аъзам ҳам, Хайём ҳам бу нарсалардан бохабар эдилар ва айна дамда, Мовароуннаҳр салтанатининг олдинги куч-қудрати қолмаганлигини ҳам яхши билардилар. Аҳмадхон ҳали ёш, калта ўйлагувчи йигитча эди. Аммо, Хайём бир замонлар дунёга илкани чўзган қорахонийлар сулоласининг шон-шавкатини, ақлу закосини яхши биларди...

Султон кўкламда бошланажак Мовароуннаҳр юришига тадорик кўриш ҳақида фармон бергач, машварат якун топди.

Қазвиний ҳузури муборақдан чиқаркан, муҳтасиб Бадрийни эртага шаҳзода Такаш ҳазратлари ҳузурида бўлажак, унинг ўзи айтмоқчи, "муҳим суҳбат"га таклиф этди.

4

Эртаси куни Қазвиний шаҳзода Муҳаммад Такашнинг саройига кириб келганида у ўз қасрининг томида эди. Шаҳзоданинг феъли-ю одатларидан анчагина бохабар бўлган амирул шуаро тўғри қаср томи сари йўналди.

Такаш болалиқдан кабутарбоз эди. Қасрининг томи устига бир неча ҳавозалар ўрнатилган бўлиб, уларда ҳамиша турфа хил кабутарлар тизилиб турар, бир қисми эса осмони фалақда чарх урарди. Унинг юздан зиёд кабутарлари бор эди. Ҳозир ҳам осмонда бир гала кабутарлар учиб юрар, юмшоқ оромкурсида пар болишларга суяниб, ён-бошлаб кузнинг илиқ ва ёқимли офтобига тобланиб ўтирган шаҳзода Такаш улардан кўзини узолмас, гоҳ қарс уриб, гоҳ қийқариб, ҳуркигар, чиройлироқ рақс этмоққа ундарди. Айна дамда, у дунёдаги жамики нарсаларни бирин-кетин кашф этиб, ҳайратга тушаётган маъсум гўдак монанд эдики, қанотли гўзал жониворларнинг ҳаракатларидан завқу шавққа тўлиб, сакраб юборгудай бўларди...

Султондан бир ёшгагина кичик бўлган Такаш унинг она бошқа иниси эди. У озгин, новча бўлиб, кўзлари чинакам саҳройиларга хос қисик, бурни катта, ёноқлари бўртган, то табассум қилмагунча кишини ўзидан нари суриб тургувчи қиёфали инсон эди.

Қазвиний хушомадга уйғун таъзим ила унга яқинлашди. Шаҳзоданинг кабутарлар парвозидан сираям кўз олгиси йўқ эди. Шунинг учун аввалига шоирни хушламайроқ кутиб олди ва сўнг кечаги келишувлари ёдига тушди шекилли, зўраки мулозамат кўрсатди.

— Ажаб тоза кўнглингиз бор-да, шаҳзодам, — деди Қазвиний Такаш кўрсатган ўриндиққа ўлтираркан, хушомадгўйларча бидиллаб. — Дўстларингиз парвозидан ҳамиша шодланасиз. — Унинг пачоқ башараси Такашнинг чўзиқ юзи қаршисида аянчли даражада кичик кўришиб, амомасининг остида қолиб кетгандек туюларди.

Қазвинийнинг тағдор гапи шаҳзодага маъқул тушиб, хиёл жилмайди.

— Муҳтасиб кўринмайдилар, шоир? — дея сўради у Қазвинийга бир йўла ўтрилиб.

— У юраксиз така соқолдин не наф, шаҳзодам? Барибир бирон корга ярамайдур!

Хизматкор илиқ гулоб келтирди.

Ичдилар.

— Жаъфарак чучук туфайли султонимиз баттол вазиридан юз ўтирдилар. Ўзини кўярга жой тополмай юрадур... — Қазвиний Жаъфарак Чучукнинг вазири аъзам ҳақидаги пайровига ишора қилиб, ҳиринглади. — Аслида, раҳматли Ибн Баҳманёр солган оғудан ўлиб кета қолгани дуруст эди.

Такашнинг юзи тақи ёқимсиз аҳволга келди.

— Ҳа, Ибн Баҳманёр мардона турди. Аммо, барибир, зиндонбонга ақча бериб, азобини енгиллаштирмаганимизда охиригача бардош қилолмасди. Бизни ҳам оёғимиздан тортарди. — Такаш бироз жим тургач, кўшиб кўйди. — Минбаъд бу юраксизликдан эмасдурки, ҳали истиқболимизда буюк ишлар турибдур. Аларни рўёбга чиқармоғимиз учун ҳам биз яшамоғимиз даркор.

— Тўғри айтасиз, шаҳзодам. Султонлик асли сизга ярашиқди. — Қазвиний овозини пасайтириб, ҳеч ким йўқлигини билса ҳам у ён-бу ёнига қараб олди. — Энди анови худосиз майпарастни даф қилсак, муродимиз икки ҳисса ҳосил бўлғай.

— Ҳа, у мажусийпараст ҳам султоннинг ишончига кириб олди. — Такаш бир тўхтади. — Биз ана шу ишонч чироғини сўндирмоғимиз лозим.

Қазвиний дарров гапни илиб кетди:

— Унинг душмани — ўз шеърлари. Улар шеър эмас, лаъиннинг найранглари. Тағин у бу шеърларини, - у маъноли жилмайди, - маликамизга ўқиб, кўнгилхушлиқ қиладур. Султонимизга етказсак кифоя, шаҳзодам!

Такаш жим қолиб, бармоғидаги забаржад кўзли узугини бошқа илқининг узун бармоқлари ила ўйнаб, унга тикилди.

Шоирлар амири пайтдан фойдаланиб, яна хушомад отига қамчи босди:

— Бу бармоқларга султоннинг муҳрли узуги ярашадур, шаҳзодам!

Такаш ялт этиб унга қаради-да, мамнун жилмайди ва деди:

— Султонимиз кўкламда Мовароуннаҳр устига қўшин тортмоқликларини айтдиларми?..

Қазвиний унга савол назари ила тикиларкан: «Шундай», деди секингина.

Такаш уни яқинроқ келишга ундади ва пичирлаб муҳим бир режасини тушунтира бошлади...

Учинчи боб

1

Умар Хайём бу кеч ижод ила машғул эди. Бир замон унинг ошёнаси остонасида Микоил пайдо бўлиб, одоб юзасидан томоқ қирди-да,

шоир ишдан бош кўтариб, у томон қарагач, кирмоққа ижозат сўради. Хайёмнинг ўйчан нигоҳи унда бўлгани ҳолда хаёли ёзаётган асари ила банд эди. Шунинг учун остонада турган Микоилнинг муддаосини англаёлмай бир муддат унга сўзсиз тикилиб қолди. Ниҳоят шуурида қатланган фикрлар бир ёнга сурилиб, рўбарўсидаги кишининг нимадир демоқчи эканлигини илғади. Илғади-ю вужудда ожиз бир итоб уйфонганини кўзлари ошкор этди ва Микоилга "кел" деди хушламайгина. Унинг феълида кўрслик, ҳатто ҳақгўйлик ортидан вужудга келгувчи хиёл дилозорлик мавжуд эди ва айниқса, уни суюкли машғулоти-дан чалғитсалар, илҳомига дарз солсалар тоқат қилолмасди. Микоил хожасининг бу феълени ҳар тугул яхши биларди. Айни дамдаги ҳаракатлари эса чорасизлик туфайли пайдо бўлган шошқалоқликнинг маҳсули эдики, бу суюкли соҳибига бироз эркаланиш ҳиссига ҳам қоришиб кетганди.

Хайём унга қовоқ уйганча "ўтир" дегандай ишора қилди.

— Не муддаоинг бор? — дея сўради шоир, у рўбарўсига ўтиргач, ер остидан.

Микоил хожасининг хушламаганлигидан эсанкираб, каловланиб қолди:

— Афу этгайсиз, хожам... Мен...

— Оғзингга талқон солганмисен, нечук бунча чайналасен?! — Хайём хизматкорини дадилликка ундади.

— Аввал ҳам бир ўтинчимни айтиб эрдим, хожам...

Эслади - у севгилиси Лайли ҳақида гапирганди. Агар маликадан рухсат олиб берса, Хайёмнинг оқ фотиҳаси ила унга уйланмоқчи эканлигини айтганди. Нечук унинг бу ўтинчини фаромуш қилдйкин? Ҳа, бир-икки бор маликага рўбарў келганида тилининг учига ҳам келганди, бироқ Туркон Хотундан қарздор бўлишлик ҳисси устун келиб, тилига боғич солганди. Кейин эса унутибди. Қолаверса, у ҳукмдорлар ила мулоқотда бўлавериб пишиб кетган, уларнинг ҳузурда сўз айтганда ҳушёрлик лозимлигини жуда яхши тушуниб қолган эди. Бу борада етти ўлчаб, бир кесган маъқул. Бу дунё, саройлар унинг қалб аталмиш ҳур салтанати эмаски, истаган сўзини айтиб, истаган фалсафасини, фикрини тўкиб солса. Йўқ, уларнинг салтанати унинг қалб мамлакати ҳоқонига бўйин эгмайди. Уларнинг ўз қонун-қоидалари, тошу торозулари ва ҳатто ўз шариятлари бор. Шул андишалар боис унинг илтимоси хаёлидан фаромуш бўлибди.

— Ёдимда, — деди ҳануз тўнг овозда сўзлаётган Хайём. — Фурсат келганда айтурмен маликамизга. Нечук бунча ошиқурсен?

Микоил хижолат тортиб, бош эгди ва ҳазин бир овозда деди:

— Ошиқмоқлигим боиси, Лайли бисёр азиятда қолмиш, хожам. Малика саройидаги можаролардин...

— Бас! — Хайём Микоилнинг гапини кескин бўлди. — Ҳасратинг икки дастурхондин ошаркан-ку, эй айиқбоз. Сенга ижозат, борақол!

Микоил итоаткорона бош эгиб, ўрнидан турди ва эшик томон йўналди.

Хайёмнинг бағрини нимадир тирнагандай бўлди. Ҳозир у ўзининг фикр оламидан қайтиб, шуури дунёвий ташвишлар қуршовига тушмоқда эди. Бунчалар дилозорлик нечун? Наҳотки бир ширин сўзга ярамаса?!

Микоил остона ҳатлаётганда уни тўхтатди:

— Менга қара, Микоил.

Йигит тўхтаб, ортига ўтрилди.

— Полвонинг ўзга бир овозда ўкирадурғон бўлиб қолмадими? Ҳатто кўзлари ҳам бежо боқадур? — Хайём кулди. — Ёки у ҳам соҳибикаби ишқ дардига мубталоми?

Микоил жилмайди.

— Мен сезганим йўқ, хожам.

— Эътибор қилчи, балки сезарсен...

У чиқиб кетди. Хайём унинг кўнгил хиралигини биров ёрита олганидан таскинланиб, ижодга қайтмоқ илинжида қоғоз узра ўтирилди. Бироқ энди ижод завқи сўнганди, бошидаги фикрлар тирқираб кетганди. Шунинг учун ҳафсаласи пир бўлиб, яна Микоилни эслади. Филҳақиқат, унинг айниги ўзга бир атворга келмиш. Уни кўриб, бир пайтлар айиқлар ҳақида эшитган гапи ёдига тушди. Айтишларича, тутқун айиқлар умр интиҳосида ўз соҳибини ҳалок этармиш. Буни билганлар айтиб эрди. Полвоннинг феълидаги ўзгаришни пайқаб, гоҳо Микоилнинг тақдиридан хиёл хавотирга тушиб юргувчи эди. Мана энди ўша хавотирни андак ошкор этган бўлди.

Дарвоқе, вазири аъзам эртага Низомияга таклиф этибди - талабаларга ваъз айтиб, сабоқ бериши лозим эмиш. Бечора ўғлининг қилмишидан андишага, тақдиридан қўрқувга тушганлиги рост. Кексайганида бу кўргилик унга оғирлик қилмоғи аниқ. Авбош бола-я! Наҳот подшоҳга ҳамла қилсанг? Ахир, у ҳукмдор, сўзи тугул, бир киприк қоқмоғи сени чилпарчин қилмоғи мумкин. Вунинг устига подшоҳнинг хешу яқинларингга итбичи? Буларни ўйламоқ учун ақл даркор, бола! Пада-рингни не аҳволга солдинг-а? Энди шўрлик талабалар ила мулоқот қилиб овунмоқчи, шекилли. Ҳа, вазири аъзам талабаларга сабоқ бермоқни, ваъз айтмоқликни хуш кўрарди. Шул боис, у Низомияга кўп келарди. Хайём эса унинг акси-табиатан камгап бўлганлигидан ҳар турфа жамоатлардан ўзини олиб қочар, илми толибларга ваъз айтмоқни ҳам ёқтирмасди. Эҳтимол, у мадраса талабалари барибир мени тушунмайдилар, дея бегонасирамиди ёки уларнинг тилини топиб, дилига йўл сололмаслигидан хавфсирамиди, не бўлганда ҳам у мадраса остонасига кам қадам кўярди. Унинг феъли шундай эди. Йўқ, аслида ундайин ҳам эмасди, мабодо қулфи дили очилса, рўбарўсидаги кишиларнинг кўзлари унинг суҳбатини англаётган янглиғ ташна боқаётганликларини пайқаса, чунонам сўзлардики, ўзини унутиб кўярди. Айниқса, унинг ўзигагина хос бўлган мастона бир илоҳий жазба ҳолатида шеър ўқиганида буткул бошқа одамга айланарди. Минг афсуски, уни ўқиб тинглаувчилар ва англаувчилар озчилик эдилар.

Канизак Пармуда оҳиста қадамлар ила кириб, илкидаги кўрага¹ ва сопол пиёлани хонтахтанинг бир бурчагига қўйди. Унда Хайёмнинг ўзи тайёрлаб берган гиёҳлар дамламаси бор эди. Шоир ундан иссиқ-иссиқ ичмоқликни хуш кўрарди. Бундан жуда яхши бохабар бўлган канизак унинг кўнглини олмоқ истагида эди. Бироқ Хайём ҳозир хаёлларидан айру тушмоқни истамасди, шунинг учун канизакнинг бемавруд кириб келиши дилида ғашлик уйғотди. Зимдан унга боқаркан, ҳамиша гўзал кўринган ва аслида, ҳам соҳибжамол бўлган Пармуда кўз ўнгида бадқидефали бир кимсага менгзади. Бунча хунук бўлмаса-я бу канизак? Аввал кўзим қаёқдайди? Фаҳму фаросати ҳам ҳамин қадар, акси бўлса, айни хаёл уммонига фарқ бўлганида кириб келармиди? Бас! Бирон гулюзни топиб, уйланганим бўлсин. Балки шунда бул каби хаёлкушлардин йироқ тушурмен!.. Мана шу нохуш ва шунингдек, унинг учун ғайришуурий бўлган ўйлар асносида кўз ўнгида Марямнинг гўзал сиймоси вужудга келди. Пармуда ва хонадаги нимқоронғулик ундан узоқлашди, қалбига ойдинлик инди. Марям жуда гўзал эди ва таралаётган нурга қоришиб кетгандай кўринарди. Ҳозир у ҳам ана ўша нурга сингиб борарди...

Пармуда шоирнинг юзидаги маънони англаёлмай, индамай қайтиб чиқиб кетди.

Марям ҳозир не қилаётир экан? Тез-тез хасталанувчи отасининг кўнглини овламоқ ила бандмикин? Ё бу каби у ҳам хаёл оғушидами-

¹Кўрага — май идиши

кин?.. Булоқ бошидаги онларни эслармикин?!.. Хайёмнинг вужуди оташлана бошлади. Унинг танаси оппоқ, қаҳрабо янглиғ эди. Сочи, қошу киприклари тим қора, гўё қора тусли аланга ловуллаётганга ўхшарди. Лаблари пушти, силлиқ, улардан булоқ сувининг ҳиди келарди. Лабининг ўнг кунжида лабларига уйғун ҳолда ҳамиша титраб тургувчи холи бор. Оҳ, бу хол остидаги қимтилган маъводан димоққа урилгувчи хушбўй таъм! Жонни нисор этса арзир ул бўйга!..

Кимдир томоқ қирди.

Хайём олис-олислардан қайтгандай бўлди. Қаршисида хиёл букчайганча турган Риндоний кирмоққа ижозат сўрамоқда эди. Тақи унинг манглайи тиришди, бағридан бемисл бир наъра отилмоққа шайланди.

— Оромингизни буздим, чоғи, хожам? — деди кулранг тусга кирган соқол-мўйлабидан май ҳиди анқиган Риндоний андак хижолат тортиб.

Хайём ошқора зарда ила деди:

— Оромимни эмас, беоромлигимни буздингиз, эй Ринд.

Кекса фаррош не қиларини билмай, мулзам бўлиб қолди.

Шоирнинг эса баттар зардаси қайнарди:

— Менга ғайри кенгаш тузганмисизларки, бу кеч асло ўз ҳолимга қўймағайсизлар?

Риндоний таъзим ила тезроқ жуфтакни ростламоққа шайланди.

Хайём садоқатли ва айни, шунингдек, дарвеш кўнгили кишисини ранжитиб қўйиши мумкинлигини дарҳол фаҳмлади, фаҳмлади-ю қон томирлари узра барқ урган бир нимарса лаҳзадаёқ бутун вужудини кезиниб, шуурига санчилди.

— Не юмушингиз бор эди, эй Ринд? — деди остонадан ғойиб бўлаётган фаррошни тўхтатиб.

У ортига қайрилди ва шоирнинг нигоҳидаги қайтишни сезиб, хиёл жилмайди:

— Тўфон тиндими, хожам?

Хайём аввалига унинг сўзини англамади ва бирдан паришон кўзларида табассум порлади.

— Иншооллоҳ, тинди. — деди ва Риндонийни ўтиришга ундади. — Муддаони айтинг, тақсир.

— Хўп бўлади, хожам. — Фаррош бирров тараддуланиб олди-да, сўзида давом этди. — Расадхонамизнинг таббохи анчадан бери хасталаниб юриб эди, хабарингиз бор. Бу кун буткул ҳолдан тойиб, ётиб қолибди. Аҳволи анча мушкул, хожам. Шул важдан, ошпазликни ўзим эвлаб турсаммикин, деб келиб эдим. Сизнинг ижозатингиз ила, албатта.

Хайём бироз жим турди-да, деди:

— Ижозат. Эрта оқшом чоғи таббох ҳолидин хабар олғаймиз. Бечора қизи Райҳона йўқолганидан сўнг ўнгланолмади. Шул айрилиқ даради йиқади шекилли уни. — Унинг нигоҳида тақи паришонлик зухур эта бошлади.

Буни пайқаган Риндоний суҳбат поёнига етганини фаҳмлади-да, бир ишорат ила ижозат сўраб, чиқиб кетди.

Хайёмнинг тафаккур бўстонида фикр гиёҳи унмоқда эди. У ўзининг бошидан шу сўнгги соатларда ўтказган кечмишларини ўйлаб, тафтиш қилар ва ўзича улуғ бир кашфиёт ясарди: демакки, одам боласининг эрки, кўнгил ҳурлигига қанчалар даҳл қилинса, у шунчалар зулмкор бўлар экан. Демак, инсон туйғуларини ҳадлашга саъй этмоқ ёвузликдир. Ё, Оллоҳ! Унинг ўзи шу ўтган қисқа фурсат мобайнида ўз эрки, кўнгил майлининг ҳурлиги дея неча дилга озор бермади, ахир!..

У илкига хомани олиб, олдидаги қоғознинг бир четига ёзиб қўйди: "Буткул ҳур бўлмоқлик ёвузликка аксил буюк исендир".

Низом ул Мулк жорий этган Низомия мадрасаларида сабоқлар жуда эркин тарзда бериларди. Илму фанга султон ҳазратларининг ҳам, вазири аъзамнинг ҳам хайрихоҳликлари борлиги боис ушбу илм масканларида инсон тафаккурининг дурлари "бу Исломий, бу ноисломий", дея ажратилмасди. Шу сабабли ҳам толиби илмлар Пайғамбар алайҳиссаломнинг: "Ҳатто Чиндан бўлса ҳам бориб илм ўрганинг", деган ҳадиси шарифини ўз сулукларига чароғ қилиб олмишдилар. Вазири аъзамнинг муродига биноан давлат маҳкамаларида ҳам ишларлари кўзда тутилган бу талабалар ҳукм сурган ўшал эминлик боис ҳур фикрларга соҳиб эдилар. Бироқ султон ва вазири аъзамнинг амрлари ила хуфиялар ҳамма жойларда изиб, пайқаганки шубҳали гап-сўзларни саройга етказиб турардилар. Бундан Хайём ҳам жуда яхши бохабар эди.

Вазири аъзам ўткир воиз эди ва толиби илмлар шунинг учун ҳам уни хуш кўрардилар. Аввало, у олий мартабали амалдор бўлганлиги, ҳамки ваъзлари таъсирли ҳамда чуқур билимга асосланганлиги боис ва ниҳоят, баъзи толиблар эса унинг назарига тушмоқ илинжида сабоқларни қолдирмасликка уринардилар. Вазир сабоқ бермоқликни ёқтирар, ёш-ёш йигитчаларнинг чақноқ нигоҳлари, илмга ташналиклари унинг завқини келтирарди. Қалбига маҳзунлик чўкиб, андуҳ босса, жисму жонига дунё тор келса, мадрасага ошиқарди. Толиблар ила мулоқот ва узоқ вақт берилиб қилинган ваъзхонликдан сўнг енгил тортарди, кўнгли ёришарди. Мадраса сабоқлари унинг дил дардига малҳаму шифо янглиғ эди.

Бу кун Низомияга вазири аъзам ила амирул фузало Умар Хайём ҳам келганлигидан хабар топган толиби илмлар икки карра хушнуд бўлдилар. Мадрасада камнамо бўлган шоирнинг ташрифи, бу ердаги ҳурлик боис ёшлик сурурига эш парвозпеша ва олис юлдузларга кўз тиккан баъзи дарёдил толиби илмлар учун, айниқса, қувончли эди. Улар шоир ва олим Умар Хайёмнинг бетакрор ҳамда илҳомбахш фикрларини тинглашга ошиқардилар.

Сабоқ маҳали вазири аъзам ҳам иштирок этмоқни ихтиёр қилди. Балки у, айна дамда, безовта бўлган қалбига ҳаловат, дил ярасига малҳам истаб шундай қилдими ёхуд Хайёмнинг сўзларини тинглагиси келдими, ноаён. Дарсхонага Хайём ила кирди-ю бир четга ўтиб, толиб мисол ўлтириб олди.

Хайём жуда равон ва оддий тилда эҳтиросли сўзларди. Гоҳо ўз сўзига берилиб кетганидан чакка томирлари бўртиб, овози балаңлаб кетарди. Лекин ҳеч вақт дудуқланиб ёки гапини йўқотиб қўймасди, сўз, фикр тилидан, шууридан дарёдай оқиб келарди.

У сўзини Мутлақият¹ ва инсон, уларни англаш, уларнинг ўзаро ҳамда ташқи олам ила муносабатлари хусусида гапирмоқдан бошлади. Ҳар бир фикрини файласуфона мушоҳада қиларкан, Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлар ила далиллади. Ниҳоят, табиат ҳақидаги фалсафий фикрларини нужум илми ила уйғун этиб, кавокибу² сайёралар ва умуман коинот, унинг тузилиши борасида сўзлади. Узоқ гапирди. Сабоқ бениҳоя таъсирчан ва қизиқарли бўлганлиги туфайли толиблар орасида бирон бора безовталик ёхуд зерикиш сезилмади. Барчалари жон қулоғи ила тингладилар. Ҳатто вазири аъзам ҳам киприк қоқмай, ҳайратини яширолмайд қулоқ тутди... Хайём гапиришдан тўхтади. Ана энди дарсхонада жонланиш пайдо бўлди ва толиблар савол бермоқ учун изн сўрадилар. Илк савол шоир ҳеч шубҳаланмай кутган мазмунда бўлди. Уни озғин, рангпар юзли, аммо кўзлари чақнаб тургувчи йигит берди:

¹Мутлақият — Оллоҳ

²Кавокибу — юлдузу

— Юлдузлар чиндан ҳам инсон тақдирига дахл қиладиларми, ҳазрат?

Одатда бундайин мазмундаги сўроққа жавоб қилган кишилар кўпда улур мушкулотларга рўбарў бўлардилар. Чунки илми нужум тили ила гапирилса, жавоб, албатта, Исломига, шариатга зиддай туюларди. Салжуқийлар салтанатида қанчалар ҳурфикр қадр топмасин, дили сиёҳ, гаюр кўнгил ғаламис кимсалар ҳам мавжуд эдилар ва улар ўз мақсадлари йўлида ҳар нега ҳозир у қодир турардилар.

Хайём тўғри сўз ва айниқса, илм бобида ҳамиша адолатпеша ҳамда фикр айтмоқликда ботир юракли эди.

— Сиз, мулло йигит, қайси оят ва ҳадисларни назарда тутиб, ушбу саволни бераётганлигингизни сезиб турибмен. Бу савол бани башар дунёга келганидан буён берилади ва ҳар ким ҳар хил жавоб айтади. Бу борада Фиръавну Хомонлар ҳам, мубоду¹ шомонлар ҳам, шоҳлару гадолар ҳам бош қотирганлар. Вале, аниқ ва пукта жавоб мудом йўқ. Бироқ улур ҳақиму фузалолар юлдузлар ила суҳбат қуриб, қўп ас-рордин воқиф бўлгонлар. Худди шул каби бу хусусда бизнинг ҳам ўз қарашларимиз бор. Яъни, одам танасидаги юрак нима учун хизмат қилади? Қонни совутиб, айлантириб бермоқ учун, шундайми? Юлдузлар эса, "йўлчиларга йўл кўрсатмоқ ва осмонга безак учун яратилган". Шу гапга қаноат ҳосил қилмоқ мумкинми, ахир? Танҳо буюк зот шунчалар бемисл хилқатларни наҳотки шунинг учунгина яратган бўлса? Йўқ, бу Оллоҳнинг зотини, сифатларини камситмоқ эмасми? Ахир, қалб ҳам бор -у Тангрининг назаргоҳи. У қаерда жойлашган? Албатта, шуур ва юрак оралиғида. Ҳамма сир ана ўша ораликда яшинган.

Тасаввур этинг, заминимиз бутун фалак - кавокибу сайёралар, кўзимиз илғагану илвамаган оламлар ичра буғдой доница келгувчи бир вужуд. Фалак айланаркан, унга уйғун тарзда замин ҳам чарх уради. Демак, бир-бирига ҳамришта эканми? Инсон шуури заминга нисбатан жимитдек бир нарса. Лекин у ўз қаърига жумла фалакни сиғдира олади. Эҳтимол, Оллоҳ таборака таоло фалакнинг кичик суратини инсон шуурига жо этгандир? Балки шунинг учун у ҳамиша ўз аслига-Эгасига талпиниб турар!.. Айни дамда, Хайёмнинг нигоҳида фалак акси пайдо бўлаётгандек эди. — Ва эҳтимолки, бизларни ўз шууримиз идора этгани каби Оллоҳ номаи аъмолимиз харитасини фалак қаърида пинҳон этгандир? Фалак қаърида эса юлдузлар жилва қиладир. Ҳақ, фалак ва инсон бир бутун, яхлит ва шунингдек, айрудир...

Аксар толибларнинг кўзлари қуёшдай порлаб, ҳайрат оғушида шорирга тикилар ва унинг фикрлари қанотида юксак-юксакларда парвоз этардилар.

Хайём фикрлар уммонидан чиқай демасди:

— Ҳозир қай бирингиз руҳ ҳақида сўрайсиз-бу, шубҳасиз?!

Толиблар аро енгил кулгу кўтарилди.

— Юлдузлар ва фалак, инсон ва руҳ ҳақидаги саволлар ҳамиша бақамти келурлар. Балки бу саволларнинг тузилмоғига азимушшаън Куръондаги: "Эй Муҳаммад, сиздан руҳ ҳақида сўрайдилар, айтинг, руҳ парвардигори олам амридандур" ояти каримаси боис бўлгандир. Ҳақ гап-бизлар руҳ ҳақида ниҳоятда кам билимга эгамиз, зеро, руҳ Оллоҳнинг сиридир. Қолаверса, ҳатто Пайғамбар алайҳиссаломга ҳам бундан ортиқ сўзламасликка амр этилган. Бироқ ақли ожизимиз имконида бу борада мушоҳада этмоғимиз ҳам заруридир.

Маълумингизким, инсон жисми унинг қазосидан сўнг хоки туробга айланади. Аммо руҳчи? Оллоҳ уни қаерга йўллайди? Суқрот, Афлотуну Пифагорусларнинг фикрича, инсон руҳи аввалда хиёл ноқис бўлур ва шул боис, ул тандан бул танга ўтиб, саргардон кезади. Бу ҳол то улар комилик мақомига етгунларича давом этади ва комиликка эриш-

¹Мубоду — зардуштийларнинг бош рудонийси

гач, жисм, яъниким, тан ила робитани узадилар. Инсоннинг руҳи ҳайвонот, наботот ва ҳатто, сангу туробга ҳам ўтмоғу мумкин. Бу бениҳоят ибтидоий фикр, бироқ унда ҳақиқатдан улуш ҳам мавжуд. Ҳа, Оллоҳ инсон руҳини унинг қазосидан сўнг ўз даргоҳига олади ва комилик мақомига (номаи аъмолига) боқиб, коинотнинг қайси кунжигига йўллашни ҳал этади. Буни авом тилида осмон қаватлари деб аташ ҳам мумкин. Комил руҳлар то қиёматга довр осмоннинг маълум қаватида ҳаловатда яшайдилар. Бошқалари эса, даражотига монанд макон топадилар. Уларни ҳайвону гиёҳлар, сангу кесаклар ичра ҳам учратмоқ мумкин. Илло, пок руҳлар пок маъволарда қўним топур, нопоклари эса... Бу нарса ибтидоий фикрларда руҳнинг тандан танга кўчмоғига нисбат берилган.

Азали мухтасар сўзлашга ўрганган Хайём айни дамда сўзининг чўзилиб кетиши ҳақида мутлақо ўйламас, қуйилиб келаётган қатма-қат фикрларидан завқланиб, илҳом оғушига шўнғиб борарди.

— Ибтидо ва Интиҳо хусусида не дейсиз, устоз? — дея савол берди бир толиб.

— Ибтидо ва Интиҳони англамоқ учун мангулик не эканлигини ақл мезонига солмоқ лозим. Бани башар пайдо бўлгунча беадад вақт дарёси оқиб ўтмиш. Ҳар бир одам қазосидан сўнг тақи қанча ҳадсиз вақт оқиб ўтгай. Уч ўлчамли бизнинг маъвода жами инсониятнинг ҳаёти мангулик қошида бир лаҳза, холос. Бироқ инсон бир лаҳзада бутун мангуликни ҳис этиши, англаши мумкин. Ибтидо ва Интиҳони инсон англаган ана ўша лаҳза боғлаб туради. Қолгани жуда чексиз-чегарасиз, кўзу шуур илғамас.

Мен ақл баркамоллиги нуқтаи назаридан қараганимда, сўздан мўътабарроқ ва каломдан буюкроқ ҳеч нарсани топмадим. Чунки ундан афзалроқ бирор нарса бўлганда эди, Ҳақ таоло Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васалламга ўша нарса ила мурожаат қилган бўларди. Илло, ҳамма нарса сўздан иборат. — Хайём ўз кашфиётидан завқланди ва дилида уни эҳтирос ила қайтариб қўйди: "Оламда энг буюк ва мўътабар нарса сўзидир".

Вазири аъзам рўбарўсида оламнинг турфа синоатларидан ваъз айтаётган оташнафас шоирга, тагинки ўзи меҳр қўйган шогирди қавмидаги саркаш олимга маҳдиё бўлиб тикилиб қолганди. У Хайёмнинг сурату сийратидан уфуриб турган ҳурлик нафасидан масрур эди ва унга бениҳоя ҳавас қиларди. Султоннинг қилган муомаласидан мудом дилхун юрган соҳиб девон ўз фарзандининг тақдири учун қайғуриб толиққанди ва бир таскину андармонлик илинжида Хайёмнинг суҳбатини орзулаганди. Ҳар тугул одам тафтини одам кўтарур, деган гап бор. Агар ўз хонасига қамалиб олиб, минг бир ўйлар гирдобида қолса, кекса юрагига зил келмоғи аниқ. Ғам-андуҳ кишини ақлу шууридан Мосуво қилмоғи ҳам ҳеч гап эмас. Устига устак дилни ваҳм офати ишғол этур. Аслида-ку бирон ташвиш борасида узоқ қайғуриш унинг феъли-атвориға муҳолиф эди, яъни, яратувчига таваккул қилмоқни биларди. Бироқ банда барибир банда экан-да, балки ўз жони унинг кўзига илганмас, вале, белидан бўлғонининг қисмати жигарини пора қилавераркан. Вазири аъзам ана шу ўйу хаёллардан йироқ тушмоқ истади ва айни дамда ўз муддаосига етишганди, яъни, у Хайёмнинг тугёнли оламиға ҳавасу хайрихоҳлик ила кириб бормоқда эди.

Абул Фатҳ Умар эса эса ҳануз сўзларди, илм ишқи ҳақида эҳтирос ила гапирарди:

— Илмда фидолик лозим, акси бўлса, киши нўноқ бир мухлисга айланажак. Илм олмоқ-бу умидворлик, вуслати¹ насия бўлган ошиқлик. Агар илмга бутун вужуд, қалб ва шуурнинг гавҳари бахшида этилмаса, беадад саъй пучдир. Эсланг, азиз илм ошнолари: яманлик Увайс

¹ Вуслати — висоли

Қароний Ҳазрати Рисолат саллаллоҳу алайҳи вассалламни кўрмаган эдилар. Бироқ ҳар нафаси ул зотнинг ишқи ила йўғрилган эди. Мабо-до васлига ошиқса, уйда кекса ва кўзи ожиз волидаси борки, тарки хона этса, суннатга хилоф бўлур. У куну тунларни бедор ўтказди, мужгонлари бир-бирларининг васлини соғиндилар. Ашклари либосларини нам этди. Ҳазрати Увайс фақат ва фақат Пайғамбар алайҳиссаломни соғиниб яшадилар. Ниҳоят у улур ажрга, буюк бир мақомга эришди. Ҳотамул анбиё ҳам ғайб кучи ила ул зот ҳақида билардилар ва асҳобга айтардиларки: "Ямандин бир Оллоҳ ошиғининг иси келадур", деб. Уқбога рихлатлари арафасида эса Ҳазрати Умар ва Ҳазрати Алини, (Оллоҳ улардан рози бўлғай) ҳузурига чорлаб, мураққаъларини (кийимларини) бердилар-да: "Увайсга айтинг, ушбуни кийсинда, умматимни дуо қилсин", дедилар. — Хайёмнинг вужуди ёниб, овози хириллаб, кўзлари ёшларга тўлмоқда эди. — Улар муборак мураққаъни элтдилар!.. Воҳки, аҳли уммат, айтинг, бундин ортуқ эҳтиром, сазоворлик бўлурми?! Увайс не-не улурлар орзулаб етолмаган қутлуғ висолга эришмадиларми?.. Ва Пайғамбар алайҳиссалом охиратда Увайсга берилажак улур ажрлар ҳақида ҳам башорат этдилар..

Баъзи талабаларнинг кўзларида ёш айланди. Ҳатто, асли кўнгли тўлиб турганмиди ёхуд чиндан-да шоирнинг сўзларидан мутаассир бўлдими, вазири аъзамнинг кўзлари ҳам ёшга тўлди.

Хайём эса ҳозир ўзини таниёлмасди..

Шоирнинг вазири аъзам ила мулоқоти мударрисхонада давом этди.

Аввало, Хайём валинеъматининг сўлғин ва забун аҳволини кўриб ўкинди:

— Аҳволингиз дурустми, ҳазрати олийлари? — дея сўради фарзандларча ғамхўрлик ила.

Низом ул Мулк ҳам буни пайқади ва мутаассир бўлди.

— Шукур!.. Расадхонада аҳвол нечук? Даргоҳи олийдин бирон кўнгилизлик етмадимми?

— Йўқ, устоз. Барча юмушларимиз ўз хайлида бормоқда.

Шоирнинг "устоз" дейиши ҳам вазири аъзамга жуда-жуда хуш ёқди, чунки у сўнги кунларда тобора кўнгилчану таъсирчан бўлиб бормоқда эди.

— Энди мен ила камроқ мулоқотда бўлмоқлик пайида бўлғил. — У шоирнинг юзида пайдо бўлаётган ранжиш аломатини сезиб, изоҳ берди. — Ранжида бўлмоғинг ўринсиз. Илло, бу иккимиз учун ҳам ва ҳатто расадхона учун ҳам нафлидир. Султонимиз авбош фарзанд туфайли менга нисбатан ғазабдалар. Бу ғанимларимиз учун айни фурсатдир ва улар тезкор саъй этажаклар. Илоҳи, сенга шикаст етмасин! — Вазири аъзам жим қоларкан, юзида ўйчанлик зуҳур этди. — Менинг хавфим Қазвиний ва валиаҳд Такашдин. Алардин воқиф ва эҳтиёт бўлғайсен. Энди сенга зиён етказмоққа бошлағайлар.

Хайём вазири аъзамнинг сўзларини тингларкан, шикорда рўй берган лочин воқеаси кўз ўнгида намоён бўлди. Ушанда султоннинг лочинларидан бири ўлжани тутиб, ваҳшат ила қийқирганича ортига қайтган эди. Бу салтанатда таназзул, қўшинда ғалаён бўлмоғидан далолат эди. Наҳотки шу қиёслар ва инсон ёхуд салтанат тақдирининг бир маҳлуқ ҳаракатларига боғлиқлиги рост бўлса? Наҳотки шундайин улур салтанатдин ҳам файз юз буриб, унга зиён етса ва ёки султонун вазири аъзамнинг азадин эшу ёвуқлиғидин-да баракот кетса? Ё алҳазарки, шуҳрати мағрибу машриққа ёйилмиш вазири аъзам Низом ул Мулкдайин донишманд зот мана бу каби забун аҳволга тушса-я! Ахир, у қандайин соҳиби ирода, виқорли ва ҳатто гоҳида кибру ҳаволи илки дароз (узун) киши эмасмиди? Энди эса тождорнинг биргина ишоратидан сўнгра мунғайиб қолибди. Аслида ҳам унга оғир эди, зеро у ўз жонидан кўра кўпроқ фарзандининг қисматини ўйлаб ёнмоқда эди.

— Ёмонларнинг ёмонлиги Оллоҳ таолонинг синовидир, ҳазратим, — деди Хайём таскин оҳангида. — Алардин ҳимоят этгувчи ҳам унинг ўзидир. — Шоир бу гапни айтишга айтди-ю шуурида галдаги осиена фикр барқ урди: ёмонликни ўзи йўлласа-да, тақи ўзи ундан ҳимоят этса. Агар ўтрусида¹ дилхун валинеъматни бўлмаганида ҳозир ушбу мазмулда рубоий айтмоғи тайин эди.

— Малика ва шаҳзодалар ила мулоқотда ҳам хушёр бўлғил, — деди вазири аъзам кўзлари мудом ўйчан боқаркан.

Хайём энди Микоилнинг ўтинчини эслади-бу хавфу хатар ва ҳатто, ваҳима ичра малика Туркон Хотунга бир сўз айтмоқ ҳам душвор.

Аларнинг суҳбати бундин ортиқ мавзуда қовушмади ва шу асно хўшлашдилар.

Орадан икки кун ўтиб, фарзанд доғи адо қилган расадхона соҳиби матбаҳи ҳам оламдан ўтди. Хайём пешво аҳли расадхона уни бир мўминга муносиб иззат-икром ила қабрга топширдилар ва аза очиб, худойи бағишладилар.

Бу ёқда Қазвинийнинг Муҳаммад Такашга айтган гапи тўғри чиқди - орадан икки ой ўтиб, султон Маликшоҳ вазири аъзамга кўшилиб, унинг ўғли учун аза очди.

Тўртинчи боб

1

Хайём вазири аъзам ила кечган ўшал суҳбатдан сўнг расадхонани қарийб тарк этмай кўйди. Ҳатто ижоду юлдузлардан-да кўнгли сову-гандай бўлиб, бағридаги шеър ишқи ҳам сўнаёзди. Кўп фурсатни ўз ошёнасида танҳоликда, сажжода узра ўтказмоқликни одат қилди. Ай-ниқса, тунларини ибодатда бедор ўтказиб, ҳамиша зикруллоҳ ила машғул бўларди. Унинг дил майли шундайин эврилганди-ўзи ҳам ҳай-ратда эдики, илки майга ёвуқ келмасди. Унинг бу кечмиши қошида шеър май соғинчи ва ҳатто ёр соғинчи ҳам ҳечу абас эди.

Ўзидаги бу ўзгариш туфайлими ёхуд аввалдан мақсади бормиди, канизак Пармудани ҳам ўзидан йироқлаштирди. Онаси ила синглиси отасининг қабрини вағриб ҳолда ташлаб, Нишопурдан Исфаҳонга кел-моқликни исташмагач, аларга тақи ақча йўллаб, канизакни шаҳардаги уйига кўчирди. Уй кимсасиз қолаётганлигини баҳона қилди.

У Микоилга ҳам Лайли ила дийдорлашмоқни таъқиқ этди, аммо сан-гтарошга бу амрининг боисини ошкор қилмади. Шўрлик йигит илож-сиз бир аҳволда бўйин эгмоққа мажбур бўлди.

Бироқ Хайём гоҳ-гоҳида ўз хоҳиш-иродасига аксил тарзда малика Туркон Хотун саройига қатнар, маликанинг хоҳишига биноан шаҳзо-да Маҳмуднинг тарбияси ила банд эди. Шундай кунларда истаса-истамаса Туркон Хотун ила рўбарў келар ва унинг юҳо кўзларига бардош бермоққа мажбур бўларди. Малика вужудидаги шайтон тил-ларидан яралмиш олов комида ундан шеър ўтинар ва гоҳо ана шу ўтинчлари асносида ўзи шоирнинг ўтлиғ сатрларидан ўқий бошларди. Хайём унинг муддаосини англаб турса-да, ўзини бепарво ва беҳабар тутмоққа уринарди. Балки у умр йўлининг айни бекатида валаёну фи-риб бошлаган шайтону жинлар домидан омон чиқмоқлик учун ҳам ибодатга шўнғигандай туюларди...

Шаҳзода Маҳмуд чечак дардига йўлиқди. Мана икки ҳафтадирки Хайём унинг муолажаси ила машғул. Ҳар куни малика қасрига қат-найди.

Бу йилги қиш қаттиқ келди. Ҳатто замину деворлар яхлади, чунки изғирин шамол йўллар ва деворлар юзига суйкалиб эсади. Унинг таъ-сирида баданлар зирқирайди... Хайём иссиқ кийиниб, малика сарой-

¹Ўтрусида — қаршисида

ига жўнади. Шаҳзоданинг сихати анча дуруст бўлиб қолганди. Шулар боис шоир унинг ҳолидан бохабар бўлиб маликанинг кўзига кўринмай зудликда ортига қайтмоқчи бўлди. У гоҳо ҳайрон бўларди- султону шаҳзода ва маликаларнинг саройларида табиблар беҳисоб ҳамда уларнинг ораларида ўликни тирилтирмоқдин ўзга барча юмушларга қодирлари ҳам бор эди. Лекин негадир соҳиби саройларнинг кўплари Хайёмга майл қилардиларки, у ўз наздида, риёзатчи олим, закий мунажжим ва саркаш шоирлиги қолиб, табибга айланиб бораётганга ўхшарди. Ҳа, у Ибн Синони суярди, унинг "Ал Қонун"ини ёд биларди, Ар Розийни мутолаа этмоқликдан толмасди, бироқ табибликни касб қилиб олмоқликни истамасди. Ҳозирги уринишлари эса тождорларнинг ихтиёри туфайли эди.

Хайём муддаосига етолмади-шаҳзода Маҳмуд ҳузуридан чиқай деб турганида Туркон Хотун канизак юбориб, уни ўз ҳузурига чорлади. Шоир ихтиёрсиз равишда бу амрга бўйин эгмоққа мажбур бўлди. У хосхонага кириб борганида малика кенг оромкурсида ястанганча яля ёниб ўлтирарди. Унинг юзидаги ажиб қизиллик ҳар не марднинг юрагига гулу солгулик эди. Хона анча илиқ эди ва шунга қарамай, чамаси, малика май нўш айлаган эдики, унинг юзидаги қизиллик, кўзидаги сузиклик боиси ҳам айни шу эди. Қолаверса, майи хосда совуқни кесмоқлик сифати ҳам бор.

Туркон Хотун шоирни ўрнидан туриб қарши олди ва ўзига яқин турган курсига таклиф этди.

— Шаҳзодамизнинг сихатлари нечук? — Сўради у ва унинг сўз оҳангида: "Билиб қўй, шаҳзода тахтнинг ягона меросхўридир", деган жиззакиликдан пайдо бўлгувчи маъно ҳам бор эди.

— Иншооллоҳ, шаҳзода соғайиб қолдилар. — Хайём шундай дея шаҳзоданинг муолажаси энди қандай давом этиши хусусида мухта-сар сўзлаб ўтди.

Малика ўғлининг аҳволидан жуда яхши огоҳ, бу гаплари эса шунчаки суҳбат аввалининг одатий жимжималари эди. Аслида, унинг муддаоси ўзга эдики, ҳар учрашувдаги саъйи ўшал сари йўналарди.

Туркон Хотун жодули нигоҳини шоирга қаттиқ қадади-да, ўтли жилмайди.

— Бизларни назмингизни тингламоққа муносиб кўрмаётирсиз, муҳтарам шоир, — деди у Хайёмнинг яширинишга чоғланган кўзларини таъқиб этиб. — Бизнинг таъби назмимизга шубҳа қилсангиз ҳам шеърларингизга ошиқдигимиз чиндур.

Шоир енгил таъзим қилди-да, ҳукмдорлар хуш кўргувчи сохта хушомадга ўтди:

— Йўқ, аксинча, шеърларимнинг сизнинг эътиборингизга муносиб эмаслиги рост, маликам.

Мовароуннаҳр маликаси мамнун ва кибрили қиёфада бош силкиди.

— Жанобимизни йўқламоқдин муродимиз шулки, рубойларингизни уста бир хаттот илкида китобот этсак. Бу кўлаб мухлисларингиз каби биз учун ҳам айни муддао бўлур эди.

Хайём бу ҳақда сира ўйлаб кўрмаган эди ва унинг шеърга ошнолиги ҳам кўнгли, аниқроғи, ўзи учун эди. У тўртгина сатрдан иборат рубойларини қалби тугёнга келганда, илм захматидан толиқиб, ўзга машғулот истаганда ва ёки дили озурда бўлганида саҳифалар четига ёзиб қўярди, холос. Уларни китобот этмоқ тугул биров ўқимоғи хусусида ҳам мутлақо хаёл қилмасди.

— Мен бу ҳақда асло ўйламагандим. Қолаверса, назмим китоботта арзирли ададда эмас. — деди у маликани ранжитишдан сақланишга уриниб.

Туркон Хотун кетишга ижозат бергач, шоир хосхонадан ўйчан қиёфада чиқаркан, бўсафада канизак Лайлига рўбарў келди. У ғамгин

ва ҳатто илтижоли нигоҳ ташлади, сўнг овозсиз таъзим қилди-ю ёғлигини кўзлари сари тортиб, шошила-шошила нари кетди. Хайёмнинг кўнгли галати бўлиб, кўксининг бир чети ачишди. Бу кун менинг куним эрмас кўринадур, дея ўйлади қасрдан чиқишга чоғланиб, фақат озори диллар таъқиб этадур мени! Яхшики, Микоилни расадхонада қолдирибман, акс ҳолда... Воҳ, юлдузлар айни кунларда бизлардин юз буриб, ўзга буржларни кўзлайдур чоғи. Сўнг дарров ўзига танбеҳ берди: бир хаста дилга кўмак илкингни узатолмасанг ҳам мунажжимлик қиладурсан-а, эй чодирдўзнинг ўғли! Кўнглинг зимистон эса, юлдузларда не айб?! Ёруғликни Оллоҳдин тила!.. У аламли бир жилмайиб кўяркан, қаср эшигидан кириб келаётган Қазвинийга кўзи тушди. Ҳали ўзининг маҳзун хаёлларидан айрилиб улгурмай, амирул шуаронинг ёқимсиз овози қулогига, пачоқ юзи нигоҳига ботди.

— Ассалому алайкум, о, фозиллар амири! — дея илкени кўксига қўйган Қазвиний сохта табассум ила таъзим этди.

Кўришдилар.

— Шаҳзодамизнинг аҳволи нечук? — Асли касби гўнг титкилаш бўлган махлуқ нажасга беланган бирон емиш қидиради ва топса, унинг ҳидидан киши гул бўйларидан сармаст бўлгани янглиғ сархушланади. Қазвиний ҳам ҳозир айни шу кўйда эди.

Хайём хаёллар оғушидан мудом чиқолмас ва боя ўзи эътироф этгани руҳий бедорлик шуурини ҳамон тарк этмаганди. Кўз олдида хира парда пайдо бўлиб, қорамтир доғлар ёхуд шарпаларми, ғимирларди. Айни дамда унинг ўйлари воқелик ила қоришиб кетгандек эди. Шунинг учун Қазвинийнинг сўроғини тўла англамас-да, шаҳзоданинг номи тилга олينيши ҳаманоқ бошидаги унга боғлиқ фикрлари лисонига кўчди.

— Иншооллоҳ, шаҳзодамиз соғайиб қолдилар. Фақат...

Қазвиний хушёр тортиб, қулоқларини динг қилди:

— Хўш-хўш?..

Хайём эса шунда ҳам сергак тортмади.

— Фақат шаҳзоданинг кўзларида бир нимарса борки, киши кўнглига ваҳм солодур...

Нажасхўр махлуқ ўз муродига етди, "хушбўй" таомини топди...

Қазвиний кўкрагини кериб, ғоз турди, кўзлари ёвузона чақнади.

— Ҳа энди, ул зот султоннинг зурриёди-да. Авомдин бир нимаси ортиқ бўлмоқлиги аниқ. Лекин... — Қазвиний овозини насиҳатомуз оҳанг-га йўғирди. — Лекин сиздек одамнинг султонзода ҳақида бундайин сўзларни айтиб юрмоғи...

Хайём зил кетди. У шунча илми, қобилияти ила ҳам руҳий такомилга етмаганди. Шу куннинг ўзида кетма-кет рўй берган руҳий зарбалар уни шошириб, толиқтириб қўйганди ва у шунинг учун ҳам руҳ мезонининг посангисини фаромуш айлади. Бошидаги ўйларининг тилига кўчгани дил кўзининг ўша онларда сўқир қолғонидан эди. Акс ҳолда, боя кўз олдидаги хира парда ва қорамтир шарпаларни пайқанидаёқ сергак тортмоғи лозим эди.

Қазвиний қаср ичкарасига юрди. Хайём эса ундан чиқаркан, надоматнинг тирноқлари бағрини тимдалай бошлади. Бу сўзларни нечун айтди? Ахир, Қазвинийнинг ғаразли муддаоларини биларди-ку! Энди эса кеч, ёй пайкони отилди, унинг кимнингдир кўксини пора этмоғи аниқ. Агар ўша кўкрак соҳиби султон бўлиб чиқса, не кўргилик! Тождорларнинг феълени Абул Фатҳ Умар яхши биларди. Чунки у қоракхонийлар саройида хизмат қилган. Ўша Шамс ул Мулк даргоҳида хизмат қилиб юрган кезлари кишини мутаассир этгувчи шунга тегишли бир воқеанинг гувоҳи бўлган эди. Дарвоқе, бу воқеа рўй берган ўша кунни ёш малика Зухра Хотунга илк бора рўбарў келганди... Хуллас, ўшанда кенжа шаҳзодага сабоқ бергувчи фозиллардан бири кимга-

дир: "Шаҳзоданинг илки китоб тутмоққа қодир эмас, хаёли ҳамиша шамширу тулпорда туради", деган экан куюниб. Бу гап чақув орқали Шамс ул Мулкнинг қулоғига етибди. Ғазабга минган ҳукмдор: "Сен китоб жинниси шаҳзодадан нуқсон қидиргувчи бўлдингми", дея муаллимни дарра урдириб, шаҳардан сазойи қилганди. Хайём буни кўриб, ёқа тутганди, ахир бу шаҳзоданинг тақдирига қайғуриб мулоҳаза тарзида айтилган гап эди, холос!.. Энди бўлса...

Ҳозиргина Хайёмнинг забонидан учган пайкон султоннинг ана ўша нозик ерини жароҳатлаши мумкин эди. Афсус чеккан Хайём ёйандоз тилини тишлади...

Бир куни Хайём султон ҳузурида қандайдир базмда ўлтирарди. Шу маҳал эпчиллик ва ёқимтойлик ила хизмат қилаётган амирзодалардан бирини хиёл кузатиб турди-да, завқланди. Ҳайратини яширолмай, султонга изҳор этди.

Ўшанда султон унга қарата шундай деди:

— Жўжанинг худди ўзи. Тухумдан чиқибоқ ҳеч қандай кўмаксиздонни чўқишни ўргана олади, вале, ўз ошёнени топиб боролмайди. Кабутарнинг боласи эса, — султоннинг кўзлари таънали чақнади, — машқсиздонни чўқий олмайди. Бироқ Маккатуллоҳдан Боғдодга участкан кабутарлар галасининг сардорига айланади!.. — Бу унинг султонзодалар ҳақида айтган таърифи эди.

Хайём ҳозир ихтиёрсиз равишда султоннинг ана ўша худбинона туйғусига даҳл қилганди...

Филҳақиқат, Қазвиний ўша кеч Хайёмнинг сўзларига қўшиб-чатиб султонга етказди.

2

Кўклам яқинлашиб, Бухоро фатҳига ҳозирликнинг сўнгги юмушлари уҳдаланмоқда эди. Бироқ султоннинг кайфиятида ва ёхуд феълда эврилиш мудом давом этар, яқинларининг пайқашларича, ҳадеганда аслига қайтай демасди. У ҳамон киши суймас, хонашишин эди. Қорахонийларнинг унинг устидан халифага ва яна шайхулисломга қилган арзлари қулоғига етиб келгани боис ҳам Мовароуннаҳр ҳукмдорига қаттиқ тиш қайраган ва токи уни мағлуб этиб, музаффарлик нашидасини сурмагунча кўнглининг жойига тушмоғи душвор эди. Арз этсанг, султоннинг ўзига арз эт эди, не балоки, халифа аталмиш номигагина қолган бир қисиндидан паноҳ истарсен! Салжуқийларнинг шону шавкати қошида Боғдод халифаси-ю унинг шайхулисломи не бўпти?! Агарки, Исломдек буюк ва муқаддас диннинг ҳурмати бўлмаса, алақачон бу халифалиқдан ном-нишон қолмасди-я! Қолаверса, Бухорода авом томонидан норозилик ғалаёнлари кўтарилаётганлиги ҳам қулоққа чалиниб турарди. Халқ Шамс ул Мулкнинг ўғли, Бухоронинг ҳозирги ҳукмдори Аҳмадхонга қарши исён қиларди. Бу эса султон Жалолиддин Маликшоҳни Бухоро юриши сари икки ҳисса илҳомлантирарди.

Султон кейинги ҳафталарда завжаю канизакларига унчалик майл билдирмай қўйганди. Бу унинг қони совутанидан ёхуд ёшидан эрта қариганидан эмасди. У ҳали ҳам бақувват, эҳтирос олови бемисл бир йигит эди. Майлсизлиги эса қалбидаги совуш туфайли эдики, ҳамон ўша сўнгги шикордан орттириб қайтган дилгирилиги давом этарди...

Бу кеч эса май ила ошно бўлди ва ширин сархушлик оғушида қонида олов уйғонди. Кўз олдида Бухоро гўзали Туркон Хотуннинг жодули нигоҳи намоён бўлди. Бу кўзлар уни ҳамиша сеҳрлаб, валаат бир тушунуксиз туйғулар оғушига соладилар. Султон маликанинг бағрига ҳар сафар гўё илк висол онларидагидек ютоқиб-ютоқиб, соғиниб-соғиниб, ўртаниб-ўртаниб ошиқади. Малика уни ҳар сафар бетакрор ва бемисл эҳтирос қўйнида эркалайди. У эса ҳар гал висол онла-

ри ниҳоялагач, бўлиб ўтган оромли кечмишларини бир бошдан эсламоққа саъй этар, аммо уларни бутунлай тикламоққа хотираси ожизлик қиларди. Чиндан ҳам маликанинг жодуси бормидики, тун бўйи мислсиз ҳузур-ҳаловатга ошно этардию тонг отиши билан ўшал ором онлари унинг хотиридан кўтарилиб бораверарди. У мана шундан ҳайратга тушар ва яна маликанинг оғушига ошиқаверарди. Худди шунингдек, маликага ёвуқ келганида гоҳо қалбини, дунёнинг ярмига соҳиблик қилаётган ёвқур ва забардаст салжужийзоданинг юрагини ваҳм қамраб оларди. Шу ҳолини ўзи сира англолмас, шундай пайтлари юраги қинидан чиқиб кетгудай бўлар, завжасининг кўзларига ҳадиксираб боқарди. Бироқ у бахш этган ҳузурни бошқа ҳеч ким унга беролмасди ва буни у жуда яхши биларди.

Султон бу тунни Туркон Хотун билан ўтказмоқликни ихтиёр этди ва бу ҳақда маликага хабар берди. У май таъсиридан кўзлари сузилиб, тахтиравонда ўлтирар, занжилар ҳам унинг оромини бузмаслик учун оҳиста қадам ташлаганликлари боис бир маромда ёқимли тебраниб борарди. Шу пайт унинг кўз ўнгида Қазвинийнинг ёқимсиз башараси пайдо бўлди ва унга қараб тиржайди. Султоннинг қулоқлари остида Хайёмнинг шаҳзода ҳақида айтган гаплари Қазвинийнинг овозида янгради. Киши кўнглида ваҳм уйғотармиш?! Кейин эса маликанинг Хайём ила яқинлигини эслади-буни ҳам Қазвиний шипшиди. Дунёни зир титратган султоннинг дилида унинг ўзи ҳам тушуниб етмаган туйғурашк олови жунбушга келди. Лекин айна дамда уни Туркон Хотуннинг ўтли эҳтирослари соғинчи ўзига чорлайверди...

Малика Туркон Хотуннинг гўшангаси буткул шафақ рангида бўлиб, кўзларга олов ёқарди. Маликанинг юзи ва ярим яланғоч танасининг туси ҳам ўшал музаффар ранга уйқошиб кетганди. У учта туққан бўлса ҳам дуркун эди. Султон унинг сирли нимарсасидир бор, дея хаёл қилар, шунинг учун ҳам уни ихтиёрсиз тарзда жуда қаттиқ севар, жуда-жуда қизғонар ва худди шу каби унинг қаршисида қўрқув ҳамда таҳликага дучор бўларди.

Малика ел менгиз¹ оҳиста сирғалиб, парку тўшакнинг четига келди-да, сархуш султоннинг илкидан тутиб, аста ўрнидан тураркан, хушбўй нафаси ила унинг бўйин ва юз-кўзларини ҳузурбахш сийпа-лаб ўтди. Не-не бокира моҳитобларни ўзининг жирканч ҳирси ила забуну хор этган ҳукмдор адои тамом бўлди. Ҳозир у Туркон Хотуннинг пойига мум янглиғ тўкилишга тайёр эди... Ҳукмдорнинг томоғи куйди, оғзи қуруқшаб, тамшанди. Зийрак малика малолсиз бир тезликда саъй этиб, муздек гулоб тутди. Султон уни ютоқиб симирди. Лабларидан аёқ узилиши ҳамано малика ҳирс ила уларга лабларини босди. Энтика-энтика чирмашдилар. Шу асно тўшакка қулаб, думалай бошладилар...

Иккиси ҳам чалқанча ётишар, вужудларини бетакрор бир ҳузур аллаларди. Султоннинг лаблари билинар-билинемас қимирлаб, мулоҳим овозда деди:

— Шаҳзоданинг сихати дурустми, маликам?

Туркон Хотуннинг ҳозирги овози ҳам вужудга ўт қаларди.

— Шукур, султоним. Умар Хайём жанобларининг уринишлари ила тез сихат топдилар.

Ҳукмдорнинг қалбини ғашлик тирнаб ўтди. Бояги тушуниксиз рашк олови куйдирди.

— Ҳа, Хайём деганлари қасрингиздан нари кетмай қолганмиш? Ғалат назмбозлик ҳам қилармиш?

Малика султоннинг кесатиғидан Қазвинийнинг қўланса исини сезди. У малика ҳузурига кириб, Хайёмга маломат қилмоқчи бўлганида, унинг гапини бўлиб: "Хайём бизнинг ҳифзи ҳимоямизда", дея мулзам қилганди. Демакки, у султонга ҳам арз этган.

¹ Менгиз — каби

— Мен не қилсам, сизнинг суюкли ўғлингиз, — малика бу сўзга атайлаб ургу берди, -валиаҳд Маҳмуд ибн Маликшоҳнинг истиқболи учун қилгум. Маълумингизким, Умар Хайём сизнинг қутлуғ даргоҳингизда қадр топган беназир олим ва шоирдир. Ўғлимиз ул зотдан сабоқ олса, унга ёвуқ юрса, фойдадан холи бўлмас, дея ўй қилурмен.

Султонга маликанинг овози ҳам, гаплари ҳам хуш ёқди. Хайём ким? У бор деса-бор, йўқ деса-йўқ бўлгувчи бир мусофир-да. Султон бўла туриб унга адоват тутса... Султон шаҳд бурилиб, икки илки ила малика юзини тутиб, ўзига ўтирди ва кўзларига тикилди. Бироқ унинг нигоҳидан бир қават эти сидирилиб тушгандай бўлди-да, сир бой бермай, ожизроқ товушда сўради:

— Шаҳзоданинг... ўғлимизнинг нигоҳи киши кўнглига қўрқув соладурми?

Маликанинг ичида музаффарият туйғусига чулганган бир наъра уйғонди. Шу он: "Аҳволинг нечук, эй, саҳройи?!" дея қаҳ-қаҳ уриб юборишига оз қолди. Унинг наздида, ҳозир султон бутунлай мағлуб бўлганди.

— Бу нечук савол, султоним?! — Малика эрининг серюнг кўксига лаб босди...

Олов янгитдан ёна бошлади...

3

Куюш ёрқинроқ нур сочиб, Исфаҳондаги азим дарахтларнинг куртаклари лаб бура бошлаган онларда султон Маликшоҳ лак-лак лашкарини сўнгги бор кўздан кечириб, якуний фармонларини берди. У бирваракайига мағрибу машриқ сари қўшин тортмоққа аҳд қилди. Яъниким, Ҳасан Саббоҳ бошлиқ исмоилийларнинг қилмишлари ҳақидаги турли хабарлар султонни оташин этиб, шамшир тутмоққа чорламоқда эди. Бу нобакорлар ошёнсиз бир сак мисоли ҳар ерда изғирдилар. Ҳатто бошкенти азим ичра ҳам уларнинг шарпалари сезила бошлаганди. Айниқса, улар жойлашиб олган Аламит (яъни, "Бургут уяси") номли тоғ узра қад ростлаган қалъага ёвуқ бўлган Қазвин шаҳрида ул кўппакларнинг таъсирлари кучли эди. (Султон ҳам, вазири аъзам ҳам уларни сак, кўппак деб атардилар.) Хабарларга қараганда, ҳатто Қазвин ҳокими ҳам уларнинг сўзидан чиқолмас эмиш. Ҳа, бу Ҳасан Саббоҳ деганлари жуда маккор. У мор мисол кулча бўлиб ётаверади, офтобда тобланиб, заҳар-оғусини йиғаверади ва бир кун, фурсати келгач, шундайин ҳамла қиладики, ҳар нечук жонзотни ҳалок этади. Султон буни жуда яхши англади ва шунинг учун ул ётган ҳолида морни инида янчиб ташламоқни истарди. Бу истаги уни Аламит сари чоғроқ қўшин йўлламоққа ундади.

Мана, бу тонг Бухоро фатҳига шай турган икки юз минг кишилик лашкар олдидан, султонинг содиқ лашкарбошиларидан бири, амирлар амири Арслон Тош бошлиқ ўн минг кишилик сараланган қўшин Аламит сари йўл олди...

Султон давлат идорасини ҳар тугул вазири аъзам Низом ул Мулка топширди. Бомдоғ намози адоғида султонга музаффарият ила қайтишликни тиладилар, унинг шаънига узундан-узун ҳамду санолар айтилиб, фотиҳа ўқилди. Улкан аждаҳо янглиғ пишиллаб турган беадад қўшин аста кўзғолиб, тебрана-тебрана судрала бошлади. Лекин энди унинг ғала-ғовурга уйқаш гувиллаб-пишиллашини турли аслаҳа-ю яроғларнинг ва шунингдек, ароба-ю турфа хил ҳарб уловларининг шақир-шуқир, тарақа-туруқ товушлари босиб кетди-да, маълум муддат ўтгач, бу товушлар ҳам бир маромга тушиб қолди. Шундай қилиб, улкан аждаҳо-қўшин Бухоро сари йўл олди.

Филҳақиқат, бу лашкар икки юз минг ададда айтилгани билан, бир

қарашда, ҳисобсиздай туюларди. Унинг ўртасида турган киши на бошини, на охирини кўра оларди. Мабодо қиёсга эҳтиёж бўлса, сахармардонда кўшин томошаси учун чиққан одам у ўтиб бўлгунча фурсатни шом этар ва ҳатто, намозларни қазо, емак нафсларини сазо айламоғи ҳам мумкин эди. Шунингдек, кўшин қадамларидан қўпган чангу ғубор мўллигидан тун бўйи нафас ололмай уйқуни-да кейинга қолдириши шубҳасиз эди.

Одатда лашкар карвон менгиз бир маромда юришини ҳисобга олиб, унинг бошига юк ортилган туяларни қўярдилар. Бу жониворлар на жадал ва на суст юрмай, меъёрни сақлай билганликларидан лашкар ҳам унга монанд тартибли одимларди. Ҳозир ҳам шундай қилдилар-турли кўч-кўрон, ҳарб ашёлари ортилган қатор туялар олдинда лўкиллаб борардилар.

Улардан кейин эса ёллари таралиб, хино ва мойлар сурилган, қадамлари ҳурлиқоларнинг нозли юришларини ёдга солувчи гўзалдан-гўзал аробий ҳамда турк отларига минган суворийлар жой олганлар. Уларнинг ҳарб либослари деярли бир хил, дубула ва совутлар ҳайбатидан йирик гавдалари тақи улканлашгандай кўринади. Ҳатто отларнинг бош ва ягринларига ҳам совут кийдирилганди. Қалқонларини эгарнинг сўл ёнига, чўқморларини эса ўнг ёнига илганлар. Белларини сиққан пўлат камарларига шамшир осганлар. Уларнинг шамширлари асосан дамашқий, мисрий ва салмоний эдики, нисбатан қимматбаҳороқ бўлмиш ҳиндий ҳамда сулаймоний қиличлар эса сипоҳсолару лашкарбошиларга насиб этганди. Суворийларнинг эгарларига ихчам мешкоблар ҳам илинган бўлиб, уларга сув тўлдирилганди. Шўрлик отлар чиниққанликлари боис шунча юкни ҳам писанд қилмай илдам йўртадилар. Отлиқлар қадрларини тик тутишиб, мардона қиёфада боришар, сафар эндигина бошлангани боисми, юзларида тетиклик ва бир қадар мамнунлик зоҳир эди. Баъзилари от устида лўкиллаб боришаркан, шунча шовқин-суронга қарамай ёнидаги ҳамроҳлари ила ўзига хос суҳбат ҳам қуриб қўярдилар.

Суворийлар ортидан қоядай-қоядай бўлишиб, улкан филлар келардилар. Улар ҳам ўзига хос "безаклар" ила "безатилган" эдилар. Оёқларига пўлатдан ясалган қалин "ковушлар" кийдирилган ва бу нарса ҳар қандайин жонзот ёхуд тўсиқни эзиб, мажақлаб, вайрон этишга кўмак берарди. Устларига нақшинкор кигизлар тўшалган, икки ёнига ёй ва дароз найзалар осилган. Ҳар бирларига биттадан занжи фил-бонлар минган бўлиб, улар барчадан баланд турганликлариданми ёки кенг дала-даштар ҳурлигини туйиб, қадрдон ватандошлари бўлмиш филларга ошноликлариданми, хушнуд эдилар. Филлар галасининг адоғида, улардан хиёл узилиб, султоннинг аморийси ўрнатилган, нақшинкор матолар ила безатилган йирик фил ҳам келарди. Уни бир занжи етаклаб олган, бироқ устидаги аморий ҳозир бўш эди. Султон филдан орқароқда соқчилар ва хос навкарлар қуршовида ўзининг суюкли оти устида келарди.

Унинг оти оппоқ булутга қиёс эди. Оёқларини шу қадар енгил кўтариб-ташлар эдики, ҳудди парвоз этаётгандай кўринарди. Отнинг устидаги қуёшнинг баҳорий нурида жилвакор ялтираган тилла эгар ҳам товланиб, кўзни қамаштиргудай эди. Султон калта яманий шамшир осган, унинг ҳам дастаси ва қини олтиндан эди. У от устида мағрур ва виқорли ўлтирар, отининг оёқлари узунлиги учунми ёхуд чиндан ҳам у шу қадар барваста эдими, атрофидагилардан анча баланд кўринарди. Эҳтимол ҳайбат, салобат, виқор уйғунлигидан шундайин ҳолат пайдо бўлар. Шунга қарамай, ҳукмдорнинг кўзлари ўйчан боқарди...

Султоннинг соқчилари-ю хос навкарларидан сўнг қатор сафга тизилган ёйандоз ва зарбдор найзабозлар келардилар. Ёйандозлар ёллари кўлларидан тутиб, елкаларига пайкон тўла садоқларини осиб

олганлар. Улар ҳам бошларига дубулға ва эгниларига жеба¹ кийганлар. Буларнинг устларидаги юклари нисбатан енгил бўлганлиги боис шахдам қадам ташлайдилар, лекин нигоҳларидаги бир қарашда пайқаш мушкул бўлган чуқур ўйчанлик олдиндаги қақшатқич жанглarning мудҳиш манзараларини ёдга солаётгандек туюлади.

Зарбдор найзабозлар ҳам дубулға ва жеба кийган эдилар. Улар бир қўлларида узун найза, бир қўлларида қарийб бўйларига монанд келгувчи қалқон тутгандилар. Ёнларида эса калта чўқмор ва ёйсимон эгри ханжар. Буларнинг қадам олишлари жуда оғир ва одимлари ҳам анча суст. Ёйандозларнинг нигоҳларидаги чуқур ўйчанлик, буларнинг юз-кўзларига сингиб кетган мунг ва заҳмат акси қошида ҳеч нарса эмасдек кўринарди.

Ҳарбий карвоннинг кейинги қаторларидан ўқ-ёй, қурол-аслаҳа ва озиқ-овқатлар ортилган аробалар ўрин олганди. Улар билан ёнма-ён таббоҳлар ва бошқа турли хизматларга зиммали бўлган кишилар борардилар. Улардан кейинда эса манжанақлар ва уларнинг ўқлари ҳамда қозону сақич, нафт¹ ортилган аробалар, ниҳоят сўнгида жанибатлар (эҳтиёт учун олиб юриладиган отлар) келардилар. Айни шу жойда қўшиннинг бир тумани (ўн минг киши) ниҳоясига етиб, янги туман бошланарди. Ҳозир бу ҳарбий карвонда йигирма тумандан ортиқ лашкар борарди. Беадад қўшиннинг кўчишидан кўкка ўрлаётган шовқин-сурон товуши узоқ-узоқлардан эшитилиб турарди.

Султон қулоқларни батанг қилгувчи шундай овозлар оғушида ҳам дунёдан узилган янглиғ ўз ўй-фикрлари ила банд эди. Буюк салтанатининг бошкенти бўлмиш муаззам Исфаҳондан узоқлашиб бораркан, юрагининг туб-тубидан нимадир узилиб қолаётгандек туюларди. Айни дамда дунёни зир титратган тождор барча каби Оллоҳнинг оддий бандасига айланиб борарди. Ҳали олдинда тақи неча ҳафталаб йўл юрмақ лозимлигини ва ўшал узундан-узун фурсатда яна кўп бор оғиру енгил ўйлар гирдобига тушмоғини билса ҳам ҳозирги ўйлари чўзилгандан чўзилаверардики, ўзи бунга монелик қилишни истамасди. Мана энди тақи бир бора англамоқда-фарзандлари ва хотинларига, кейинги ойларда ораларига анча-мунча дилхиралик тушган бўлса-да, вазири аъзамга, дилкаш мусоҳиби², хиёл шубҳа-гумонга солган эрса-да, наздида, садоқатли надими Умар Хайём ҳамда кўплаб бошқаларга кўникиб, ҳаттоки суяниб қолган экан. Ҳали хайрлашаётганда фотиҳа бера туриб вазири аъзамнинг кўзларида ёш айланганини пайқади. Ҳа, унинг отасидек бўлиб қолгани рост. Султонни дарғазаб этган ўшал воқеотга ҳам аслида Низом ул Мулк боис эмас, фарзанди шаккоклик қилиб, гуноҳга қўл урди. Вазири аъзам унга бир умр садоқат ила хизмат қилиб келмоқда. Унинг кўзларидаги ёш недин нишона? Унинг қадрига етмаганлигидан ўкиниш аломатимиди? Ёхуд ўз фарзандини уруш сари узатаётган падарнинг кўз ёшларимиди? Эҳтимол унинг ҳам ҳалок бўлиши мумкинлигини ўйлаб, йиғлагандир? Ахир, падари бузруквори улур султон Алп Арслон Жайхун бўйларида ажалга рўбарў келмаганмиди! Демак, бу ҳам ўлиб кетиши мумкин...

Султон Маликшоҳ қорахонийлар сулоласи ҳақида жуда яхши маълумотга эга эди: бу хусусда, аввало, Туркон Хотунга уйланганидан сўнг билган бўлса, кейинроқ Шамс ул Мулкнинг саройида бир неча муддат хизмат қилган Хайёмдан эшитганди. Ҳа, у бу буюк туркий ҳукмдорлар сулоласини жуда яхши биларди.

Қорахонийлар наслининг асосчиси Абдулкарим Сутуқ Буғрохон (ҳижрий 320 йиллар) бўлган эди. У анча маърифатли ва зиёпеша инсон бўлиб, ўз қавмининг камол топмоғини истаб Исломга кирганди. Буғрохон ва унинг авлодлари туркий уруғларни бирлаштириш ҳамда юртни обод қилиш борасида кўпу хўп ишларни амалга оширадилар. У

¹Нефть — нефть.

²Мусоҳиби — суҳбатдоши

бир сафар Сайхун бўйларидан ортига қайтиб кетади. Боиси бу ёқда барқарор бўлган маданиятни енгиш анча мушкул эканлигини, айна дамда, бу юртга қўшин тортса, ҳадемай уларга қоришиб, сингиб кетиши мумкинлигини англаб етади. Чунки у қудратли туркий давлат ва маданиятни барпо этмоқчи эди. Шу сабабли ҳам анча тайёргарликдан сўнг бу юртга ҳужум қилди ва уни ишғол этди. (Бухоро, Вобкент, Жарқўргон ва Ўзгандаги бир қатор бино-ёдгорликлар қорахонийлар ҳукмронлиги даврида бунёд этилган бўлиб, улар ўзига хос туркий меъморчилик услубларига, жилоларига эгадир. Шунингдек, бу даврда Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Форобий каби буюк туркий алломалар ҳам етишиб чиққанлар.)

Дилхуш суҳбатларининг бирида Бухоро ва қорахоний сулола ҳақида гап кетганида, Хайём қаршисида буюк султон ўлтирганлигини дилдидан туйган ҳолда, бағоят эҳтиёткорлик ила айтиб берган эди: унинг сўзига қараганда, Сутоқ Буғрохоннинг зурриёди бўлмиш Шамс ул Мулк ҳам дастлаб анчагина тадбирли, эл-улуста қайишгувчи ҳукмдор бўлган. Бир куни у Бухородаги барча фузало-ю шуаро, меъмору наққошларни саройда жам этиб, мажлис тузади. Шунда меъмор ва наққошларни имтиҳон эта туриб, ўз падарини эслайди. Отасининг бунёд этилаётган биноларнинг ҳатто нақшу бўёқларига ҳам эътибор берганлигини айтиб, энди бу ота мерос одат тақи давом этажagini таъкидлайди. Ўшанда Хайём хиёл табассум ила деганди:

— Олампаҳо, қарангки, ул қорахоний ҳукмдор туркий ва форсий наққошлик санъатини ажаб қиёс ила таърифлаганди. Сўнгроқ ўзим ҳам эътибор қилдимки, филҳақиқат, форсий наққошларнинг нақшлари дона-дона унсурли, ёрқин рангли бўларкан. Туркий нақшлар эса нафис ва жимжимадор, бўёқлари эса кўзга уйғун кўринаркан.

Кейинчалик бу гапга султоннинг ўзи ҳам иқроор бўлганди.

Бироқ Сутоқ Буғрохон тузган улур салтанат унинг наслидан бўлмиш Шамс ул Мулк даврида таназулга юз тутта бошлади, юртдан файз барака кетди. Султон Маликшоҳ бу нарсалардан жуда яхши бохабар эди ва барибир, ўзи каби туркий қавмдан бўлмиш қорахонийлар сулоласини дилида ҳурматларди. Бир томони, суюкли завжаси Туркон Хотун ҳам ана ўша уруғдан эди. Қорахонийларнинг соф туркийпараст бўлганликларига пинҳона ҳавас қиларди. Ва лекин бу кечмишларини сиртига чиқармасди.

Салжуқий қўшин икки ой деганда Жайхун бўйларига етиб келди. Султон лашкарнинг асосий қисмига дам бериб, махсус усталарга дарё узра кўприклар қурдира бошлади. Бўсағада қадим Термиз шаҳри турарди.

Бешинчи боб

1

Султон бошлиқ қўшин Бухоро фатҳига кетгач, доруссалтанат анча хувиллаб қолди. Бозорларнинг гавжумлигидан, кўча-ю карвонсаройларнинг файзидан ҳам кўр кетди. Бунинг устига бошкент осмони узра кўз илғамас қора булут тўпланиб, бағрида бир мудҳиш шарпа изғий бошлади. Бироқ уни ўшал шарпага ошно бир неча кишидан ўзга биров пайқамасдики, зеро, унинг кучу қудрати ҳам шунда эди.

Қўшин шаҳарни тарк этгач, Муҳаммад Такаш ва Қазвиний мулоқотлари қуюқлашиб қолди. Шоирлар амири кунда-кун ора шаҳзоданинг қасрида ҳозир бўларди. Бу ёғи кунлар илиб, кўкламнинг адоғи кўрина бошлаганлиги боис, улар кўпинча одатдагидек қаср томи устида суҳбат қурадилар. Чунки Такаш кабутарлар парвозига мудом

ошиқу беқарор эди. Бу сафар ҳам шундай бўлди, Қазвиний томга кўтарилиб бораркан, Такашнинг кабутарларга қарата беўхшов қийкиргани қулоғига урилди.

— Овозинг ўчсин кабутарбоз, юракни ёрай дейди баттол, — дея гудраниб қўйди у ўзигина эшитадиган овозда. Бироқ Такаш кўриниши ҳамона шоирлар амирининг башарасида табассум барқ урди.

— Ассалому алайкум, шаҳзодам! — деди у соҳиби хонадонга. — Ҳадемай кабутарларингиз янглиғ ўз парвозингиз ҳам мамлакат осмонини безағувсидир. Илоҳи, ўшал кун жадал кела қолсин, эй буюк султонзода!

Қазвинийнинг хушодади кабутарлар рақсидан олинажак завқдан устун келиб, Муҳаммад Такаш мамнун қиёфада унга ўтрилди. Унинг ялтоқланиб, қўл қовуштириб туриши хуш ёқди-да, виқорига виқор қўшилиб, баттар ҳаволанди.

— Хуш келибсиз шоири замон! — деди кўксини кериб, Қазвинийни ўлтиришга чорларкан, ўзи ҳам ўлтирди ва шу аснода кўкдаги ҳур эшларига илкис кўз ташлаб қўйди. У кабутарларни чиндан-да яхши кўрарди ва уларнинг аксари оппоқ тусда бўлганликлари боис, кўк тоқида ўмбалоқ ошарканлар, серҳаракат қанотлари тангабалиқ сингари ялт-юлт қилади. Кабутарлар Такаш қалбидаги бир парча оқлик эдилар ва унинг феълида улўғворлик ёхуд эзгулик бўлса агар, у ана ўшал гўзал жониворларга меҳри туфайли эди.

— Фурсат етди чоғи, шаҳзодам? — деди Қазвиний шипшиган янглиғ овозини оқисталаб.

Такаш чуқур тин олди, юзида сезиларли хавотир зоҳир бўлди. Шу кўйи анчагача илкидаги забаржад узугини бармоқлари ила ўйнаб ўлтирди.

— Амирни тадбир ила тарафимизга оғдирмоқ лозим, — деди у, ниҳоят хаёлчан алпозда қоларкан.

— Тадбир тузилган, жанобим!

Такаш жим қолди. Ундан ҳадеганда садо чиқавермагач, яна Қазвиний сўзламоққа тутинди.

— Сизнинг минглик қўшинингиз бор. Анови куффор вазирга итоат этгувчи ўшал амирни қўлга олсак...

Такашни ваҳм боса бошлагани унинг юз-кўзидан шундоққина биллиниб турарди.

— Амирнинг хонадонини тунда олғаймиз. Қарабсизки, ул илкимизда-да, чунки аҳли хонадони раҳнда¹ бўлғай. Вазирни эса зиндонга ташлаймиз.

— Эвлармикинмиз, шоир? — Сўради Такаш кўзлари ола-кула бўлиб. У тақи кабутарларига боқди. Уларнинг чарх уришларини бир муддат интиқ кузатаркан, ёнбошидаги идишдан ҳовучини тўлатиб дон олиб, кабутарлари ўрганган овозда ҳайқирди ва том тепасига сочиб юборди. Уларнинг иккиси пайкон мисоли тезликда ўзларини қуйига урдилар.

— Эвлаш ҳам гапми!.. Сизнинг султонлик ҳайбатингиз ила тоғларни-да бир ҳамлада йиқурмиз, шаҳзодам. — Қазвиний нишонни тўғри олди, ниҳоят Такашнинг кўзларида ҳам аста-секин ўт чақнай бошлади.

— Қани, тадбирингизни сўзланг, — деди у шоирлар амири томонга энгашиб...

Ниҳоят, келишилган кечаси хиёнаткор фитначилар оёққа қалқдилар. Шаҳзода ўз сарбозлари ила (малика ва шаҳзодаларнинг ўз қасрлари, молиявий идоралари бўлганидек, кичик-кичик қўшинлари ҳам бўларди) аввало, эҳтиёт лашкарга бош этиб қолдирилган амир хонадонини босди. Унинг хотинлари ва фарзандларини раҳнга олғач, ўзи ҳамда лашкари бир қўғирчоқ менгиз кўйга тушди. Сўнг Такаш ҳар икки қўшинни бир неча қисмларга тақсимлаб, уларга ўзининг ишонч-

¹ Раҳнда — гаровда

ли кишиларини бош қилди. Уларнинг иккиси маликаларнинг қасрларини ишғол этиб, қаср аҳлини ҳибсга олдилар ва қасрдан ташқарига чиқмасликка амр қилдилар. Такашнинг ўзи бошлиқ бир қисм лашкар эса вазири аъзамнинг қасрини қамал қилиб, ўзини ҳибсга олдилар. Бу орада девон аҳлининг барчалари ҳам зудлик ила зиндонбанд этилдилар. Соҳиб девон Низом ул Мулкнинг ўзи ҳам зиндоннинг алоҳида хонасига ташланди. Шундай қилиб, бир кечанинг ўзида мавжуд ҳукумат фитначилар томонидан ағдарилди. Нафақат сарой, балки бутун шаҳар аҳли ҳам рафлатда қолдилар. Саҳармардонда олам-жаҳонни тутган ноғораларнинг ваҳимали овози ҳаммани шоҳмайдон сари чорлади. Одамлар бомдоод намозини шоша-пиша ўқишиб, не ҳодиса рўй берганлигини тезроқ билмоқ учун шаҳристон томон чопдилар.

Бу пайт Такашнинг қўшинлари шоҳмайдонни халқа орасига олди. Унинг ўзи эса хос навкарлари ила супа устида эди ва виқорли нигоҳини саросимада ғала-ғовур қилаётган авомга қадаганди. Ёнбошида кўзлари ола-кула бўлган, бу қировли кекса бошига не шўришлар ёғилишини билмай базўр нафас олаётган муҳтасиб Бадрий титраб турарди. Шоир Қазвиний эса ўзига етгулик муҳомбир ва устомон эдики, Такашнинг ғалабасига ҳали буткул ишонмаганлиги боис ўзини ғаним кўзлардан панароқда сақларди. Унинг тунги ҳодисотларнинг биронта-сида иштирок этмаганлигини ҳатто Такаш ҳам пайқамаянди.

— Сиз ким тарафиндасиз, муҳтасиб жаноблари? — деди Такаш Бадрийга боқиб. Бироқ ҳар қанча тиришмасин овози титраб кетди.

Бадрий саросимага тушди.

— Мен... мен... Сул... сиз!..

— У сизга асло эл бўлмағай, шаҳзодам. — дея шивирлади орқа томонда турган Қазвиний.

— Нега дудуқланурсиз хезалак каби? — Такаш бу гапини Қазвинийнинг сўзидан дадилланиб айтди.

— Ур бу така соқолни!-дея ишора қилди Қазвиний Такашнинг ёнида турган, янги ҳукуматда амирликни орзулаган ғилай кўзли, барзанги солорига¹.

Ғилай ҳам қонга ташна турган эканми, чўқмори ила Бадрийнинг бўйни ва орқа мияси аралаш бир урди "жиқ" этган сас чиқди-ю муҳтасиб ерга ағдарилди ва лаҳзада жон таслим қилди. Мударра салласи анча нарига думалаб кетди. Бу ноҳос қатлга кўзлари тушган атрофдаги кишилар кўрқув ила орқаларига тисландилар.

— Жазоингни олдингми, така соқол? — дея ҳиринглаб қўйди Қазвиний.

Такаш бундай бўлишини кутмаган ва ғилайнинг туйқус саъйдан ичида бир қалқиб тушган эса-да, бировга сездирмади, ўзини бепарво тутишга уринди. Майдон сари оқиб келаётган одамларга ғолибона тикилди. Бироқ унинг вужудида тақи ўша эски фаҳм жунбушга кела бошлаганди. Бу не ҳол, дея ўйларди у бўғзидаги нимарса тепа-ю пастга жонсарақ тарзда бориб- келаркан.. Наҳотки султондан шунчалар кўрқса? Ахир, у кўрқоқ эмасди-ку. Уни бу кўйга солган наҳотки султоннинг ҳайбати бўлса? Ўзи йўқ одам кишини шунчалар кўрқувга солса-я?.. Ё Оллоҳ, бу қилмишларим не ила интиҳо топмоғи фақатгина ўзингга аён. Ўзинг нажот бер, Тангрим!.. Кабутарларим парвозига термулиб, кўнглим ҳаловатда ўлтирсам не қиларди-я?..

Иблиси лаъин йўриғида бу фитнага гўё бош бўлган Муҳаммад Такаш ўз аҳволини англаёлмайд гаранг эди. Юрагида уйғонган ваҳм-бу ўз иймони эканлигини, бузуқ юмушга бош қўшганлиги боис беҳаловат бўлаётганлигини у асло тушунолмасди. Ваҳм-ҳар тугул тоза қалбдан жой олган иймоннинг ўз соҳибига исёни эди.

Бу пайт Шокир Талх ҳам майдондаги оломон ичра эди. У фаҳмла-

¹Солори — аскар бошлиғи

дики, хиёнаткорлар расадхона аҳлини фаромуш этмиш, акс ҳолда, аллақачон уларни ҳам бошмайдон сари қувиб келган бўлардилар. Талх ҳар томонга аланглай бошлади-шаҳардан чиқмоқ учун йўл ва бир ишончли ҳамроҳ изламоққа тутинди. Ёнверини кўздан кечираркан, ҳойнаҳой, барча дарвозалар ғаним илкида бўлса керак, дея хаёл қилди. Ниҳоят нигоҳи ила бир косиб биродарини топди-ю у томонга отилди... Иккиси узун расан¹ олишиб, расадхона тарафга чиқувчи дарвозага бордилар. Дарвоза берк эди, унинг олдида бир тўда хиёнатчи навкарлар турар эдилар. Шокир Талх оташин бўлди-ю ғудранди:

— Бу тождорлар касрига дунёда ҳам маъни қолмади. Ини оғанинг яқосидин олса-я! Қиёмат яқин кўринадур... астағфуриллоҳ!..

— Не деб ғўддирайсиз, Талх? — дея сўради унинг туришидан ҳайратланган ҳамроҳи.

— Қани, кетдук, дейман, — деди Шокирнинг зардаси қайнаб.

Улар девор ошмоқ учун қулай жойни излаб кезина бошладилар. Аллақачон шаҳарнинг тўс-тўполони чиқиб кетганди. Барчанинг юзу кўзида улур бир саросима, ҳаракатларида таҳлика зоҳир эди. Одамлар ниҳоятда шошиб, жонсарақ алпозда у ёқдан-бу ёққа ўтиб борардилар ва шу жонсарақликларига уйғун тарзда тез-тез ҳамда мухтасар сўзлаб ҳам қўярдилар. Шу ўтган қисқа муддат мобайнида гўзал бошкентдан, қадим Исфаҳондан файзу ҳаловат ариб улгургандек эди. Ҳамма нарса гўё хира қора парда ортига ўтиб бораётгандек кўринарди. Йўл четларидаги борлиққа чирой бахш этган анвойи гулларнинг ранги энди униққандай, ўзининг жилвакор тусини йўқотгандек. Қатор қад ростлаган сапидорларнинг ҳам яшил ранги қорайиб-сиёҳланиб борарди гўё. Ҳа, мусулмон дунёси ҳамиша тилдан қўймаган, тинмай Оллоҳдан тилаган файзу барака фақат ва фақат тинчлигу омонлик туйғайли экан. Агар юртдан ҳаловат ариса, ҳамма нарсанинг бир зумда зеру забар бўлмоғи ҳеч гап эмас экан.

Шаҳарда ғала-ғовур, парокандалик ва эшу ғанимнинг ўзи билан ўзи овора бўлганлиги боис икки косибнинг девор оша шаҳарни тарк этганлигини бирон кимса пайқамай қолди.

2

Аҳли расадхона шаҳар ичкарисида бўлаётган шовқин-суронларни элас-элас эшитган эсалар-да, асли ҳодисотдан беҳабар қолдилар. Бундайин шум ғавғо илм аҳлининг етти ухлаб тушларига ҳам кирмаслиги аниқ, чунки улар салжуқий салтанатнинг ва айниқса, буюк султон Маликшоҳнинг куч-қудратига, идора усулига шубҳа ила қарамоқлик хаёлидан йироқ эдилар. Илло, расадхона ва илму урфоннинг барқарорлиги ҳам султон ҳазратларининг ҳиммату эътиборлари боисидандир. Буни илм аҳли жуда яхши англардилар ва бу борада Оллоҳга шукроналари беҳад эди.

Воқеани Шокир Талхдан эшитган Хайём зарурий тадбир илинжида ўйга ботди. Бошмайдон узра музаффарият нашидасини сураётган эканлар, демак, вазири аъзаму аҳли девонни ҳибс этганлари аниқ. Мабодо қатл этиб улгурмаган бўлсалар, агар. Вазири аъзам итоатидаги қўшин қаерда қолдийкин? Наҳотки у ҳам хиёнаткорлар тарафига оғган бўлса? Соҳиби девон ҳазратлари омонмикинлар ишқилиб? Ёки хусумат ва ҳасад гирдобида қолган Такаш ва ... Хайём туйқус Талхга ўтрилиб, сўради:

— Супа узра амирул шуаро Қазвиний кўринмадими?

— Кўринмади чоғи, — деган Талх иккиланиб, ёнидаги ҳамроҳига савол назари ила қаради. Ундан ҳам тайинли жавоб ололмагач, — ҳа, у йўқ эрди, — деди қатъий.

Хайрият, дея ўйлади Хайём бироз енгил тортиб, яхшики бунга бош

¹Расан — чилвир, арқон

қўшмабди у бадкирдор. Тақи ким билур? Булар кўрмаганликларини айтдилар, холос... Дарвоқе, не тадбир қўлламоқ жоиз?..

— Микоил! -дея чорлади у ниҳоят у ён-бу ёнга аланглаб, айиқбозни кидираркан, юз-кўзида қатъият акс этиб.

— Лаббай, хожам. — деди унинг ўтрусида қўл қовуштирган Микоил.

— Энг учкур отни мингайсен ва султон ҳазратлари ҳузурига елгайсен. Хиёнаткорларнинг қилмишидан бохабар этгайсен. — Сўнг ўз ишораси ила келтирилган қовозга тезкор нома битди, унда бўлиб ўтган ҳодисотларни жуда мухтасар баён этди ва номани Микоилга тутқазаркан деди, — Ушбуни султонимизнинг ўз қўлларига топширгайсен. Қани, Оллоҳ ёр бўлғай.

Микоил от сари чопиб бораркан, Риндонийга деди:

— Полвонни унутмағайсиз, оға!

Микоилнинг қораси қир ортига яширингач, фурсат ганимат бўлганлиги, Хайёмнинг айни пайтида тадбир қўллаганлиги аёнлашди. Чунки, ҳадемай шаҳар томонда бир тўда отлиқ сарбозлар кўриндилар.

Хайём ўз измида бўлган ҳамроҳларини ваҳима қилмасликка, таҳликага тушмасликка ундаркан, иродасини бўлғувси синовларга ва ҳатто, азоб-уқубатларга чоғларди. Анови яроғланган ҳайвонмижозларга аҳли расадхонани қарши қўймоқликдан маъни йўқ. Барибир уларнинг қўллари баланд келгай, чунки хома ва китоб тутган қўллар бировнинг жонига қасд қилмоқликка қодир эмас. Мабодо тўқнашув рўй берганида ҳам илм аҳлининг мағлубияти аниқ. Уларнинг жонларини омонда сақламоқлик эса, аввало, Хайём қўллагувчи тадбирга монанд эди.

Филҳақиқат, юз чоғли суворийлар етиб келиб, расадхона атрофини ўраб олдилар...

Бу маҳал шаҳарнинг бош майдонига жам бўлган авомнинг рўбарўсида оёқларидаги титроқни сездирмасликка уриниб, роз турган Муҳаммад Такаш ўнг илкини кўтариб, халойиқни жим бўлишга ундади. Унинг ишорасидан сўнг, ўтган кечада не воқеалар рўй берганлигини билмоққа интиқ бўлиб турган, бироқ ана ўша ноаёнлик ортидан тинмай сўзлаётганлиги боис шовқини шаҳарни бошига кўтарган одамлар тездагина тина қолдилар. Такаш бундай бўлишини кутмаганди, шунинг учун шахристон узра ястанган сукунат уни тақи доводиратиб қўйди. Бир муддат сўзсиз турди-ю, сўнг орқасида турган Қазвинийнинг "Бардам бўлинг, шаҳзодам!" деган рағбатидан дадилланиб, гапира бошлади:

— Азиз фуқаро! Маълумингизким, кўҳна Исфаҳонда фисқу фуҷурин қуриб, турфа жодугарлар, иймони заифлар кўпаймоқдалар. Улар султоннинг пинжига кириб, ҳатто салтанат бошига ҳам чиқиб олмоқдалар. Натижада нужумпарастилик авж олиб, куфру залолат илдиш отмоқда. Бу эса Ислом заифлашувига олиб келмоқда. Шундай экан... — Такаш оғир бир ютинди, ичида нимадир қалқиб кетди. — Шундай экан, улуғ падаримиздан мерос қолган мамлакат идорасини ўз илкимизга олмоқликка жазм этдик. Оллоҳ таолонинг иродаси ила буюк Исломга кучу жаҳд бермоқлик шарафи сизу бизнинг елкамизга тушганлиги муборақ бўлғай!

Бироқ у кутганидек олқишлар таралмади. Не ҳол рўй бераётганлигини англаб етолмаётган халойиқ қарахт турарди. Бу Такашни баттар эсанкиратиб қўйди.

— Сўзни мухтасар қилғайсиз, шаҳзодам! — дея шипшиди орқадан Қазвиний.

Ва лекин Такаш бошқа бирон сўз айтолмади, кўзлари олайганча авомга тикилиб, ютина-ютина тураверди. Буни пайқаган Қазвиний қуйироқда турган жарчига маъноли ишорат этди. У супа устига чиқиб, баланд ва жарангдор овоз ила аввалдан ёд этган сўзларини ҳайқириб айта кетди. Яъни, жарчи шаҳзода Муҳаммад Такаш ибн Алп Арслон

Ўзини султон дея эълон этажагини, энди жамики давлат ишлари унинг амру иродаси ила бўлишини, токи махсус ижозат бўлмагунча шаҳардан чиқмоқ, унга кирмоқ, тунда кўчада юрмоқ ва бошқа кўплаб нимарсалар ман этилганлигини тинимсиз такрорламоққа тушди.

Такаш ўзини анча ўнглаб олганлиги боис, виқор ила эндигина аёнларига айланган бир неча кишиларни эргаштириб, шоҳсупани тарк этаётганларида майдон четида навкарлар қуршовига олинган Умар Хайём ва унинг шогирдлари Воситий ҳамда Исфаразий кўриндилар. Уларни кўрди-ю Такашнинг турқи ўзгарди. Бу ҳолатини англагунча бўлмай нажот излаб Қазвинийга қаради. Шоирлар амири эса дарҳол вилай солорга уларни тўғри зиндонга олиб боришликни амр этди. Чунки бу нужумпарастларнинг, айниқса, Хайёмнинг халқ ўртасида обрўси балоғи эди. Улар зиндонбанд этилганликларининг пинҳон тутилмоғи авом ўртасида вужудга келажак норизоликнинг олдини олмоғи тайин эди. Амирлик мансабидан сармаст бўла бошлаган вилай солор валинеъматлари фармони тезликда бажармоқликка ошиқди...

3

Вазири аъзам зиндоннинг тор ва қоронғи хонасида беҳаловат ўлтирар экан ҳалигина содир бўлган воқеаларни хотирасида қайта тикламоққа уринарди. Шууридаги ана шу хоҳиш асносида хавотирли нигоҳи хонанинг кичкинагина туйнугига интиқ тикилди. Тутилмоғи авом ўртасида вужудга келажак норизоликнинг олдини олмоғи тайин эди. Ҳали тонг отмади чоғи. У эгнидаги хонаки чакмонига бир қур қараб қўяркан, илки ила бошидаги такасини пайпаслади-да, хиёнаткорлар тузукроқ кийиниб олмоққа ҳам имкон бермаганликларини эслади. Шу ўтган оз муддат ичида нималар рўй берди ўзи?..

Аслида, кекса вазир ёши ўтиб қолганиданми ёхуд бошидаги тафаккур тугёнлари боисми, кам уйқу эди. Бироқ бу кеч не рафлат босдики, хуфтон намозини адо этибоқ кўзларини уйқу элитдию тўшакка ён берди. Иблис алайҳилаънанинг макрини қарангки, уйқунинг зўридан шаҳарда кечган шунча тўс-тўполонни ҳам сезмабди. Бўлмаса, у султон бошкентни тарк этгандан буён гўё шаҳар дарвозасида қойим турган тунги посбон мисол ҳамиша сергак эди. Минг надоматким, бу кеча хушёрликни унутди, ванимларнинг хуфия режалари ижобати учун имкон яратиб қўйди. У ўз хобгоҳида қачонлардан бери айро тушганимаст уйқу оғушида эди. Бир замон вазири аъзамнинг бошқа пайт бўлса бундайин юмушга асло журъат этолмаслиги аён, кичик хизматчиларидан бирови хобгоҳга дод сола кириб келди. Низом ул Мулк уйқудан уйғониб, ҳали ўзини ўнглаб олмасидан, не ҳодиса рўй бераётганлигини илғамасидан хонани шақир-шуқир, дупур-дупур товушлари босиб кетди. Чунки бир неча қуролланган сипоҳийлар хонага чопа кириб, уй ичра доира бино этдилар.

— Бу не адабсизлик? — дея ҳайқирди вазири аъзам ўрнидан сапчиб.

Охирида кириб келган солор унга мағрур боқаркан, деди:

— Шаҳзода Муҳаммад Такаш ибн Алп Арслон жаноби олийларининг фармонларига биноан сиз банди этилдингиз!

Вазири аъзам ана шундагина пойтахтда хиёнат рўй берганлигини англади. Англади-ю ақли калта бу сипоҳи-ю уларнинг солорига қайтиб бир сўз демади.

Не бўлганда ҳам вазири аъзамга азиат етказмоққа бу авбошларнинг бирорталари журъат қилолмадилар. Бошкентда ҳарчанд қиёмат қўпиб, ҳар бир сак ўз соҳибидан юз ўтгирмоққа ҳозир тургани билан буларни кекса Низом ул Мулкнинг салобати босдими ёхуд фармони олийни кутиб шундай қилдиларми, бирон-бир ножўя саъй этмадилар.

Фақат зиндоннинг алоҳида хонасига киритиб, эшик олдига бир эмас, икки эмас, тўрт сипоҳийни посбон этдилар. Зиндон хизматчилари ту-гул ҳатто зиндонбонга ҳам ихтиёр бермадилар. Бу воқеотларни кўриб, кузатган бир закий зот топиладек бўлса, шаҳар узра ва унинг чекка-чеккаларида ҳам шавкатли султон Маликшоҳнинг руҳи огоҳ турган-лигини фаҳмламоғи мумкин эди.

Мана энди қоронғу зиндонда ўлтирганча ўзи ўзидан нафратланмоқ-да. Умр шомида энди бу не рафлат, не шармандалик бўлди? Султон ҳазратлари унга инониб қолдирган бошкентни, тахтни бир зумда оёқ ости қилмоқликларига имкон берса-я! Шу пайтгача Исфаҳон ичра не ҳодисотлар рўй берди экан? Маликалар, шаҳзодалар омонмикинлар? Ишқилиб уларнинг қони тўкилмасин! Амируллашкар қайларда қол-дийкин? Ёки уни?.. Умар Хайёмчи?.. Улар ила қандай боғланса бўлар-кин? Кекса вазир зулмат ичра ноаёнлик оғушида карахтланиб борар-кан, огоҳ одам шоҳу дунёдан огоҳ бўлмаган шоҳ эса ожизу нотавон кимсага ўхшаб қолмоғини яна бир бора англади.

Ташқаридан одамларнинг шовқин-суронлари элас-элас эшитилар-ди. Шу пайт, эшик очилиб, рўбарўсида зиндонбон пайдо бўлди. Унинг илкида анча уринган обдаста бор эди.

— Ассалому алайкум, ҳазрати олийлари! — деди у эгилиб.

Вазири аъзам унга савол назари ила мағрур тикилиб турарди.

— Бомдодга таҳорат олсангиз деб...

— Сен кимсен? — Сўради вазири аъзам бироз ғазаб ила.

— Зиндонбонмен.

Низом ул Мулк унинг сўз оҳангидан ортиқча гап лозим эмаслигини тушунди.

Зиндонбон устамон одам эди. У султон Маликшоҳнинг қудратини, мана бу банди вазири аъзамнинг эса ақли донишини фаҳмлаганлиги боис, салжуқий салтанатнинг инқирозига инонмас, мазкур тўс-тўполонлар вақтинча эканлигига ақли етиб турарди. Шундан таъма илин-жида отни қамчиларди.

— Мендин Умар Хайёмга хабар бер. Қоғоз келтир, нома битиб берурмен, — деди вазири аъзам таҳорат оларкан.

— Мени қайта киритмоқлари душвор, — шипшиди зиндонбон.

Эшик шақирлаб очилиб, бир сипоҳийнинг қораси кўринди.

— Нега имиллайсен, ҳой, зулмат соҳиби? — дея дағдаға қилди у. — Тез бўл!

— Бир иложини топ, — деди шивирлаб вазири аъзам.

Бироқ зиндонбон унинг олдига қайтиб кирмади (эхтимол киритиш-магандир). Умар Хайёмни ҳам банди этганликларини кейинроқ эшит-ди. Бирон-бир тадбир қўлламоқликка қанча уринмасин ҳаракатлари зое кетди. Вазири аъзам Оллоҳга таваккул қилмоқликдан ўзга чора йўқлигини тушунди.

4

Муҳаммад Такаш ниҳоят султон Маликшоҳ саройига, яъниким мам-лакатнинг энг нуфузли машварату кенгашлари ўтгувчи хосхона-тахт пойига кириб борди. У бу ерга кўп бор кирган ва айтмоқ жоизки, бу муҳташам қасрнинг ҳар бир устунни, қандилу даричасидан тортиб на-қшларидаги турфа жилоларигача унга жуда яхши таниш эди. Аввал-лари кенгаш ёхуд бошқа бирон йиғин баҳона ҳузури муборакка кир-ганида, қасрдаги ҳар бир нимарсага, айниқса, унинг ҳашамат ва улғ-ворлигига ҳавас ила тикилар, гоҳо буларнинг бари ўзиники бўлиши мумкинлигини ўйлаб, юраги орзиқиб кетар, бу орзиқиш ортидан кўнглида султонга нисбатан кучли нафрату ҳасад вужудга келарди. Бироқ унда бу қасрга кирганида ва ҳаттоки, султоннинг ўтлиғ қаҳрига

рўбарў келганида ҳам вужудида ҳозиргидек титроқ, тушуниксиз қўрқув кезинмасди, шуурини ишғол этиб, ўз хоҳишига бўйсундирмасди. Айни дамда эса, буюк салжуқий салтанатнинг тиллодан ясалган улуғвор тахтига тикилиб тураркан, жисмида нимарсадир қуйига томон оқа бошладики, бўғинлари бўшашиб, суюклари толди, юраги остига тош қадалган мисол пастга осилаверди. Танидан мадор кетди, қўзлари намланган менгиз бўлса, овзи қуруқшади. Вужудини титроққа солган боягидан ҳам кўра кучлироқ қўрқув пайдо бўлди. Оғир-оғир ютинаркан, ўртанди, дод деб юборгиси келди. Шундагина у ўзининг нақадар ожиз эканлигини, аслида, мамлакат тахти учун яралмаганлигини англади. Англаган сари хўрлиги келди, барига қўл силтаб, тоғу тошларга кетмоқни истади. Бироқ энди кеч эди, борлиқда карвон ортидан кўтарилган гардгина қолганди. Энди ортга чекиниш мумкин эмасди...

Болалигида падари султон Алп Арслон уни ҳушламайдигандек туюлаверарди. Турли анжуманларга, айниқса, ҳарб илмига боис машқларда-чавандозлик ёхуд қиличбозлик каби сабоқларда султон отаси унга у қадар рўйхушлик бермас, ҳамиша бир ёшга қатта бўлмиш ўғли Жалолиддин Маликшоҳга майл билдирарди. Унинг ҳар бир ҳаракатларидан ва ҳатто нуқсонларидан ҳам завқланар, агар бирон борада қойил қолдирса борми, тинмай олқишларди. Унга сайин Жалолиддин кундан-кун ҳар соҳада моҳир бўлиб, жуссаси йириклашиб, тўлишиб, билакларига куч қуйилиб борарди. У чинакам забардаст йигитга айланиб, улуғворлик касб этаверарди...

Такаш ила эса ундайин муносабатда бўлмасди, ҳаттоки кўпинча унга эътибор ҳам қилмасди. Буни Такаш ўзининг канизақдан тутилганлиги туфайли деб билар ва шул сабабли ҳам тобора эзилиб, писмиқлашиб борарди. Бола қалбига бу муомала қаттиқ таъсир этганлигиданми, падаридан ҳам, шаҳзодалар учун мажбурий бўлган ҳарб машқларидан ҳам узоқлашаверди. Нисбатан кучсиз ва журъатсизлиги ҳам шундан эдики, бирон юмушни қилишдан аввал узоқ иккиланиб, оқибатидан шубҳаланиб, ҳуркиб турарди. Бу феъли уни улгайғач ҳам тарк этмади, айтмоқ жоизки, мудом таъқиб қилади. У фақатгина кабутарлар даврасидагина ўзини эркину озод ва ҳаттоки журъатли сезарди. Эҳтимол бирон-бир инсоншуносми ёхуд қалбшуносми топилиб, Такашни тафтиш этса-ю ва унинг феълини тўла англаса, ҳар қандайин рақибни унга кабутарлари парвоз этганда рўбарў қилармиди. Ушанда балки у мислсиз паҳлавонга эврилиб, ҳар не ғанимни яқсон этармиди. Унинг кабутарларга ошиқлигини билган одам бунга ишониши тайин эди.

Аввал айтилганидек, тахтга ўлтирмиш салжуқий ҳукмдорлар атрофидаги тожга даҳл қилиши мумкин барча даъвогар жигарларини бир четдан қатл этаверарди. Такаш ўзининг ҳамон тирик юрганлигига гоҳо ҳайрон бўлар, ишонмасди ҳам. Нега энди оғаси султон Маликшоҳ унинг жонига қасд қилмади- у худди мана шуни тушунолмасди. Султон Маликшоҳ эса инисини нечун қатл этмаганлигини жуда яхши биларди, билганлиги учун ҳам ўйлаган режасининг интиҳосини кутибми ёки бошқа бир муроди борми, жон қасдини кечиктирарди. Такаш, айниқса, болалигида бир умр қисиниб-қимтиниб, ўксиниб яшади. У ҳамиша Жалолиддинга ҳасад қиларди, бироқ журъатсизлиги боис ҳасаду нафратни ҳам эвлай олмасди, елкасини қисиб, эзилгани-эзилган эди. Ўз мағлубиятини омадсизликка йўйиб ва ҳатто жисмидаги турма, нуқсон менгиз тушуниб, бош кўтармоқдан тийиларди. Бу отасига ёқмас, оғаси эса унинг бундайин кечмишларидан ҳузурланарди. Ана ўша ҳузур (ёки унинг ҳуморими) султонни ҳануз тарк этмас, ўз жигарининг мағлубиятидан, аламзадалигидан зафар нашидасини сурарди. Такаш унинг енгиб, бўйинсундириб яшашдек инсоний туйғусига посанги вазифасини ўтарди. У инисидаги ҳасад ўтини яна ва яна алангалатиб, унинг

ожиз боқишларидан, пинҳоний тўлғонишларидан қалбида ҳузур ту-
ярди. Шунинг учун ҳам уни қатл этмасди.

Муҳаммад Такаш тахтга ўлтиролмади, оёқлари титраб, қуйидаги
курсига чўқди.

— Шаҳзодам! — деди Қазвиний хушомадгўйларча таъзим қилиб. —
Энди бу тахт сизники! Уни муборак этинг!

— Кейин, — дея Такаш бошини эгди. — Толиқдим... Амр этинг,
танаввул ва май ҳозирласинлар. — У чиндан-да ҳорғин ва аянчли кўри-
нар, тобора чўкиб бораётганлигини ўзи ҳам сезар, ҳис қилар, шунинг
учун чорасиздай туюларди.

У бундай бўлишини кутмаганди, тахтга ўлтираману буюк салтанат-
ни идора қилишга тушаман, деб ўйлаганди. Лекин ундай бўлиб чиқма-
ди, мана ўшал тахт рўбарўсида турибди, икки қадам босса етади. Би-
роқ ана ўша икки қадамга ҳоли келмади. Энди ҳеч қачон бу тахтга
ўлтира олмаслигига унинг ақли етди, фақат буни тўла тан олишни ис-
тамагани каби бошқалар билиб қолишларини, сиридан воқиф бўлиш-
ларини ҳам хоҳамасди. Қолаверса, мамлакатни идора этмоқни нима-
дан бошламоқ лозимлигини ҳам билмас, вазири аъзам тартиб берган
давлат тизимининг сир-асрорларидан беҳабар эди. Ўзи тан олмаса-
да, салжуқийлар давлатида барқарор бўлган девонларнинг юмушла-
рига-да ақли етмасди. Шул боис энди у ўз хатосининг аламини май
заҳридан ола бошлади. Девоннинг бўйин эгмаган амалдорларини қато-
расига зиндонбанд этаверганликларидан давлат ишлари ўлда-жўлда
қолди. Шаҳар ҳаёти издан чиқди, ўғрилиқ, талончилик кўпайди. Сул-
тон Маликшоҳ тараф жон қайғусига тушган баъзи мансабдорлар, катта
савдогарлар, пинҳона шаҳарни тарк этмоққа тушдилар. Хуллас, кўҳна
Исфаҳон хиёнат ботқоғига ботиб, бошини зулмат қоплади.

Шоҳона дастурхон узра сархуш ўлтирганларида ўзини вазири аъзам
даражасига кўтарган Қазвиний Такашни Низом ул Мулк ва Хайёмни
қатл этмоққа ундади, ҳе йўқ, бе йўқ, қатлга ижозат беришлигини ўтин-
ди. Бу каби қистовлар кейинги кунларда ҳам мунтазам давом этди.
Аммо Такаш қай аҳволда бўлмасин унинг бу ўтинчини қатъият ила
рад этарди. У қалбининг бир буржида сақланган чимдимгина нур
туфайли бу икки инсоннинг улуғ мақомини ҳис қиларди чоғи.

Филҳақиқат, Муҳаммад Такаш қилғиликни қилиб қўйгач, бу қил-
мишининг оқибатини ўйлаб, ваҳимага тушаверди. Майшатга ва ай-
никса, ичкиликка ружу қўйди, кечалари уйқусини йўқотди. Эҳтимол
чиндан ҳам султон Маликшоҳнинг Оллоҳ берган бирон хислати бор-
миди ёхуд бу тахти олий афсуну амал ила барқарормиди, ҳар қалай
Такаш тож кийиб, ўшал тахтга ўлтирмоққа журъат этолмасди.

Орадан бир неча ҳафта ўтгач, шоирлик тўнини ёпинган маккор
Қазвиний бу телбамонанд, ўзи айтмоқчи, хезалакмижоз шаҳзодага ино-
ниб, хато қилганлигини тушуниб етди. Англаб етди-ю жон қайғусига
тушиб қолди...

Олтинчи боб

1

Султон Маликшоҳ Жайхун узра кўприклар қуришни ниҳоялаб, Тер-
миз фатҳини кўзлаб қадим дарё соҳилида ўлтирганида падари буз-
рукворининг қисматини тақди бир бора ёдига олди. У худди мана шу
жойда, манов шаштли дарё гувоҳлигида Юсуф отлиғ кутволнинг тифига
рўбарў келган эди. Унинг валиаҳди ҳам яна шул манзилда турибди.
Эрта тонгдан Термиз сари юриш бошлайди. Маликшоҳ Термизни ҳам,
Бухорони ва умуман бутун Мовароуннаҳрни ҳам ҳеч қандай малолат-
сиз қўлга киритмоғига ишонарди. Бироқ ҳозир унинг юрагини нечук-
дир маҳзунлик эгалаб, башар бошида ҳамиша тиф тутиб турган уруш,

қирғинбаротлардан совий бошлади. Шуурида ўз тақдирига нисбатан ожизона исён вужудга келди. Мижжалари ачишиб, бағри ўртанди. Дунёнинг катта бир қисмига ҳукмрон бўлган салжуқий султон айна дамда дод солмоқни истарди. Лекин ҳозирги кўйини ўзи англамас, бу банданинг ўз соҳибига, янада равшанроғи, ўз аслига интилиши эканлигини тушунолмасди. Шунингдек, бу ҳоли ўткинчи эди, ҳадемай қудратли ва виқорли султон Маликшоҳнинг ўз суратига қайтмоғи аниқ эди.

Тонг саҳарлаб Термиз сари юриш бошладилар. Мўр-малах сингари адоқсиз кўшин бу қадим шаҳарни эгаллади. Орадан бир ҳафта ўтгач эса салжуқий лашкар Бухоро бўсағасида турарди. Аҳмадхонни тор-мор этиш, лашкарининг заифлигиданми ёхуд авомнинг унга қарши бўлганлигиданми, у қадар мушкул кечмади. Бухоро Маликшоҳ илкига ўтди. Аҳмадхонни тутиб, банди этиб, Исфаҳон сари йўллади. Бу ила малика Туркон Хотунга ўз меҳрини аён этмоқчи бўлди ва ёки унинг насабини камситиб, пинҳона ҳузур топмоқчиди- номаълум. Ҳар тугулу сўнги қорахонийзодага шафқат қилгани рост.

Ундан уёғи Шош, Сайрам, Андиғону Ўзган каби йирик шаҳарлар ҳам, салжуқийлар ҳукмронлигига ўтди. Ниҳоят султон Маликшоҳ Қашқар сари кўз тикканида, унинг хонидан элчилар келди. Қашқар хони совға сифатида олам-жаҳон олтин умуш ва арғумоқларни йўллаб, султон Маликшоҳга бож-хирож тўламоққа тайёр эканлигини, унинг номини хутбага кўшиб ўқитишлигини маълум қилган эди. Маликшоҳнинг суврату исмини олтин тангаларга зарб этиб йўллабди. Бундан султон бениҳоя шодланди ва Қашқарга юриш қилмасдан ортига қайтмоқликка жазм этди. Айна мана шу пайтда унинг ҳузурига Микоил этиб борди...

Султон вазабнок бўлди ва ўша оннинг ўзидаёқ хос навкарларини отлантриб, бир қисм зарбдор кўшин тузди-да, бошкентга йўллади. Кўшин амирига Исфаҳонни зудлик билан эгаллаб, хиёнаткорларни бешафқатларча тор-мор этмоқликни амр этди. Сўзининг сўнгида соҳиб девон Низом ул Мулк ва амирул фузало Умар Хайёмни не тадбир ила бўлса-да омонда сақламоқликни буюрди. Ушбу фармонни бердию донишманд устози Низом ул Мулк ва лутфи хўб надими шоир Умар Хайёмни дил-дилидан соғинганлигини ҳис этди. Бағри сим-сим ўртанди. Манов олис юртларда, чанг-тўзон ва дашту биёбонларни кезавериб, қон тўкавериб дағаллашган сарбозларнинг ҳайқириқлари, отлару филларнинг бўкиришлари, яроғлару аробалар, манжанақлар шақир-шучури остида буюк бир соғинч ила англадики, ул икки улуғ зот нақадар ўзга сифатли инсонлар экан. Демакки, тўзону бақирриқларга тўла бу дунёда, ул икки зиёпеша бириси тунда ой, бириси кунда қуёш янглиғ эканлар. Кўп илмлардан бохабар бўлган султон илмининг, ҳикмату зиёнинг маънисига мана энди тақи бир бора етди. Илму санъатга, олим у фузалоларга ҳомийлик қилмоқ- бу ҳали илми англамоқ эмас экан. О, баттол Такаш! Сени ини демоқликдин ор этурмен. Ўшанда нечук сени ҳам қатл этмадим? Нечук бўғзингга чўғ тикмадим?! Барибир канизақдан бўлганлигингга бординг сен хиёнаткор. Ё алҳазар! Шундайин буюк салтанатнинг пойтахтини эгалламоқ шунчалар осон бўлса-я?! Вазири аъзам ғафлатда қолмиш чоғи. Мен кимга ишондим у доруссалтанатда бунчалар оз кўшин қолдирдим? Асли айбдор мен, асли ғофил мен!.. Султон от узра Исфаҳон сари бораркан, тинмай ўзини вазабларди. У салтанатни ёхуд тахтни йўқотишдан ваҳмга тушмасди, улар учун қайғурмасди. Уни оташин этиб, аламга солган хиёнат ва азиз кишиларининг қоронғу тақдирлари эди. Такаш ҳукмдорликни эвлай олмаслигини у яхши биларди ва пойтахтни ҳам, тахтни ҳам тезликда қайтариб олмоғини сезиб турарди. Бироқ нобакор иниси ўшал

¹Ҳофиқайнда — Шарку Фарба

²Рофиддин — Мессопотамия

онгача бирон мудҳиш юмушни амалга ошириб қўймоғи мумкин. Ма-ликшоҳ шундан қўрқарди. О, хиёнат оловида жизфинак бўлгур Та-каш, илкимга тушгайсен ҳали!..

Бу пайтга келиб салжуқлар салтанатининг сарҳадлари Ҳофиқайн-да¹ бир ёни Шому Ажам, бир ёни Румою Византиядан Рофидайн² гача, буёғи Қай¹, Чин² ўлкаларигача чўзилганди. Бу жуда ҳам улкан бир мамлакатни ташкил этарди. Султон Маликшоҳ ўзининг шуури-ю шам-шири ва қувваи ҳофизаси ила мана шу чексиз-чегарасиз салтанатни идора этарди. У ҳар қандай ғанимнинг кўзига тик боқишга, шамши-рига шамшир уришга қодир эди. Ва лекин шунча кучу қудрати ила хиёнатнинг ҳийласи қошида рофил қолди. Йўқ, Такаш бундайин ка-бир юмушга қодир эмас. Уни бирон-бир устомон йўлга солганлиги, шубҳасиз. Ким бўлиши мумкин ўшал устомон? Ўзгалар ҳузурида отга дадил минолмайдиган, шамшир қай томонга осилишини билмайдиган кабутар жинниси тахтга даъвогарлик қила олармиди? Тахтга рўбарў келган тақдирда ҳам унга қай тарафдан ўлтиришни билмас. Ўзинг ожизларнинг ожизи бўлсангў!.. Ёхуд ғанимлар бош қўшдилармикин? У ёқда саквачча Ҳасан Саббоҳ қутургадан-кутурмоқда. Арслон Тош не қилди экан? Аламит олиндимикин? Наҳотки иниси Такаш исмои-лийлар домига тушган бўлса? Унда аҳвол жиддий бўлғувси!..

2

Маликшоҳ йўлаган хос лашкар Исфаҳонга сунбуланинг адоғида етиб келди. Бу пайт Ҳасан Саббоҳ қўним топган Аламит қалъасини ишғол этиш учун кетган амирлар амири Арслон Тош бошлиқ қўшин ҳам шаҳар бўсағасида турарди. Сўнгроқ маълум бўлишича, бу қўшин Аламитни узоқ муддат қамал қилиб туришига қарамасдан, уни олишга мушарраф бўлолмабди, охир-оқибат амир Арслон Тош ихтиёри ила ортига қайтибди. Ҳозир эса улар Исфаҳонда не воқеа рўй берганли-гини, не тадбир қўллаш лозимлигини билолмай бошлари қотиб турар эдилар. Машриқдан султоннинг хос қўшини етиб келгач, шаҳар осто-насида ҳайбатли бир тўлқин пайдо бўлди. Бу тўлқиннинг ваҳимаси, турган гапки, шаҳар узра ҳам ёйилиб, Муҳаммад Такаш қулоғига-да етиб борди ва унинг юрагига гулғула солди. Султонликни орзулаб, хи-ёнатга қўл урган сархуш шаҳзода ўша заҳотиёқ адои тамом бўлиб, жон қайғусига тушиб қолди.

— Ё Оллоҳ!.. — дерди ўзини у томондан-бу томонга уриб. — Тамом бўлдим! Хонавайрон бўлдим!.. Шайтоннинг сўзига юриб... Ўз пано-ҳингда асра, ё Оллоҳ!..

Шаҳар аҳли ҳам оёққа қалқа бошлади. Раҳнга олинган амирнинг ихтиёрсиз бўйинсундирилган сарбозлари орасида ғалаён кўтарилди. Шаҳар дарвозаси олдида ҳайқираётган султон қўшинининг ҳайбати уларга куч берди. Улар издан чиққан, тўс-тўполонга кўмилган шаҳар ҳаёти ичра аста-секин бир бошга ихтиёр берган халоскор жамоага айлана бошладилар. Бир куннинг ўзида кўҳна Исфаҳон султон Ма-ликшоҳнинг номини улуғламоққа тушди. Ҳатто Такашга ихтиёрли си-поҳийлар ҳам султон тарафига ўтмоқда эдилар.

Устомон ва ҳийлагар Қазвиний Такашдан алақачоноқ ҳафсаласи пир бўлган эса-да, бирон мўъжиза рўй бериб, улуғ мартабаларга эриш-моқликдан ҳам умидвор эди. Бироқ ҳозиргидек эврилишни кутмаган-ди. Энди бир чора қўлламаса бўлмас, акс ҳолда, ўлим шарпаси ёвуқ кўринадур. У узоқ ўйланиб ўлтирмади, бир пасгина хаёлчан турди-ю ишонч ила ўрнидан қўзғолди. Зиндонбонга бориб, унинг илкига катта ақча тутқазди. Умри бино бўлиб бунақа мўл тилло тангаларни ушла-маган зиндонбоннинг кўзлари отилиб кетмоққа ҳозирландилар.

¹ Қай — Мўрулистон
² Чин — Хитой

— Ҳожам не истайдилар? — деди Қазвинийнинг қошида эгилиб.

— Бирон мушти оғир хизматчингни топиб, мени калтаклашга амр этурсен.

Зиндонбоннинг кўз соққалари бу гапдан сўнг шу қадар ташқарига отилдиларки, ортидаги қизил томирлари ҳам кўриниб кетди.

— Ҳожам?!..

— Амримни бажар, илло, бу сирдин кимса воқиф бўлса, бошинг кетадур.

Зиндонбон оғир бир ютиниб, кафти ила бўйнини силаб қўйди-да, баланд овозда бировни чорлади. Кўп ўтмай уларнинг қаршисида қоп-қора девқомат бир исқирт кимса пайдо бўлди. Энди Қазвиний шўрликнинг кўзлари қинидан чиқмоққа уриндилар. Лекин тақдирга тан бермоқдин ўзга чораси қолмади.

— Мана бу одамни ўз ошённингга олиб кириб обдон дўппослайсен, токи... -зиндонбон шундай деркан Қазвинийга синовчан нигоҳ ташлаб қўйди. — Токи ҳушдан оғунча...

Исқирт дарранда менгиз бир ириллади-да, қоп-қора, ифлос илкини шоирнинг елкасига қўйиб, олдинга силтади. Қазвиний зиндонбонга аянчли ва шунингдек, илтижоли нигоҳ ташлаб қўйиб, ўзи битган тақдир измига бўйинсунди...

Ўша куни кечга томон хиёнатчиларга қарши бош кўтарганлар тартибсиз бир равишда яроғ ила иш кўрган бўлсалар-да, энг аввало, маликалару уларнинг қасрларини ва шаҳзодаларни ҳимоятга олдилар. Такашнинг тарқоқ қўшинлари ила кўча жанглари бошланди. Ҳаммаёқни қий-чув, бақир-чақир уху фарёдлар тутиб кетди. Шаҳарнинг баъзи жойларида гуриллаган оловларнинг тиллари осмоннинг юзини яламоқдан бери бўлдилар. Ичкаридан берилган зарбга тоқат қилолмаган хиёнаткорларнинг шаҳар дарвозасида турган қўриқчилари аввали жон ташвишида, қолаверса, султоннинг тарафдорларидан ҳимояланмоқ илинжида ўз жойларини тарк этишга мажбур бўлдилар. Шомдан сўнг шаҳар ташқарисида турган зарбдор қўшин ҳам бирваракай ҳужум бошлади. Жангнинг бошидаёқ девор устидаги ёйандоз ва “олов отувчилар” (сақични ёндириб отувчилар), жойларини ташлаб қочишга тушдилар. Натижада султон қўшинларининг шаҳарга кириши осонлашди. Шундан сўнг шаҳар узра қиёмат кўпди. Қасос ўтида ёпирилган беҳисоб қўшин хиёнаткор сипоҳийларни аёвсиз қира бошлади. Такашнинг тарафдорлари икки ўт орасида қолдилар, баъзилари қуролларини ташлаб, тиз чўкиб, тавба қилмоққа тушдилар. Бироқ уларнинг илтижолари фармони олийдан куч олган лашкарга асло кор қилмас ва барчаларини бир-бир қиличдан ўтказарди...

Амир Арслон Тош бошлиқ қўшин султон ҳазратларининг фарзандлари ва завжаларининг ҳимоясини ўз назоратига олгач, аввало, ҳукмдорнинг иродасига биноан Низом ул Мулк ҳамда Умар Хайёмнинг, қолаверса, султоннинг бошқа тарафдорлари жонларини ҳам омонда сақламоқ ниятида зиндон сари йўл олдилар. У ердан соппа-соғ вазири аъзам, Хайём ва унинг шогирдларини ҳамда аъзойи бадани кўкариб, қонталаш бўлган, сўл илкининг суяги синган Қазвинийни чала ўлик аҳволда озод қилдилар. Ниҳоят, зафар тантаналари янграб, шаҳар осмонини султон Маликшоҳ шаънига айтилган олқиш хитоблари тутди...

Шокир Талх ўшанда ўзининг ҳамроҳи ила расадхонадан чиқиб, шаҳарга кириб олган бўлсалар-да, шу пайтгача таҳликада яшадилар. Бутун Исфаҳон аҳли сингари уларнинг ҳам касб-қору тирикчиликларидан путур кетди. Баъзи кунлари оч қолишиб, қоринларига тош бойлашга мажбур бўлдилар. Гўдакларнинг оху ноаларидан зада бўлсалар-да, Такашнинг бетаъсир ва очкўзу бешафқат навкарларидан жон сақлаш учун тишларини тишларига қўйдилар. Султоннинг тезроқ қай-

тмоғини сўраб Оллоҳга илтижолар қилдилар. Мана энди музаффар кўшиннинг наъралари ортидан тонг саҳарда кўчага чиқдилар. Талх султон шаънига айтилаётган ҳамду саноларга ўз феълига зид равишда беихтиёр қўшиларкан, нигоҳи шаҳар кўчалари узра тентийди. Ҳозир шаҳарни мутлақо таниб бўлмасди: кўчалар ўликларга, турли қурол-яроғу буюмларга тўлган. Қачонлардан бери фаррошлар илки тегиб, супуриб-сидирилмаганидан кўп жойларда ахлатлар кўринар, бир сўз ила таъриф этилса, бошкентни файзу фаришталар тарк этганди. Баъзи қулаган, куйиб қорайган деворлар кўзга хунук кўринса, у ер-бу ерда мудом ловуллаётган оловлар юракларга ваҳм соларди.

Шокир Талх ва унинг ҳамроҳи эҳтиёткор қадамлар ила бошмай-дон сари ўтдилар. Ҳамма бало мана шу жойдан бошланганди, мана энди у қонга беланган ўликларга тўлиб ётибди. Ана, Такаш ўз ҳукм-бардорлигини бошлаган супа-мунғайганча турибди. Ё Оллоҳ! Анов маййит таниш кўринадурми? Ҳа-ҳа, бу, ахир, Такашнинг барзанги гилай солори-ку! Унинг жағи қаттиқ зарбдан мажақланган, соғ кўзи олайганча очиқ қолган. Бечора муҳтасиб Бадрийнинг бошини у худди шу ерда, худди шундай мажақлаб ташлаганди. Қайтар дунё экан-да! Йўқ, итга ит ўлими деганлари шу!..

Майдоннинг зиндонга элтувчи томонида бир тўп кишилар кўриндилар. Уларнинг олдига Хайём, унинг шогирдлари Воситий ва Исфазарий келардилар. Бошқалар каби шоирнинг ҳам юзи сўлғин, кўзи ичига ботган, соч-соқоли ўсиб, аянчли кўринар, лекин мағрур ва бардам эди. У келаркан, ушбун пичирларди:

*Бу саройда Баҳром ичар эди жом,
Энди кийик, тулки олади ором.
Бир умр қулонлар овлар эди у,
Ўлимга қулондай овланди Баҳром...*

3

Султон доруссалтанатга Исфаҳоннинг танни жунжиктирувчи изғиринлари кезина бошлаганда етиб келди. Хиёнаткорлар бартараф этилиб, шаҳар султон кишилари илкига ўтгандан кейинги муддат ичида бошкент кўчалари, майдону бозорлари супуриб-сидирилди, вайрон бўлган бино-ю деворлар қайта тикланди. Хуллас, шаҳар ҳуснида кузга монанд кулранг-қорамтир ранг голиб бўлса-да, унга файз қайта бошлади. Одамларнинг юз-кўзларида табассум, муомалаларида тақӣ аввалгидек мутойибалар пайдо бўлди. Бозорлар гавжумлашиб, расталарга барака кирди. Шаҳристондаги ҳунармандлар дўкону ҳужраларида яна ҳаёт нафаси уфуриб, турфа гап-сўзлар эшитила бошлади. Кўхна Исфаҳон баралла қучоқ ёзиб, ўз соҳибини кутиб олди. Қалъа деворлари узра карнай-сурнайу дўмбиралар янгради.

Султон Маликшоҳ чопарлар орқали шаҳарнинг ўз илкига ўтганлигини эшитган бўлса-да, пойтахт бўсағасига руҳсиз бир кайфиятда етиб келди. У ҳузурига пешвоз чиққан Низом ул Мулк ва суҳбати хуш надими Умар Хайём ила қучоқлашиб кўришгач, қалбида ажиб равшанлашув рўй берди. Ҳорғин ва сўлғин юзини тарк этганига неча кунлар бўлган табассум яна чеҳрасига қайтди. Чўлнинг самумларида қорайган юзига оппоқ тишлари маржон бўлди. У ўз инисидан кўрган хиёнат туфайли анча изтиробга тушиб, дарғазаб бўлган эди ва ана шу кечмишлари уни толиқтирганди. Бироқ энди англадики, ул толиқиш, яқин ва суйган кишиларининг соғинчи қошида ҳеч экан. Султон чиндан ҳам ўз яқинларини жуда-жуда соғинганди...

Маликшоҳ шунчалар ҳоригани билан эртаси куниеқ хиёнаткор Такашни кўрмоқни, унинг башарасига бир бора разм солмоқни ихтиёр

этди. Хукмдорнинг амри вожиб-Такашни султоннинг кўпчиликдан пинхон бўлган кичик ҳордиқ хонасига келтирдилар. Унинг оёқ-қўллари озод эди, юзи-ю танасида зўрликнинг, зарблар ёхуд қийноқларнинг ҳеч қандай акси кўринмасди. Чунки фармони олий бўлмай туриб султонзодаларга озор бермоққа ҳеч кимнинг ҳадди сиймасди. Лекин у баттар озиб кетган, шундай бўлса-да, аянчли кўринмас, нигоҳида аввалги кўркув, хавотир йўқ эди. У хотиржам ва мағрур турарди. Чама-си, бандиликда ётган кунларида, қилмишларини сарҳисоб этиб, ўзини хийла тутиб олганди. Эҳтимол аввалги мавҳум кечмишлар барҳам топиб, нима бўлганда ҳам, эртанги тақдири аёнлашгани унга куч бериб, кўнглига ҳаловат солгандир.

У султонга таъзим қилмади, бошини мағрур тутиб тураверди. Бу ила рўбарўсида ўлтирган оғасига: "Мен ҳам сен каби султонзодамен", дегандек бўлди.

Султон Маликшоҳ қабоқлари осилган кўйи қимир этмай ўлтирар, нигоҳи Такашга қаттиқ қадалганди. У ғазабнок эди, бироқ овози бошиқ чиқди:

— Не итлиғ қилдинг, нобакор?! — Султоннинг ғазабда эканлигини унинг одатдагидек салжуқий-туркий талаффузда сўзлай бошлаганидан ҳам билмоқ мумкин эди. — Кавушингга чўғ тушиб эдимики, тек ўлтиролмай, хиёнат кўчасига аяғ бостинг!..

Такаш кўзларини олиб қочди.

— Хиёнаткорлигим рост, тонмасмен. Бироқ бу ҳодисалар кутилмаганда, менинг ихтиёримдин айру бир ҳолатда жадаллашиб кетди. Билмай қолдим, султоним, шайтон йўлдан урди!..

— Хиёнаткорнинг жазоси не? — Сўради султон ерга қараган кўйи атрофидагилардан жавоб кутгандай бироз сукут сақлаб.

Бу савол-жавобга вазири аъзам, Хайём, Арслон Тош ва тақи бир амир гувоҳ эдилар. Лекин уларнинг биронтаси султоннинг сўроғига жавоб бериб, садо чиқармадилар. Султон боягидек бошиқ овозда саволини яна қайтарди.

Мудом барча жим.

— Ўлимга ҳам тайёрмен! — деди ниҳоят Такаш хаста бир овозда.

— Ўлим сенга жазо эмас, тухфа бўлур, ит! Токи, сен бизнинг музаффар тақдиримизга воқиф бўлиб, умр ўтқазгайсен.

Такашнинг нигоҳида ҳайрат ва хавотир акс этди.

— Кўзига мил тортилсин!.. — деди султон кескин ва ҳалиги амирга буюрди. — Сўнг зиндонга ташлансин.

— Йў-ўқ!.. — Такаш оҳ уриб юборди. — Фақат бу эмас, султоним! Кабутарларим парвозини кўрмоқликдин маҳрум этманг мени!.. Яхши-си қатл эттиринг, оға!..

— Олиб чиқинг!.. — деди султон юзини терс буриб.

Такашни судрадилар. У эса даҳшат ила ҳайқира бошлади:

— Илоҳи, рўшнолик кўрмагайсен, султон! Илоҳи, жувонмарг ўлгайсен!..

Ҳамма бош эгиб, жим қолди. Хайём ҳам сўзсиз тураркан, бағрида ожиз бир ўртаниш ила вужудида титроқ уйғонди. Оллоҳнинг кўнгли аталмиш мўъжизасини қаранг-а! Шундайин хатокор ва ҳатто жоҳил банданинг кўнглида бир чимдим нурга жой бера олган Кариймнинг қудратига минг тасанно. Мана шу кимсанинг қалбига кабутар ишқини ато этиб, бир ҳикмат яратмиш. Шоир шуларни ўйларкан, Такашга раҳми келиб кетди. Йўқ, ҳақиқати, унга эмас, унинг кўнглидаги бир чимдим ёруғ туйғута ачинди. Ахир, дунёни шу янглиғ ёруғ туйғулар, эзгуликлар тутиб турмаяптими? Демакки, ўшал ёруғликнинг завол томоғига бу ҳам шерик экан-да? Во дариғ! Айни дамда султон ҳазраталарига сўз айтмоқ арининг инига чўл суқмоқ ила баробардир... Хайём султонга бирон сўз айтмоққа ботинолмади. Айтса, вазири аъзам ай-

тарди. Ё тавба, сенинг шуурингда кечган ўйни вазири аъзам қаёқдан билсин, эҳтимол бу каби фикрлар унинг хаёлига умуман келмагандир. Ҳа, шўрлик Такаш ҳийла ишлатмоқни, устомонлик қилмоқни ҳам эвлай олмади. Ҳар тугул унинг феълида мардлиқ, тўғрилиқ бор экан. Аммо Қазвиний барчани доғда қолдирди. Кўнгли сезиб турибди -аслида, бечора Такашни хиёнатга ундаган ҳам ана ўша ғаламис чиқар. Бироқ ўзини сақлай билди, чорасиз қолгач, ҳийла ишлатди чоғи. Бирон кимса унинг ҳақида ёмон гап айтмади, унинг тўғрисида султонга чақув етмади. Хайёмнинг илқидан эса бундайин юмуш келмас, бировнинг устидан чақув қилмоқ унинг феълига ёт. Лекин барибир шоирлар амири ҳам бир кун келиб, албатта, фош бўлгуси.

Султон Аламит олинмаганлиги ҳақидаги хабарни эшитиб ҳам анча дилгир бўлганди. У падари бузруквори султон Алп Арслонга ҳам садоқат ила хизмат қилган амири Арслон Тошга қаттиқ ишонарди. Шунинг учун ҳам бу хабардан аччиқланди. Арслон Тошдек паҳлавон бир неча ойлаб қамалда тутиб ҳам ишғол этолмаган экан, демак, бу Аламит деганлари жуда мустаҳкам қалъа бўлиб, унинг хожаси Ҳасан Саббоҳ бемисл бир соҳиби қудрат экан-да. Дарвоқе, хуфияларнинг хабарларига қараганда, бу Ҳасан отлиғ таррор кунботар тарафдаги Ийсо алайҳиссалом қавмларига ҳам дахл қила бошлаганмиш. Ҳаттоки, баъзи соҳибларини қатл ҳам эттирганмиш. Ё Оллоҳ! Бу не балои офат бўлди? Унинг нигоҳи анча қариган, бир неча ҳафталик бандилиқ туфайли озиб, ҳорғин турган Низом ул Мулк ва Хайёмда тўхтаб, кўнглида илиқлик пайдо бўлди. Кейинги кунларда султоннинг меҳри бу икки аъёнига нисбатан беихтиёр равишда ортандан-ортиб борарди. У бу меҳр Оллоҳдан эканлигини энди-энди англай бошлади...

Ҳукмдор қолганларга ижозат бериб, вазири аъзам ва шоирнинг суҳбатини ихтиёр этди...

Султон Маликшоҳ бир ҳафта ҳордиқ олгач, аркони давлатни саройга-машваратга чорлади. У ҳар сафаргидек, яқиндагина Такаш кўз тиқиб, бир лаҳза ўтира олиш тугул ҳатто яқинлашмоққа журъат этолмаган улкан тахтда аввалгидан-да улғуввор қиёфада ўлтирарди. Юз-кўзида ўйчанлик ва шунингдек, ҳар не иродани маҳф этмоққа қодир жилдийлик, айтмоқ мумкинки, сирлилик зоҳир эди. Кўпчилик кўникиб кетган "ёш султон" энди анча улғайган, сочи ва соқол-мўйлабига ҳам битта-иккита оқ оралаганди. У бир қадар тунд ва сўник кўринса-да, кайфияти анча хуш, хаёли янги режалар ила банд эди. Султон яқингинада ўзгалар илқига ўтиб кетиши мумкин бўлган давлатни янги бир қурб ва шижоат ила идора этишга киришмоқда эди.

Қаршисида ўша тўс-тўполонлар туфайли хиёлгина сийраклашган аркони давлат қўл қовуштириб турибдилар. Уларнинг орасида муҳтасиб, Такаш ва бир неча кишилар йўқ, шўрликларнинг баъзилари хиёнат қурбони бўлган эсалар, баъзиларининг ўз хиёнатлари бошларига етди.

Бугун қиёфасида кексалиқнинг барча сифатлари зуҳур эта бошлаган вазири аъзам ва ҳибсдалигида туғилган, пишиб етилган фикрларини қоғозга туширмоққа берилганлиги боис, ҳозир ҳам пинҳона тафаккур уммонида сузаётган Хайём султон ҳазратларига мамнун боқиб турардилар. Низом ул Мулкнинг вужудида ҳузурбахш бир ҳаловат собит эди. Бу ҳаловат киши кексайганида, айниқса, қадрли ва муҳим эдики, анча муддат соҳиби тож эътиборидан четда қолиб, авом тилида айтганда, "ичиккан" вазири аъзам уни узоқ кутди. У султон ила бир умрга "юз кўрмас" бўлдим, дея хаёл қилганди ва шунинг учун ҳам қаттиқ изтиробда қолганди. Ҳамиша ҳукмдору халқ назарида бўлиб келган одамнинг бирданига бу эътибордан айрилмоғи таърифсиз ва ҳатто, олий жазо эди. Низом ул Мулк бу жазога маълум фурсат мус-

тахик этилган эса-да, энди ундан буткул халос бўлганди. Чунки султон унга яна хайрихоҳлик назари ила боқмоқда эди.

Олампаноҳнинг сўл ёнида турган Қазвиний эса бир қадар чўккан, ўзи ясаган аччиқ қисмат туфайли орттирган жароҳатлари тузалган бўлса-да, ранг-рўйи сўлғин ва заъфарон эди. Синган қўли тахтакач-ланиб, мудом бўйнига осилган кўйи турарди. У бутун сурату сийрати ва ҳаракатлари ила ўзини кўп азияту жафо тортган кимса қилиб кўрса-тишга уринарди. Қанийди ҳамма унинг кўргиликларини, азобларини сезса, ҳис қилса. Афсуски кўпларнинг нигоҳида маломат кўрадур. Ишқилиб унинг номини тилга олиб қолмасалар бўлгани. Шундоғам сўнгакларигача қалтираб, оёқда базўр турибди, мабодо исмини айтгудай бўлсалар борми, жони чиқиб кетиши тайин. Неча кунларки кўзлари уйқу билмайди, кўзларини юмди дегунча бир қора шарпа босиб келаверади. Туну кун миясида нимадир гинғирлагани-гинғирлаган. Бу юрак кўрғур бунча тез урмаса!..

Султон салобатли, бироқ кутилмаганда бурунгиларга нисбатан мулойим овозда сўз бошлади. У давлатнинг издан чиққан ишларини тартибга солмоқ, шаҳарни обод қилмоқ, хиёнаткор мансабдорларнинг мол-мулкларини мусодара этмоқ ва уларнинг ўринларига муносиб кишиларни тайинламоқ хусусида гапирди. Кўкламдан бошлаб бошкентда яна бир каттакон дорушшифо қуришга киришмоқ ҳақида фармон берди. Расадхона ва мадрасаларга берилгувчи ақчалар миқдорини оширди. Бу фармонлар ҳар бора султон лафзидан учганда унинг овозига аъёнларнинг таҳсину олқишлари уланди. Ниҳоят ҳукмдор иқтларнинг тасарруфи хусусида ҳам сўз айтди:

— Эгасиз қолғон иқталарнинг ҳисобини олиб, соҳибдиларини ҳам ҳадга солмоқ жоиз. Зеро, — султон ним табассум ила вазири аъзамга ўгириди, — борки ерларни янгитдан ҳисоб-китоб этмоқ ҳам салтанат фойдасидин холи бўлмас.

Низом ул Мулк хиёл бош эгиб, таъзим қилди:

— Ҳақ гапни айтдингиз, олампаноҳ!

— Бу мушкулотдин ҳоли ўлароқ-сўзида давом этди султон, — уруғлик хусусида ҳам бош қотирмоқ лозим. Боиси-хиёнаткорларнинг бир неча ойлик талон-тарожлари туфайли халқ уруғлик донларидин-да маҳрум бўлган чиқар. Илло, ҳали замон кўклам кириб келади, эл-улус ўз ризқини заминга сочиб, Оллоҳ таоло инояти ила баракотлиғ этмоғи керак. Шунинг учун бу юмушнинг ҳам тараддудини кўрсинлар. — У яна вазири аъзамга қараб қўйди. Шу гапдан сўнг Султон бироз ўйга толиб тургач, юзи янада жиддий тус олиб, сўзида давом этди. — Ғаламислар уяси Аламитни яксон этмоғимиз - у энди амир Арслон Тошга таънали кўз ташлади, — шарт ва унинг соҳиби, кўппаклар сардори Ҳасанни ҳам жазога мустаҳиқ эттаймиз. Бунга бизнинг куч-қудратимиз етадир, бировлар шубҳа кўзи ила қарамасинлар. Бир содиқ амиримизнинг-султон бу сўзга ўзга маъно бериб айтди, -тадбиру чорасизлиғи бизга мағлубият бўлмағай?!..

Арслон Тош бош эгиб, қип-қизарган кўйи сўзсиз қотди.

Озгина фурсатдан сўнг султоннинг чехраси қайта очилиб, Хайёмга қаради.

— Расадхонада не гаплар, эй соҳиби нужум?

— Бошкентдаги тўполонлар сабаб бироз сусайган илм амаллари қайтадан жадаллашмоқда, — деди Хайём сергак тортиб.

— Юлдузларнинг ҳисобига етай дедингизму? — дея мутойиба этган Султон билинар-билинемас жилмайди.

Бундан илҳомланган шоир ҳам шунга муносиб лутф этди:

— Коинот султонимиз салтанатининг сарҳадлари янглиғ чексизки, ундаги юлдузларнинг ҳисобига етиб бўлса. Илло, юлдузлари адади олам-паноҳнинг саховатлари менгиздир.

Султон бу гапдан эриб кетди-да, баралла кулиб юборди. Унга аъён-лар ҳам эргашиб, офаринлар айтдилар.

Қазвиний Хайёмнинг музаффарлик тантанасидек туюлган гап-сўзлариню қиёфасидан баттар эзилиб борарди. Айни шунинг устига султоннинг фармонбардор овози янгради:

— Надимимиз Умар Хайём жанобларига заррин хилъат инъом этилсун!

Қазвиний адои тамом бўлди.

Барча шоирни шоҳона тухфа ила муборақбод этиб бўлгач, султон яна жиддий тус олди. Қошлари чимирилди.

— Кимлардир ўз хиёнатини пинҳон тутиб, омон қолгон бўлишлари мумкин. — Хукмдор Қазвинийга туйқус бир назар ташлаб кўйди. — Вале, омон қолгонликлари улар учун икки ҳисса жазо бўлмай. Чунки бир бора номақбулни еган кимса, яна қайта, албатта, еяжак!..

Ҳамма ўйчан бир қиёфада жим қолди.

Еттинчи боб

1

Хайём зиндондалигида расадхонани, юлдузларни ва айниқса, хомаю давотни жуда-жуда соғинган эди. Шул боис, қиш чилласининг узун кечаларини аксари илм ва ижод ила машғулликда ўтказарди. Айни кунларда риёзиётга оид муҳим бир рисоласини якунига етказмоқда эди. Хибсдалигида шуурида ниҳоясига етган бу асар "Уқлидус китобига кириш мушкулотларига изоҳлар" деб аталарди. У ўзининг ғойибона устози Уқлидус ҳазратлари ила мудом хаёлан бирга эди, уни ўрганмоқдан толмасди. Бандилиқда ётган онларида ҳам у ҳақда, унинг буюк кашфиётлари борасида кўп ўйлади. Ўшанда олимнинг икки ёндош чизиқлар ҳақидаги ҳеч қандай исботу далил талаб этмайдиган, бироқ Хайём бир умр ўзи учун қайта-қайта исботлаб келаётган бешинчи қоида уни тақиб изтиробга солди. Бу фоний дунёнинг, инсон ҳаётининг бутун мазмун-моҳиятини ўзида жам этган бу қоида чинакам мўъжизанинг худди ўзгинаси эди. Икки ёндош чизиқлар ҳеч қачон бирлашмайдилар, илло, эзгулик ва ёвузлик, зиё-ю жаҳолат ҳам айнан шундай. Лекин улар кўздан олислашиб боргани сайин бир нуқтада туташгандай туюлиши мумкин, ёвуқлашиб борганда эса яна айро-айро қоладилар. Аслида, ҳам шу янглиф-бир қарашда яхшилик ва ёмонлик қовушган каби кўрингани билан уларнинг бирикмоғи ҳақиқатта буткул зиддир. Хайём хаёлан ёндош ҳақлар чизаверди, улар зиндоннинг у деворидан бу деворига урилавердилару асло туташмадилар. Шундан сўнг хаёлий ҳақлар деворларни ҳам тешиб ўтиб кетдилар ва мавҳум бир замоннинг мавҳум бир маконида туташгандай туюлдилар. Балки ўша замон ва макон Тангрининг даргоҳидир? Хайём фаросат илмини (логикани), фалсафий фикрлашни суярди, бироқ бу илмларда хато кетиш мўллагини, айниқса, фаросат илмида чалғиш, "бир ёқларга йўл солиш" осон кечишини ҳам биларди. Эҳтимол, шунинг учун ҳам аҳли шарият, уламолар файласуфларни суймаслар. Рост, файласуфларда чуқур кетиш бор. Аммо у файласуф эмас-ку! Балки шоир ҳам эмасдир? Йўқ, шоирлиги рост. Унда шоирлар чинакам файласуфлар эканлигига не дейди? Шарият аҳли файласуфларни гоҳида ҳатто куффор¹ га ҳам тенглайдилар. Астаффуриллоҳ! Ўшанда банди шоирнинг хаёлида ушбу сатрлар дунёга келди:

*Мени файласуф деб, ёв қилур хато,
Мен ундай эмасман, билади Хуго.*

¹Куффор — кофир

*Шу қайғу уйыга келгач, ўзимни
Ким билсам, ўшанган камроқман, ҳатто.*

Во дариф, билмасмисанки, эй Иброҳим чодирдўзининг ўғли Абул Фатх, бу бевафо дунё кимга вафо қилибди? Агар вафо қилган эса ҳам ўшал бевафоларга вафо қилмиш. Яна шеър...

*Эй чарх, гардишингдан эмасман хурсанг,
Озод эт, ярашмас менга ҳеч бул банг.
Нодон, ноаҳилга гар карам қилсанг,
Мен ҳам эмасмен-ку аҳли донишманг.*

Хайёмнинг кўнгли шу кунларда ҳам айна ўшандай кўйда эди. Яна уни май ишқи бедор этар. Аввалги зикр ила машғуллик, узлуксиз ибодат барҳам топиб, бағрида бемисл бир ўт ёнади. Хонасига, расадхонага ва ҳатто оламга сирмай ўз қалбига кириб кетарди. Унинг хуру озод маъвосида сархуш кезар, ёзар ва ўшал хурликни, даҳлсизликни ўз ёзмишларига ихтиёрсиз равишда сингдириб ташларди. Жўнгина ва ҳатто дағалроқ туюлган тўрт сатрда башарнинг китобларида ёзиб тугатилмаган ҳикматлар зуҳр этарди. Хайём ўзидан мосуво бўлиб, ижод уммонида гарқ эди.

Чошгоҳга яқин тақи Марямнинг падари роҳиб Амадеусни кўргани кирди. У анчадан буён бетоб эди. Мана, ўшал таниш қоронғу ҳужра. Қиш эмасми, куннинг даричадан тушаётган ожиз нурлари хонанинг қоронғулигига урилиб, баттар кучсизланадилар. Ҳужранинг бу кўр тусига қиш чилласининг рутубатли узун кечалари ва унда кезинган ўлим шарпасинингми нуқси ҳам урганлигидан кишининг бошу елкалари оғирлашиб бораётгандек туюлади. Ўчоқда ёнаётган оловнинг акси қорайган шифтнинг болорларини ялайди ва яна қайсидир қоронғуликларига урилгиси, уларни ёритгиси келади-ю ожиз қолади...

Роҳиб кўзлари юмуқ кўйи чалқанча ётибди. Елкалари тўлғона-тўлғона қийналиб нафас олади. Қуюқ соқол-мўйловлари энди буткул оқарган, ёнбошдан гўё қор босган адирликларга ўхшаб кўринади. Катта бурни қир устидаги қоя янглиғ. Унинг қиёфаси шу қадар улуғвор. Ёнида ўлтирган Марямнинг илкида китоб, унга кўз қадаганча нималарнидир пичирлаб ўқийди (Баъзи ўқувчилар ахир хона қоронғу бўлса, қиз қандай қилиб китоб ўқиши мумкин, дея эътироз этсалар ҳам ажабмас. Лекин ул замон кишиларининг кўзлари билан замондошларимизнинг кўзлари ўртасида катта фарқ мавжуд. У пайтларда кишилар анча-мунча қоронғуликда ҳам бемалол китоб ўқиб, ёза олар эдилар. Бизнинг кўзларни эса сон-саноксиз ёруғлик манбалари шу аҳволга солди.)

Хайёмнинг оҳиста томоқ кириб кириб келганини кўрган Марям ирғиб ўрnidан тураркан, бош эгиб, таъзим қилди.

— Ҳуш келгайсиз, устоз! Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом. Омонмисизлар?

Иккиси рўбарў ўлтирдилар.

Амадеус ҳамон уйқуда эди.

— Тузукми? — дея сўради Хайём беморга ишора қилиб, паст овозда.

— Шукур!.. — Қизнинг бўғзига йиғи тикилди, гапининг давомини айтолмади.

Аслида, шоир ҳам бу сўроқни таомилга биноан беихтиёр берган эди. Чунки роҳибнинг дарди оғирлигини, бедаво эканлигини жуда яхши биларди. Ахир уни Хайёмнинг ўзи қолиб, вазири аъзамнинг ҳиммати ила яна не-не табиблар кўрмадилар. Бироқ илож топилмади, Амаде-

уснинг касали давосиз эди-ўпкаси қурий бошлаганди. Энди унинг қазо-сини кутиш қолганди, холос. Марям эса бундан беҳабар эди, туну кун илтижо қилиб, падарининг соғаймоғини тиларди. Шўрлик қизнинг бу мусофир юртда отасидан ўзга яқин кишиси йўқ эди. Ҳаттоки, Ватани ҳам ундан жуда-жуда олисда эди. Агар отаси қазо қилгудай бўлса, ҳайҳотдек оламда ҳувиллаб, кимсасиз қолиши тайин эди. Жуда нари борса, унинг учун Хайём яқин киши қавмида бўлиши мумкин, аммо у саркаш ҳаёлли, соҳир кўнгилли, дарвиш феълли бир шоир эди. Унинг кўнгил кўйидан хиёнатдан ўзга ҳамма нарсани кутмоқлик мумкин эди. Демакки, Марям бечора бир буюк айрилиқ олдида турганидан хабарсиз, хаста отаси учун дил-дилидан изтироб чекарди.

Шоир не қилиб бўлса-да, қизни чалғитмоқ зарурлигини пайқади. Пайқадию гапни нимадан бошлашини билмай, тараддуланиб қолди.

— Не мутолаа этурсен, Биби? — дея сўради ниҳоят қизни эрка-лашга уриниб.

Марям ёшли кўзларини артиб, бежирим бурнини ёқимли бир тарзда аста тортиб кўяркан:

— Афлотунни ўқийдурмен, — деди тиззадаги китобни ёпиб.

— Қай тилда?

— Юнонча.

— Офарин, Марям! Сен бизлардин ўзибсен. Чунки Афлотунни ҳар киши ҳам тушуна олмас. Янаки унинг ўз тилида. — Хайём бу сўзларни қизнинг асли юнон эканлигини унутиб, чин айтди.

Аммо Марям маҳзун бир тарзда жилмаяркан:

— Устоз муболаға этадур. Бизнинг уриниш ул кишининг улуглиги қошида бир ҳавас эрур, — деди камтаринлик ила.

— Воҳ, Биби, сен хато айтурсен!

Шу пайт Хайём овозини баландлатиб юбордим, ухлаб ётган роҳиб кўзларини очди. Бироз шифтга термулиб ётгач, шуури тиниқлашиб, ёнидаги кишиларни пайқади.

Хайём унга яқинлашди.

— Оллоҳ дардингизга шифо ато этсин, — деди самимий овозда.

— Раҳмат... — Роҳиб хириллаб, базўр сўзларди, — Қайноқ шарбат келтир меҳмонга, қизим!

Қиз ўрнидан тураётганда шоир уни қайтарди.

— Овора бўлма. — Сўнг тақи Амадеусга қайрилди. — Мен тайёрлаб берган дамламаларни ичаётирсизми?

— Ҳа, ташаккур... — Роҳибнинг нигоҳида туйқусдан ўйчанлик пайдо бўлди. — Бу кеч Ийсо алайҳиссаломни туш кўрибмен. — Шу гапни базўр айтди-ю, бирдан уни йўтал тутди. Бўғриқиб-бўғриқиб йўталди. Қизи унинг бошини кўтариб, сувутилган гиёҳли дамлама ичирди. Йўтали босилгач, пича ҳансираб ётди.

Хайём ҳайрон эди: Роҳиб Ийсо пайғамбарнинг исмини ҳурмат ила исломий тарзда "Ийсо алайҳиссалом", деб айтди. Бу Хайёмга ва ёхуд барча мусулмонларга ҳурмат туфайли эдими ёки бошқа бирон боиси бормиди, шоирга ноаён.

Амадеус нафас ростлаб олгач, ниҳоят яна тилга кирди:

— Кенг бир биёбон эмиш. Бу биёбон эса хаста-ю кўр ва гунг, чўлоғу мохов, яна шу каби носоғ одамлар ила тўла эмиш, Ҳазрати Ийсо... — Шу номни айтиши билан Роҳибнинг кўзи ёшланиб, бўғзига йиғи тикилди. — Ул зот эса бир улкан тош устида туриб, беморларни бирин-кетин тузатиб, каромату мўъжиза кўрсатармиш. Мен ҳам ўша одамлар ичра эмишмен. Бир замон сурила-сурила Пайғамбар алайҳиссаломга рўбарў турибмен. Ул зот шул қадар гўзал, нурли эдилар. Кўзларим қамашди. Узун сочларидан гўё сув томчилаётгандек кўри-нарди. Шунда Ҳазрати Ийсо ўнг қўлини елкам узра бир силтади-да,

ниманидир ичимдан суғириб олди. Илкида куйгандек қоп-қора бўлган менинг ўпкам турарди. Мен оҳ уриб юбордим. Сўнг у киши ёқимли жилмайдилар-да: "Энди сен соғайдинг", дедилар... — Роҳибнинг кўзлари жикқа ёшга тўлганди. — Кейин эса... — Тушининг давомини айтишни истамади, чунки қизи бошқача тушуниб, қайғуга ботиши мумкин эди. У тушида отасини кўрди -оппоқ кийимда эмиш. Худди тирклик пайтадигдек чўпон таёғини тутиб, қўй боқиб юрганмиш. "Юр мен билан, — дебди у ўғлига, -тиниқ булоққа олиб бораман." Ҳа, падари чўпон эди ва тоғдаги барча булоқларни биларди. Азиз Ватани, олис Ватанидаги булоқларни. Роҳибнинг лабларига тоғнинг муздек, тотли сувлари урилгандек бўлди. Чўзиб хўрсинди, бироқ тушининг давомини қизига ҳам, Хайёмга ҳам айтмади. Қазоси яқин кўринади...

— Кўп хосиятли туш кўрибсиз, ҳазрат, — деди Хайём унга далда беришга ҳаракат қилиб. — Илло, шифо топмоғингиз яқин.

Роҳибни яна йўтал тутди. Йўтала-йўтала толиқди, кўзларини юмиб, тин олди.

Хайём Марямга ишорат ила кетмоғини аён этиб, эшикка томон йўналди. Қиз уни кузатиб чиқди.

— Бир гап бўлса, мени чорламоқдин уялма, — деди қизга меҳрибонлик ила. — Дарвоқе, ўзинг ҳам таомланмоқни унутма.

— Хўп, — деди Марям ҳазин овозда.

— Мен Риндонийга айтамен, таом келтиргай.

— Овора бўлманг, ҳазратим, таомни ўзим ҳозирлаймен.

Хайём маҳзун бир кайфиятда ошёнасига қайтди.

2

Асрдан сўнг Хайёмнинг ҳузурига Риндоний кириб келди.

— Афу этгайсиз, хожам. Бу кун Микоил иккимиз дарёнинг гирдобли жойига дом солиб эдик. Хўп баракотлиғ балиғлар илинубдур. Ихтиёр этсангиз, бир балиғхўрлик қилсак?

Шоир Амадеус ва Марямга ачингани боис мудом дилгир эди. Ринднинг гапидан сўнг юзига табассум югурди.

— Балиғхўрликми ёхуд майхўрликми, эй Ринд? — дея фаррошга мутойиба этди.

— Иккиси бир бўлса, тушу ҳушга ҳурлик келтиргай. Илло, хўрлик қилмасак бўлди-да, хожам.

Риндонийнинг лутфи Хайёмга ёқиб тушди, қолаверса, кейинги кунларда майни мўл ичганлиги сабабли айни дамда томоғи қақраб бораётганди.

— Хўп айтдингиз, Ринд. Қани, келтиринг ўшал мақтаганингизни!

Кекса фаррош: "Хўп бўлади, хожам" деди-да, чиқиб кетди.

Филҳақиқат, шоир кейинги кунларда кўп май ичар, айниқса, тунларни шу кўйда бедор ўтказарди. Намозлари кетма-кет қазо бўлар, сархуш ҳолатда бу гуноҳи учун қаттиқ эзилар, бўғзи куйиб, Оллоҳга овозсиз нола қиларди. Баъзан эса тун бўйи зикруллоҳ ила банд бўларди. Шундай пайтларда ич-ичидан, қалбининг қаър-қаъридан истиффор отилиб, тавбалар қиларди, энди қайтиб ичмасликка ўзига ўзи сўз бериб, узлуксиз ибодат этмоқни орзуларди. Бироқ тонг отиб, чошгоҳ, гоҳо пешингача бардоши етар, ундан сўнг тақи бағри сим-сим оқиб, сархушликка майл сезарди. Ичгач эса шуурига ажиб ўйлар, фикрлар урилиб, наздида, бу моддий олам йўқдек, фақат ва фақат тафаккур салтанатида яшаётган каби туюларди. Шундайин кечмишли кечаларда гоҳо шеърга зўр берар, бетакрор, куйдиргулик ва осийона сатрлар қуйилиб келаверарди. Унинг кўнглига, аслида, шу лозим эди, шундан ҳузурланарди. Кейин гоҳида ўзини ўзи янмоққа, маломат этмоққа ту-

шиб кетарди. Бошқаларни-ку қўйинг, илмпараст султонга ва ҳатто, суюкли кишиси вазири аъзамга таъзим қилиб, пой-патак бўлганлигидан нафратланарди. Ўз аслига, яъники, сийратига монанд эмаслигидан, бу фоний дунёда озод-хур яшай олмаётганлигидан ўртанарди, ўкинарди. Мен-бу мен эмас, дерди у оҳ уриб, аслида, бу ёлғон дунёда лим-лим паймонага менгзаган суратим кезар. Ё, Оллоҳ! Наҳотки бу ёлғонларга, алдовларга, сурату сийратнинг номонандлигига кўниб яшамок менга қисмат бўлса?! Наҳот анов ожиз сабода оҳиста силкинаётган япроқчалик ҳам қурбим, исёним бўлмаса! Ахир, мен сен танаб, сийлаган хур ва шарафланган одам эмасманми?!..

Балиқ жуда хушхўр пиширилибди. Бу Ринд деганлари бало- уҳдасидан чиқолмайдиган юмуши йўқ. Айниқса, бу каби пазандалиқ унинг қонида бор- асли аҳли Бухоронинг "илки тотлиғ" бўлишлигини Хайём жуда яхши билади. Бухорода, Шамс ул Мулк саройида хизматдалигида бунинг кўп бора гувоҳи бўлган. Муболаға ила лутф этилса, бухороликларнинг кафти кафтгиру чўмижда қабаради.

Бир неча пиёла майи ноб¹ ичилгач, иштаҳаларга барака кирди. Учовлон-Хайём, Риндоний ва Микоил балиғхўрликка зўр бердилар. Дарёнинг оқар сувида яшаган балиғларнинг гўшти ҳалиймдек, сермой, қил устихонлардин холи эди. Шул боис ва мусаллас танларини қизитиб, ошқозонларига шашт берганлигидан то сўнгги луқмагача "талашиб-талашиб" едилар. Лекин иякларнинг тақиллашу шақиллаши узоққа чўзилмади, чунки мазали нарса ҳамиша оз, нари борса, оздек туюлиши тайин эди. Ортидан тақи май симирдилар. Кучли май барчаларини сархуш этиб, дилларидан ихтиёр кетди. Риндоний белбоғидан найини олиб лабларига лаб босди. Най туйқус мунглиғ-мунглиғ, ўтлиғ-ўтлиғ оҳ уриб юборди. Орадан ҳеч қанча фурсат ўтмай, бу оҳ Хайёмнинг кўнглига кўчди. Риндоний дарёдил, дарвиш феълли киши эди, шул боис, унинг бағридаги тошқин куй оғушига ҳам қўшилиб кетарди ва тинглагувчи юрагига бориб уриларди. Шоир ана шу тошган дарё тўлқинлари қўйнида суза бошлаганди. Уни соҳир наво сархуш этиб, оҳангга монанд тебранарди. Кўзлари юмилган бўлса-да, киприкларининг ости жизиллаб ачишмоққа тушганди. У Амадеуснинг тушидан мутаассир бўлганди... Ё Оллоҳ! Бунчалар қараминг кенг? Унинг не амали сенга хуш келиб, бу улугъ неъматингни ато этдинг? Сен қаёқдан билурсен, гофил банда, инсон қалбини, унинг асрорини англамоқ осон бўлибдурми! Оллоҳ истаса, ҳар не бўлмоғи мумкин. Ё алҳазар! Ўзинг не ноқис аҳводасен, мусаллас ила булғонгансену иймон ҳақида баҳс этасен. Сенинг ул Роҳибдан не авло жойинг бор? Ҳа, сен ундан юз чандон, минг чандон хароброқсен! Во-оҳ, бу не синоат, Тангрим?! Ўзим ўзимда ўзимдан ўзгамен! Бу ҳолим фақат ўзингга аён эмасми? На иложки, шул талх мени ҳурликка эш қилса, сени вужуд-вужудим ила ҳис этмоқни осонлаштирса?!.. Энди Хайём куй оғушида уча бошлади. Бу ҳолати ўзига хуш ёқиб, парвози сўнгини кутмади-ю яна туш ҳақида эслади. Одамлар тушида парвоз этадилар. Ўзим ҳам неча бор учганмен. Шундоққина қулочингни ёзиб, югура-югура учиб кетаверасен. Олам пойингда қолади. Тўхта-тўхта, нега энди башар қавми тушида уча олади-ю ўнгида бундан махрум? Тушида учибдими, демакки, хушида ҳам бунга қодир. Ёки руҳ парвоз этиб, жисм қолармикин? Унда руҳни моддалаштириш лозим экан-да. Ё тавба! Не деб алжирайсен, эй чодирдўзнинг ўғли? Ахир, руҳ Оллоҳнинг сири, одамнинг олий жавҳари бўлса-ю сен уни моддалаштирмоқ истасанг-а! Аммо, барибир, бани одамнинг бир кун келиб албатта парвоз этмоғи тайин... Хайём қайтиб заминга тушди. Энди унинг кўкси ҳапқириб, кўнгли яна сим-сим оқа бошлади. Бу шеър соғинчи эди чоғи, шуурида бир ажиб фикрлар, уларни опичлаган сўзлар тажаллий эта бошлади.

¹Ноб — тоза мусаллас.

Риндоний буни пайқадими ёхуд ўзи толиқдими, най чалишни тўхта-тиб, шоирга маъноли қаради. Хайёмга шу керак эди, у танҳо қолмоқ-ликни истарди...

Риндоний ва Микоил дастурхонни йиғиштириб, чиқиб кетдилар.

Хайёмнинг ихтиёри мастликнинг хурликка ошно эканлиги исботи учун оғиб борар, шуурида барқ урган ҳар бир фикр унинг фойдасига хизмат этмоққа шайланарди. Ё алҳазар! Бу не асрор? Ёхуд алайҳи-лаънанинг макримикин? Бунчалар хуш ёқур дилга? Нечук йиғлагим келур? Бошида шеър айлана бошлади. Илкига хомани олиб, ҳалигина битаётгани риёзатга оид рисоласининг очиқ турган саҳфаси ҳошия-сига ёзмоққа тушди:

*Май ичсам эгилиб қолади тиззам,
Ўйласам гуноҳмас, сажда-ку бу ҳам.
Азалдан биларди буни Ҳақ ўзи,
Шаккоклик эмасми, агар ичмасам?*

Оғир бир ютинди-ю ёзганларини овоз чиқариб ўқиб кўрди. Кўнгли тўлмади-да, баттар эзилди. Юраги ҳамишадагидек тушунуксиз ўртан-ди. Не баломен-мен бало?! Неларни даъво қилурмен? У пиёлани тўлатиб май симирди ва бир муддат нафас ютиб турди. Гўё шу ила ўзича "ин-софга келгандай" бўлди.

*Баъзилар хаёли майда, ичкуда,
Баъзилар меҳробга, дили осуда.
Бекор қиши йўқдир, барчага ташвиш,
Ёлғиз Ўзи уйғоқ, барча уйқуда.*

Яна такрор ўқиди. Энди қалбига ожиз бир ҳаловат эпкини урил-гандай бўлди. Бу кўйи ортидан аввал кўкси, сўнг бутун вужуди қизий бошлади. Даричага боқди-аллақачон тун эди. Ташқарига ошиқди. Кеч-ки аёз турганлиги боис ҳаво совуқ эди ва шунинг учун расадхона ҳов-лисида бирон кимса кўринмасди. Ҳаммаёқ жимжит. Фақат ўтинхона тарафдан Полвоннинг гоҳо-гоҳо пишиллагани ва баъзан ириллагани эшитилиб қоларди. Йўқ, асло, бу сукунат ҳам ганимат экан, ҳадемай тоғ томондан эсиб, расадхона деворларига урилиб, чийиллаган шамол-лар овози ҳам қулоққа чалинди. Ҳатто қаердадир оч бўри увлади.

Хайёмнинг тани ловуларди, шунинг учун унга қишнинг совуқ ҳавоси ҳам хуш ёқди. Ана шу ҳузур оғушида сўл томонга ўтирилди. Ҳозир у ғалат бир ҳолатда эди- сархуш бўлиб сархуш эмас, ҳушёр бўлиб ҳушёр. Гўё муаллақ бир маъвода турарди-ю ҳамма нарсани кўра оларди. Туш билан ҳуш аро эди гўё. Қалби жуда-жуда сезгин, шуури бағоят таиниқлашганди.

Иккинчи қаватдаги йўлак адоғидан расадхона минораси сари чиқи-ларди. У айлана пиллапоялар узра минорага кўтарилди бошлади. Қа-дамлари шу қадар енгил эдики, гўё учаётгандек туюларди, наздида. Мана, ниҳоят миноранинг юқорисига-мезанага чиқди. Миноранинг икки тарафида кунгурадор даричалари борлигидан бу жой анча изғи-рингир эди. Аммо сархуш ва шунингдек, вужудида мислсиз бир олов уйғонган шоир совуқни у қадар писанд этмасди. Рўбарўсидаги тоғ қорайиб, улкан девнинг елкалари менгиз кўринади. Осмон жуда ҳам тиниқ, тўлин ой киши кўнглига ойдинлик солар даражада осмонни нурларга чулғар, юдузлар эса гўё қиш аёзида совуқ қотган янглиғ қалтирай-қалтирай жимирлайдилар. У мана шу манзарани жуда-жуда хуш кўради. Осмонни, юдузларни соғинади, осмоннинг ошиғи у. Ҳозир шундоққина осмоннинг бағрига бошини қўйиб турганга ўхшайди. Юл-

дузлар эса дона-дона бўлиб, кўзларига тўкилаётгандек. Ана, ой устида Нохид юлдузи порлайди. Манови ерда эса Дубби Акбар юлдузлари жойлашган. Сомон йўли унга туташиб кетган, унинг остидаги Хулкар чўғ мисоли милтирайди. Ана, Зуҳал, Муштарий! Унинг вужудида ажиб, бироқ тушунуксиз эврилиш рўй бермоқда эди. У бутун коинотни ҳис этарди, гўё. Юлдузлар бир-бир унинг кўксига бош суқиб, ўзлари ҳақида ҳисоб берардилар. У ҳар бир юлдузни танирди, уларнинг қайси бурж остида қай тариқа жойлашганликларини ҳам биларди. О, фалак қозони, сени тўнтариб қўйган зотга беҳисоб ҳамду санолар бўлсин! Бу милтираб, жонимга ўт солган юлдузларнинг, сайёраларнинг ҳар бирига қадар неча минг йиллик масофа мавжуд экан? Уларнинг манов нурлари "йўлга чиққанига" қанча йиллар бўлди экан? Ҳа, бир қутлуғ кун келиб, рақамлар тилга киргайлар ва борки нимарсаларнинг ҳисоб-китобини сўзлаб бергайлар. Рақамлар Оллоҳнинг мўъжизаси, улар воқифу қодир бўлмаган нимарсанинг ўзи йўқ. Эҳтимол юлдузларнинг нуридан, яъники, нурдан, манов шамолнинг овозидан ҳам тез юрувчи маркаблар кашф этилиб, башар фарзанди коинот сайрига, сайёралар сайрига чиқмоққа сазовор бўлар? Шундай бўлиши муқаррар, чунки олий неъмат бўлмиш шуур, тафаккур кўп нимарсаларга қодир. Қанийди ўшал кунни кўролсам! У юлдузларга интиқ-интиқ термулиб, бўғзи куя-куя ютинди. Бағри сим-сим эриб, хаёлида яна шеър айланди.

*Бу бепоён осмон ҳолидан осон
Хабар топди фақат икки тур инсон:
Ё яхши-ёмондан хабардор олим,
Ё ўзин билмас маст, ақли паршон.*

Зина томондан қадам товушлари эшитилди. Шеъри лабларида қотиб, ортига ўгрилди. Ким бўлди у? Қадамлар соҳиби узоқ куттирмади — ўтрисида Марям пайдо бўлди.

— Ассалому алайкум, устоз! — деди у бош эгиб.

Хайём ул томон талпинди:

— Кел, Биби, кел!.. — У бир таскинли васлга муштоқ эди, шул боис, ичидан олов отилгандай бўлди.

— Юлдузлар ила суҳбатингизга халал бермадимми?

— Асло, Биби! Аксинча, юлдузлар энди заминга, сенинг пойингга тушадилар.

— Устоз муболаға этдилар. -Марямнинг форс тилида бироз талаффуз ила сўзлаши ҳам киши кўнглига эрка бир ҳузур бахш этарди. — Бунинг устига мен устознинг тафаккур маркабида коинотни сайр этмоқ орзусидамен.

Хайём қизнинг лутфидан мутаассир бўлиб завқланди ва унинг илкидан тутди. Қўллари чўғдек иссиқ эди. Шоирники эса аёзда узоқ турганидан муздек бўлиб қолганди. Шунинг учун бу иссиқ-совуқлик иккалаларига ҳам хуш ёқди.

— Отангнинг аҳволи дурусти? — сўради Хайём меҳрибон овозда.

— Шукр, яхши. Ухлаб қолди. Мен эса димикдим, бироз ҳаво олай деб, ташқарига чиқдим. Қарасам хонангизда йўқсиз. Ҳойнаҳой юлдузлар ила суҳбат қураётган бўлсалар керак, дея бу ёққа чиқдим. Янглишмабмен... — Қиз охириги сўзини жуда ҳазин товушда айтди.

Шоир уни бағрига олди.

— Отамдан айрилиб қолишдан жуда-жуда кўрқмоқдамен! — деди Марям нафаслари шоирнинг бўйнига урилиб.

— Кўрқма. Худо хоҳласа, падаринг ҳали узоқ яшайди. — Хайём бу гапни айтишга айтди-ю, унга ўзи ҳам ишонмаётганлигини ҳис этди.

Бечора қизнинг отасидан бошқа кими ҳам бор! Мабодо, у қазо қилса, Марям бу ёруғ оламда на Ватансиз, на бир жигарсиз танҳо қолади!.. Хайём қизга жуда-жуда ачиниб кетди.

— Йиғлама, Биби! — деди юзини силаб, лабларидан оҳиста ўпаркан. Унинг лаблари бағоят хушбўй эди, бутун вужудидан танга ўт солгувчи ҳузурбахш ифор уфурарди.

Шоир уни қаттиқроқ қучди...

3

Уни тонгга яқин Риндоний уйғотди.

— Роҳиб оғирлашиб қолибди, сизни чорлаётган эмиш, — деди у хавотирли овозда.

Хайём тезликда таҳорат олиб, кекса Роҳибнинг ҳужраси томон ошиқди.

Амадеус хириллаб базўр нафас олар, кўкси нафас олишига ҳамонханг тарзда силтаниб-силтаниб қўяди. Марям эса унинг ёнида унсиз йиғлаб ўлтирарди.

Хайёмнинг кирганини кўриб, Роҳибнинг нигоҳида хиёл қувонч зоҳир бўлди.

— Тузукмисиз, ҳазратим? — дея сўради шоир уни "ҳазрат" сўзи ила улуғлашга саъй этиб. — Анча бардам кўринадурсиз?!

— Бу сўзлар ортиқча, — деди Роҳиб хирқироқ овозда. — Яхшиси, менинг сўзларимни тинглангиз, шоир.

Хайём унга яқинроқ борди.

— Қулоғим сизда.

— Мен Ватандин айро тушдим. Бу кўргилик ҳеч кимсанинг бошига тушмасин, илоҳи! Энди... — У бир пас нафас ростлаб олди. — Энди эса ёлғиз қизимни танҳо ташлаб кетаётурмен.

— Тақсир!.. — Хайём уни бу эзгин хаёллардан чалғитмоқчи бўлди. Марямнинг йиғиси авжланди.

— Ўтинамен, сўзларимни бўлманг. Куним битганлиги аён кўринадур... Илло, қизимни сизга, сизни эса Худога топширдим! — Уни йўтал тутди.

Шоир унинг умри интиҳога етганлигини сезди.

Роҳиб маҳзун турган қизига интиқ термулди. Сўнг нималарнидир пичирлаб, бир силтанди-да, кўзларини юмди...

Хайём "Оллоҳ!" деб юборди титроқ ичида.

Амадеуснинг ўлими ва унинг буюк иймон соҳиби бўла туриб, бировга сездирмагани Хайёмга қаттиқ таъсир қилди. У бир гал султон ила шикорга чиқиб, оташпарастлар мубоди¹га рўбарў келган эди. Мубод ила суҳбат қурганида ҳам худди бутунгидек мутаассир бўлганди.

Ушанда, даштда ов қилар эдилар. Сайдгарлар ўлжа кўйида, бошқалар эса ўз юмушлари ила андармон бўлган пайтда жонзотлар қони исидан кўнгли алланечук бўлган шоирнинг хаёлини анча наридаги дўнглик тўшида не биландир машғул кўринган одам тортди. У бирон хуш суҳбат истадими ёхуд ҳар нарсага қизиқувчанлиги тутдими, ўша одам томон юрди. Унга ёвуқлашавергач билдики- у янтоқ ва саксовул, яъни, ўтин тераётган экан. Нотаниш кимса у то ёнига келиб, салом бермагунча ҳам парво қилмай, ўз юмушидан бош кўтармади. Саломни эшитиб, қаддини ростлади ва жуда ҳам мулоим табассум ила боқиб, алик олди. Унинг озгин юзида сўлғинликка уйқаш нурлилик зоҳир эди. Эгнида узун бўз қабо, ўсиқ сочли бошига оқ кулоҳ кийганди.

Унинг ҳаракатлари бағоят оҳиста, улардан узоқ йиллар мобайнида кўникилган ҳафсала сезилиб турарди. Сира шошилмас, унга боқиб, ҳозир бажараётгани бу юмуш, албатта, бажарилиши муқаррар ва агар бажарилмай қолса ҳам ҳеч нарса ўзгармаслигига бўлган ишончни пай-

¹Мубод — руҳонийси

қаш мумкин эди. Хайём уни яқиндан кўрибоқ зардуштий оташпараст эканлигини фаҳмлади.

— Тангри ёрлақаб нечук бул жазирамада кезурсиз? — дея сўради у қуёш тафти илоҳий неъмат эканлигига ишорат этиб.

— Шикорда эдик... — деган шоир сўзини не деб давом эттиришни билмай дудуқланиб қолди.

— Шикор яхши нарса, — деди Мубод Хайёмнинг юзидаги азият ва малол нишонасини сезиб. Шунингдек, унинг ўз оламидан қочмоқни истаётганини ҳам англади чоғи. — Балки бизнинг маконда андак ҳордиқ олурсиз? — деди у ўтинларини елкаларкан.

Шоир кўмак бермоққа уринганди, кўнмади.

Дўнгликнинг ортида-анча нарида кўринишидан ташландиқ бир харобат макон бор экан. Хайём яқин келиб билдики, бу қуниш¹ бўлиб, ташқариси мунчалар вайрона кўрингани билан ичи ниҳоятда озода ва сўлим эди. У ердаги ҳамма нарса ўз ўрнида, тош ва лойдан ясалган ўриндиқлар ҳам тартибли тарзда ўрнатилган. Асосий хонанинг тўрига-меҳробга қуёш сурати чизилган, унинг остида мойчироқ милтиллаб ёниб турибди. Гўё ҳар тарафдан таърифсиз ҳаловат ва сокинлик нафаси уфуриб турганга ўхшайди. Қунишнинг бундайн кўриниши дарвишлар аҳволини Хайёмнинг ёдига солди. Таши вайрона-ю чок-чок, ичи нурга чулганган. Бу чин ошиқлар мақоми.

Мубод Хайёмни сўл томонидаги чоғроқ хонага бошлади. У ерда турли-туман идиш-аёқлар, суюқлигу турфа маъданлар ва тақи бир қанча нимарсалар тизиб қўйилганди. Қуйидаги ўчоқда оловнинг ожиз тили йилтирайди. Бироқ хона кишини сархуш этар даражада салқин эди.

Оташпараст хумчадаги қизғиш суюқликдан қуйиб, шоирга узатди. Бу янтоқ қайнатмаси бўлиб, бағоят чанқоқ босди ичимлик эди. Хайём жуда ташна бўлганди, шунинг учун ичимликни бир кўтаришда сипқорди. Тани бироз ором олгач, атрофдаги нарсаларга қизиқувчанлик ила назар ташлади.

— Жаноблари алкимё ила машғуллик қилурлар чоғи? — Сўради сўнг турли тошларга ишора қилиб.

— Узлари ҳам бохабарлар, шекилли? — Саволга савол қилди Мубод.

Хайём камтарона жилмайди:

— Бизники бир ҳавас, ўқиганларимдан англашилган ожиз бир фикр, холос.

— Алкимёни ўқиб ўрганиб бўлмас, у кўнгил ишидир.

Бу икки одам аста-секин суҳбатга киришиб борар эканлар, айтган сўзлари бир-бирларига малол келмаётганлигини пайқамокда эдиларки, бу суҳбатга авж бериб, самимиятни устувор этмоқда эди.

— Кўнгил?... — Хайём бу сўзни беихтиёр айтиб юборган бўлса-да, унинг замирида савол аломати мужассам эди. — Ахир, кўнгил модда эмас-ку? Алкимё эса моддалар уйғунлашувига асосланган чоғи? — Шоир ўз саволини вужудидаги шиддатли эврилиш асносида айтаркан, бу ила ислоний сўфийлик таълимотидаги ўзича англаган кўнгил тушунчасини назарда тутганди.

Мубоднинг нигоҳидан Хайёмнинг айна дамдаги ҳолати унга хуш ёқаётганлигини пайқаш мумкин эди.

— Одам ўз кўзи ила оламини кўрар экан, олам унинг нигоҳида акс этади. Яъни, олам ҳам одамда ўзини кўради. Бу курраи заминда ҳамма нарса бир-бирига таъсир этади ва шунингдек, ҳар бир нарсанинг алоҳида ўз моҳияти бор. Ана ўша моҳиятни англаган киши кўп мўъжизаларга гувоҳ бўлади. Алкимё ҳам нарсаларнинг моҳиятини англамоқдир. Моҳиятни англамоқ ва туймоқ эса кўнгил ишидир.—дея сўзини

¹ Қуниш — оташпарастларнинг ибодатхонаси

тугатди Мубод.

Хайём унинг гапларидан нималарнидир тушунгандай бўлар, бироқ булар камдай туюларди.

— Хўш-хўш!.. — деб юборди у беихтиёр.

Мубод ёқимли жилмайди.

— Нарсанинг моҳиятини англаш ва унга таъсир этиш мумкин. Масалан, англаш орқали сувни куйдирувчи оташга, оловни эса сувга айлантириш мумкин. Ахир, алкимёда ҳам жездан ёхуд мисдан олтин олинади-ку.

— Бу сеҳр-ку?..

— Ҳа, сеҳр, бироқ у борлиқдан ажралмаган сеҳр. Одам оламга, табиатга яқинлашиб, у ила уйғунлашиб боргани сари юксалаверади. Чунки жамики нарсаларнинг -набототу ҳайвонотнинг ўз олами бор. Бу оламлар бутун бир коинотни бунёд этади.

Бу нима, дея ўйларди кўзлари чақнаган Хайём, моддий олам ила руҳий оламнинг чегарасими? Сўфийлар ва бошқа шу каби руҳият кишилари зикру тақво ҳамда парҳезкорлик ила оламни, Яратганин англашга, унга яқинлашишга уринадилар. Ҳатто нарсаларга таъсир этиб, мўъжизалар кўрсата оладилар. Улар руҳий олам ва китобларда айтилишича, жинлар таъсирида бунга эришадилар. Мановилар эса моддий оламни руҳий олам ила ҳамришта этадилар. Ё, Оллоҳ!... Хайёмнинг боши ровлаб кетди. Демак, коинотдаги ҳамма нарса бир-бирига боғлиқ ва улар бир режа асосида Ҳаққоният томонидан идора этилади. Тақдир деганлари шу-да, ундан ҳеч ким қочиб қутилолмайди. Ё тавба! Ахир, булар ўзи билган гаплар-ку! Мубод бошқа нимарсалар хусусида сўзлади чоғи. Йўқ, шулар ҳақида гапирди, илло мўъжизалар, улугликлар бағоят жўн кўринмоғи ҳам ҳақ гап.

Хайём мана шу суҳбатдан кейин оламга- ҳайвоноту наботот, тошу туфроғга ўзга кўз ила қарай бошлади. Уларнинг тилларини тушуниб, яъни, борлиқнинг тилини, бутун коинотнинг лисони умумиясини англамоққа жаҳд этмоққа тушди.

Саккизинчи боб

1

Роҳиб — Амадеуснинг қазоси Абул Фатҳ Умар ибн Иброҳимни қаттиқ мутаассир этди. Демак, башар Оллоҳни англамоғи учун макон, замон, миллату забон фарқсиз экан. Ҳаққониятни барча ўз билганича, қувваи ҳофизаси етганича идрок этаркан. Биров кўз ила, биров ақл, бошқаси эса қалб ила англаркан. Уларнинг тасаввурлари, ўшал тасаввурларидаги Илоҳнинг сурату сийрати ҳам турфа экан. Демакки, сувратга боқиб баҳо бермоқлик хатолик сари юзлантирмоғи аён. Аслида ҳам Роҳиб ёмон одам эмасди, унда пок инсонларга нисбат бергувчи фазилатларнинг барчаси мавжуд эди.

Ҳалиги мажусий Мубод эса ҳаққониятни, мутлақ Зотни ўзича кашф этибди. Унинг динида Яратувчини буюк олов-қуёшга нисбат берилади ва оламдаги ҳар бир нимарса бир-бири ила узвий боғлиқ дейилади. Мубод мутлақ Зотнинг аслини эмас, унинг ижодини ўрганиб, тафтиш этиб, унга яқинлашибди ва мўъжизаларга қодир бўлибди. Ислому эса, Ҳаққониятнинг аслини танитади. Аммо, Унинг асли ҳам, ижоди ҳам Унинг ўзидир. Бундан келиб чиқадики, борар йўлар турфа, бироқ манзил бирдир. Ахир, бу ҳам тирик жон, Оллоҳнинг махлуқи, дея жониворларни сўймасдан, ихтиёрсиз равишда мўминликнинг ҳалиймлик, шафқатлилик сифатини намоён этаётган мажусий ила Оллоҳга

зикр айтаётган мусулмоннинг мақоми бир эмасми? Боиси иккиси ҳам мутлақ Зотни эсга олмаяптими? Биз мадҳ этган чин инсонликнинг ҳадди борми ўзи?!

Биз кўриб турган, англаётган, ҳис этаётган барча нимарсалар аввал ҳам ёки азалдан бор эди. Мутлақ Зотнинг хоҳиш-иродасисиз бир хас ўрнидан жилмагай. Илло, бизларнинг ҳам ҳар биримиз аввалдан бор эдик (руҳимиз мавжуд эди). Мутлақ Зот бизни (руҳимизни) ўзининг қай бир маъвосида сақлагандир. Энди эса жисм ато этиб, заминга йўллабди. Бу Унинг ижоди асрорини кашф этган мажусий Мубоднинг кибратул аҳмарни¹ топиб, ҳар не маъдандан олтин ола билишига қиёс эмасми? Зеро инсон боласи соҳирлик ила жисмга таъсир эта олганда, борлиқ Эгасининг кучу қудратига таъриф тавсиф етармикин?.. Хайёмнинг ўйлари чувалгандан-чувалди. Кибратул аҳмар!.. Амадеус алкимёдан бохабар эди. Эҳтимол, у ҳам кибратул аҳмарни инкишоф эта олганмиди? Балки у борлиқдаги жамики нимарсаларнинг моҳиятини англаб етгандир ва шунинг учун ҳам иймон йўлини тутганлар? Моҳият.. Унда иймон моҳияти не?..

Хайём тақво уммонига фарқ бўлди. Шу асно у азал ва абад ҳикматини англаб, Оллоҳнинг ёзиғи- тақдирнинг ҳақ эканлигига қайта-қайта иймон келтириб борарди.

*Сабаб саҳросида кимки саргардон,
Ишларин унингсиз юритар Яздон.
Бу кун бир баҳона ўртага ташлаб,
Эрта бажо бўлур тақдири осмон.*

2

Кўклам кирди. Қирлар яшилланиб, бойчечакларнинг тили чиқди... Узлуксиз тақво, парҳезкорлик ва айрилиқ солган изтироб боис юзи сўлғин тус олиб, анча озган Хайёмнинг наздида, бир сиқим бўлиб қолган кунларга тақи барака кирди. Ҳатто рутубатли қиш тунларида гўё қартайиб, мунглиғ-мунглиғ бўлиб қолгандай туюлган, аслида, ўтлиғ ҳис-туйғулар ҳам кўнгилларни аста-секин ҳузурбахш жимирлата бошладилар. Бу, айниқса, шоирнинг бағрига яна янги соғинчларни солмоққа тушди. Бу соғинчлар номсиз ва таърифсиз эдилар. Хайём ихтиёрсиз тарзда ўртанарди, тушуниксиз бир кўйда тўлғонарди.

Ўша кунларнинг бирида уни вазири аъзам йўқлаб қолди. Хайём соҳиби девоннинг ҳузурига ошиқаркан, хос либосларини киймоқни ҳам унутди. У безовта қалбига дўсти, дилкаш устози Низом ул Мулк ҳузурига бирон таскин топмоқ илинжида эди. Зеро одам тафтини одам олар, дейдилар. Эҳтимол суюкли кишиси ила суҳбат қуриб, бир нави ҳаловат топар.

Вазири аъзам Хайёмнинг акси ўлароқ, анча тўлишганди. Нуроний юзи аввалгидек ёқимли тус олиб, бу фоний дунёнинг барча кўргуликларини кўриб улгурган кўзлари тақи мулойим ва хотиржам боқарди. Фитначилар фош этилиб, султоннинг оқу қорани англаши ва унга ишонч ила қарай бошлагани кекса вазирнинг яна ўз ҳолига қайтмоғига боис бўлганди. У шоирнинг аҳволидан мутаассир бўлди. Роҳиб Амадеуснинг ўлими туйфайли шунчалар куйишини, паришон ҳолга келишини ўйламаганди.

Аслида, Хайёмнинг бу кўйга тушмоғига фақатгина Амадеуснинг ўлими сабаб эмасди. Унинг ўлими азали оромсиз қалбли шоирнинг ўзи ҳам мудом англаб етолмаётган, кун-бакун вужудига ўт солиб, ёндиргувчи туйғуларни, ўйларни уйғотиб юборганди. Бу кечмиши жуда азобли,

¹Аҳмарни — ҳикмат тошини

шунингдек, бағоят ёқимли ва ҳузурбахш эди. У ҳаловатсиз изтироб пинжида тўлғонарди, бироқ бу тўлғониш қалбига хуш ёқарди ҳам. Унинг аҳволи шундай-ҳам ойдек равшан, ҳам ҳар не шуурга-да тушунуксиз эди. У буюк бир муҳаббатни, буюк бир ишқни соғинарди чоғи.

— Бунчалар мутаассирлик, куймоқлик бўлмас, шоир, — деди вазири аъзам ўз одатича ўктам овозда салом-алиқдан сўнг.

— Бу куйимни ўзим ҳам англаёлмасмен, ҳазратим. Яхшиси, сўрмангиз!.. — Хайём бу сўзни оҳиста, лекин қатъий айтди ва шу билан гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди.

Вазири аъзам хиёл хижолат тортди: унинг ботинига нечук суқиладур? Ўзи шоири шўрлик шундоқ ҳам ич-этини еб юрган бўлса. Шунинг учун гап пайровини давлат юмушларига бурди.

— Олампаҳо ила маслаҳат қилиб, расадхонани янада кенгайтирмоқни лозим топдик.

— Хўш-хўш?.. — дея сергак тортди бир қўзғолиб олган Хайём.

— Расадхонанинг сўл ёнига мадрасамонанд ҳужралар, таҳсилхоналар барпо этсак, не деюрсен?

— Айни муддао бўларди, ҳазратим! Илло толиби илмлар уларнинг сабоқлари учун расадхонамиз торлик қилиб қолмиш эди. Илоҳи, султонимизнинг умрлари узун бўлғай!

— Барча юмушлар учун етарли маблағ ажратилади. Уларни оқилона сарф этиб, ишларни маромга солмоқ сенинг измингдадур.

— Бош устига, жаноби олийлари, — дея хиёл таъзим қилди шоир. — Чиллаи зимистонда қонларимиз тўнглаб, сўнгакларимиз қақшагани рост. Бу каби улкан ишлар биз учун айни муддаодир. — Нечукдир шоирнинг юзига қизиллик югургандай бўлди.

Бирозгина авжсиз суҳбатдан сўнгра вазири аъзам Хайёмга шатранж сурмоқликни таклиф этди. У рози бўлгач, Низом ул Мулк мутаййба этди:

— Илло, чин жаҳд ила ўйнагайсен. Зеро, мен офтоби олам султонимиз эмасменки, мағлуб қилмоққа журъат этолмасанг.

Енгил кулишдилар.

Аслида, ундай эмасди, Хайём султон ила ҳам эмин-эркин шатранж сурарди. Бу борада шахриёр ҳам муносиб ва одил рақиб эди. Иккиси ҳам гали келганида ютардилар, ютқазардилар. Вазири аъзамнинг ҳозирги беозор ҳазили бўлса, шоирнинг хаёлини чалғитмоқ учун эди.

Шатранж ўйини узоқ давом этмади. Шоирнинг кайфиятсизлиги унинг мағлуб бўлмоғига олиб келди-ю ўйинни тўхтатдилар. Вазири аъзамга маъноли бир қараб қўйган Хайём кетмоққа изн сўради. Кекса вазир паришонҳол шоирга ижозат ишоратини қиларкан, муҳим бир гапни эслади:

— Сенга бир хабарни етказмоқчи эдим, Умар! — деди вазири аъзам унинг кўзларига боқиб

Хайём "не хабар экан", дегандек савол назари ила боқди.

Боғдоддан шайхулисломнинг ёрлиғи ила Абу Ҳомид Ғаззолий отлиғ илоҳиёт олими ташриф буюрмиш. Эртага ҳузури муборақда бўлғувси.

Хайём ҳам, вазири аъзам ҳам Ислом оламида порлаган Ғаззолий отлиғ янги юлдуз ҳақида эшитган эдилар. Унинг фавқулодда истеъдоди, қувваи ҳофизасининг беқиёслиғи, охират илмида беназирлиги хусусидаги гаплар Исфаҳонга ҳам келиб турарди. Шоир бу гапларга у қадар эътибор қилмаганди. Айни дамда эса вазири аъзам нега энди фалатироқ оҳангда ва яна тағин бу гапни айнан унга гапираётганлигини тушунолмай турарди. Соҳиби девон не муддаони кўзлайдур? Ахир, бировга ҳасаду адоват қилмоқлик унинг феълига ёт эканлигини биларди-ку!..

— Менинг сўзимни ўзга маънода тушунмагайсен, — деди вазири аъзам унинг нигоҳидаги маънони англаб. — Фақат сени хабардор этмоқликни истадим, вассалом. Эртага ҳузури муборақда ҳозир бўлгайсен.

Хайрлашдилар.

Хайём вазири аъзамнинг қасридан чиқиб бораркан, унинг нима демоқчи эканлигини фаҳмлагандай бўлди. Ҳа, у дунёга теран ақл кўзи ила боқарди, қалбида мислсиз тугён ва ҳатто, исён борлигини ҳам яширмасди. Унинг учун илмнинг миллати ва ёки ирқи йўқ эди. У илм олмоқ истагида мажусий ёхуд будпарастга ҳам шогирд тушмоғи мумкин, чунки табойиъ¹ илмларини диний илмдан айро тушуна оларди. Эҳтимол валинеъматни Низом ул Мулк унинг феълидаги ана шу жиҳатларни билганлиги боис, уни ўзича диний билимларнинг соҳиби Ғаззолийга аксил қўймоқчи бўлгандир? Агар шундай бўлса, демак, вазири аъзам хатокордир. Илло, Оллоҳ висолига элтувчи йўллар турфа эканлигини у жуда яхши билади. Қолаверса, ҳар яхшининг бир ёмони, ҳар ёмоннинг бир яхшиси бўлади. Балки Хайём бир умр соғиниб яшаётган инсон шудир...

Султон ҳашаматли тахтда одатдагидек виқор ила ўлтирибди. Кайфи хуш чоғи, лабу кўзларида ним табассум. Икки ёнида эса бизга таниш аркони давлат қатор тизилишиб, қўл қовуштириб турибдилар. Барчалари бир нимарсани интиқ кутмоқдалар. Ойнаванд даричалардан оқиб кираётган жилвакор офтоб партави² биллур қандилларга урилиб, султон тахтининг тилло нақшларига, тожининг олмос кўзига, аъёнларнинг турфа хил узукларига, либосларининг ёрқин тусли кашталарига ва ниҳоят уларнинг сўник ва чақноқ, қисик ҳамда катта кўзларига сочилиб, жимирлаб қўярди.

Бир замон сарой мулозимининг тантанавор овози янгради:

— Уламои киром Абу Хомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал Ғаззолий жаноблари ташриф буюрмишлар.

Унинг овози нақшинкор устунлар ва саройнинг баланд шифтларида акс садо бериб улгурмай, боргоҳ³нинг очиқ турган узун эшиги остонасида йигирма беш ёшлардаги кўркам йигит пайдо бўлди. Йигитнинг бошида ихчам оппоқ салла бўлиб, эгнига эронийларга хос калтароқ-тиззасидан келадиган гулик чопон кийганди. Қош-кўзлари қаламда чизилгандай текис ва сийрак соқолининг тим қоралиги боис, шундоқ ҳам нур таратаётгандек туюлгувчи оқ, бироқ сўлғин юзи янада оппоқ кўринарди. Салласининг остидан чиқиб турган тим қора сочлари қулоқларини ярмигача ёпган. У ўрта бўйли бўлиб, узун киприклари пойида қоп-қора кўрингувчи бир қалам учи қалинлигидаги гардиш орасидаги чўғдайин чақнаб турган кўзлари кишига кулиб боқади.

Йигит султоннинг рўбарўсида тўхтади, ўнг илкини кўксига қўйиб, бошини хиёл эгди-да, олий насабли кишилар каби мағрурона таъзим қилди ва вазири аъзам томонга букилганча бораётган мулозимни нигоҳи ила кузатиб қолди. Мулозим илкидаги ёрлиқни икки қўллаб тугтиб, вазири аъзамга узатди. Бу Боғдод ва аслида, бутун мусулмон дунёси шайхулисломининг Муҳаммад Ғаззолий ҳақида Маликшоҳга битган номаси, янада тўғрироғи, ишонч ёрлиғи эди.

Номани вазири аъзам Низом ул Мулк очиб, султоннинг ижозат ишорасидан сўнг овоз чиқариб ўқиди. Султон унинг мазмунидан аввалданок бохабар бўлса-да, ҳозир ўзини эндигина эшитаётгандек тутарди. У Ғаззолийга қараб билинар-билинемас бош силкиди-да, хиёл кулимсиради.

Вазири аъзам эса султоннинг боқишлари маъносини сўз ила ифо-

¹Табойи — табиат

²Партави — шуъла

³Боргоҳ — султон қабулхонаси

далади:

— Хуш келибсиз, эй Ислом осмонининг порлаётган юдузи, дин илмининг буюк истиқболи!.. — дея у кўз қири ила ўнг ёнида турган Умар Хайёмга қараб қўйди. — Шайхулислом ҳазратларининг сизга бўлган ишонч ва ихлослари шарофати ила мамлакатимиз доруссалтани шаҳри азим Исфаҳон янада нурафшон бўлғай, иншооллоҳ!

Сарой аҳли вазири аъзамга ҳамоҳанг тарзда Ғаззолийни олқишладилар. У аввал султон, сўнг эса соҳиби девонга таъзим қилди.

Вазири аъзам оҳиста, шунингдек, маъноли тарзда бир бора томоқ қириб қўйди-да, деди:

— Номи бутун Хуросону Мовароуннаҳрга ёйилган улуғ шоир ва олим Умар Хайём жаноблари ҳам сизни муштоқлик ила кутмишлар. — У Ғаззолийга боқиш аввалида яна бир бор кўз қири ила Хайёмга қараб қўйди. Унинг бу хайрихоҳона назарини пайқаган аламзада Қазвинийнинг ранги бўзариб кетди. Аммо ўз аҳволини султон ва вазири аъзамдан пинҳон тутиш мақсадида лабларини икки ёнга тортиб, тишларини намойиш этдики, бу ила ўзини табассум қилаётгандек кўрсатмоққа уринди.

Хайём бўйдор ва савлатли эди. Қалин қошлари, иякдор узунчоқ юзига ярашган дағал кўнғир-кулранг соқол-мўйлаби уни тағинда салобатли кўрсатарди. Елкасига тушган ўсиқ сочлари ихчам саласи остидан тўлқинланиб чиқиб турарди. Эғнидаги хирқасимон узун жун чакмон уни бағоят жуссали кўрсатади. У буюк олим, файласуф ва борингки, тоза кўнгилли шоир бўлгани билан, шунингдек, оддий банда ҳам эди. Унинг ҳам вужудида гоҳо шайтоний истаклар ёхуд туйғулар хуруж қилиб қоларди. Шундайин онларда иложи борича шайтонга ҳай беришга уринарди. Ҳозир ҳар қанча саъй этмасин, вазири аъзамнинг анови муштдек йигитчани мақташи унинг ичида ҳасаднинг уйғонишига сабаб бўлди. Ихтиёрсиз тарзда қовоқлари осилиб кетди.

Хайём сўзлаётган соҳиби девоннинг қарашини бу сафар ҳам сезди ва унинг сўзлари ниҳоялаши асносида Ғаззолийга қаради. У эса вазири аъзамнинг гапларига жавобанми, унга тикилиб турарди. Асли шаҳри Тусдан бўлмиш бу йигитнинг нигоҳи ҳамон табассумли эди ва унинг қаровларига чўккан қорачўғлари гўё оқ аланга бериб ёнаётганга ўхшарди. У энди ўтрусидаги шоирга бироз ҳавас, бу учрашувдан миннатдорлик ва шу каби самимий хайрихоҳлик ила боқди. Аммо кеча Низом ул Мулкдан Ғаззолийнинг келганини эшитган ва унинг ташрифи расадхона ишларига халақит беришини гумон қилаётган шоир бу қарашдан ўзгача маъно илғамоқда эди. Эҳтимол шунинг учун ҳам Умар ибн Иброҳим рўбарўсидаги ўзидан ўн ёш чамасида кичик йигитча, миш-мишлардан эшитиб улгурганидек, илоҳиёт илмида фавқулодда истеъдодга эга бўлган навқирон олимул муслиминга хиёл писандсизлик ила тикиларди. Унинг нигоҳи худди қаровларининг туб-тубига чўкиб кетгандай қалин қошларининг остида қорайиб кўринарди ва бу кўриниш бир қарашда гўё нафрат нишонасидек туюлса-да, аслида, ундай эмасди. У ёш меҳмоннинг сўзларини тинглаб, унинг ўзини тутиши ва юз-кўзидаги самимиятни англаб, шу ўтган бир кеча ичида қалбида пайдо бўлган шубҳаю гумонлардан аста-секин тозариб борарди. Ахир, у олим-ку, уммул Китобни ёд билган, тафсир этган, Оллоҳнинг ошиғи бўлган кишидан ёмонлик чиқадими? Ёшлик қусурлари бўлса бордир. Хали одам ила бир бора сўзлашмай фикр этмоқ-бу айни хатолиғ сари юз тутмоқ эмасми? Бунча бадгумон ва хуркак бўлмасанг, эй чодирдўзнинг ўғли? Ахир, бу заиф, ҳақиқатни қўйиб, ўз тинчини ўйлагувчи кимсаларнинг сифати эмасми? Булар Хайёмнинг шуурида кечаётган фикрлари эди, унинг қарашидан эса, қани бу ўзингга бино қўйишла-

ринг қачонгача давом этаркин, деган маънони уқиш мумкин. Ғаззолий ҳам айнан шу маънони уқмоқда эди. Лабларидаги табассуми ила эса шоирга ўйларингиз хато, демоқчи бўлар ва унга самимий бир туйғуларни илинарни.

Бу уларнинг илк учрашуви эди.

3

Абу Ҳомид Муҳйиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ат Тусий ал Ғаззолий қадим Тус шаҳрида туғилган эди. У Хайёмдан ўн ёш кичик бўлиб, шоъфейий мазҳабидан эди. Хуросон ва хусусан, унинг кўҳна шаҳарлари азалдан илм-маърифат ўчоғи бўлиб келарди. Бу Абу Ҳомидга ҳам ҳали болалигидаёқ ўз таъсирини кўрсатди. Илк сабоқни Тусда беназир устози Ар Родгонийдан олди. Азимушшаън Қуръонни ҳам шу ерда хатм қилди, мурааттаъб қори бўлди. Сўнгра Нишопурга келиб, сўфий олим Ал Жувайнийдан таълим олди. Шу ерда Қуръон тафсири ва ҳадис илми, фикҳ ила машғул бўлди. Туну кун тинимсиз китоб мутолаа қилди, Исломнинг тараққийи хусусида бош қотирди. Унинг қувваи ҳофизаси жуда кучли, ақли ва фикри жуда тиниқ эди. Ҳар не нарсани бир кўришдаёқ эслаб қола оларди, жилд-жилд китобларни ёд биларди. Соҳиб каромат устози Жувайний ҳазратларининг тўрт юз нафардан зиёд шогирдлари бор эди. У мана шунча зиё талаблар ичра юпунгина кийинган, оддийгина ҳунарманднинг фарзанди бўлмиш Абу Ҳомидга алоҳида эътибор ва ҳавас ила боқарди. Эҳтимол ўшанда суюкли шогирдининг буюк истиқболини кўра олганмиди бу қалби бедор зот. Устози Абу Ҳомид ҳақида сўзлаб: "У-қаъри хазинага тўла уммон", дея таъриф берганди. Филҳақиқат, Ал Жувайний янглишмаганди-Ғаззолий ўз ақлу заковати ила оламга доврў сола бошлади. Боғдодга келгач, бир неча рисолалар битди ва шу орқали кўп улўф зотларнинг назарига тушди. Дин инъоми Оллоҳ таборака таолодан, асоси Пайғамбар алайҳиссаломдан бўлгани билан унинг ривожи хос бандаларнинг ақл-идроки ва саъйлари туфайли эди. Буни халифа-ю шайхулислам ва ҳатто саҳройи султон Маликшоҳ ҳам яхши билардилар.

Ғаззолийга Оллоҳ берганди: у айна дамда Ислом дунёсида барқарор бўлган қарашлар, фикрларни ўрганарди ва ўз навбатида биринсирин уларни инкор этиб борарди. Ғаззолий атрофга, мусулмонлар ҳаётига синчков боқаркан, улардан ўз бўйи анча баландлаб бораётганлигини пайқарди ва шайтоний кибру ҳавони даф қилмоқ учун истиффор айтарди. Лекин барча нимарсаларни инкор этмоқ ила ҳақиқатга етиб бўлмасди, иқрор ҳам лозим эди. Буни у яхши биларди ва шунинг учун ҳам ҳозирда мавжуд бўлган тоифаларнинг борлиқ ҳамда динга муносабатларини тафтиш этарди. Айна кунда бутун мусулмон дунёси икки оқимга бўлинарди-суннийлар ва шиалар. Бу икки оқим эса яна бир неча мазҳабларга ажраларди. Абу Ҳомидни мана шу нимарса изтиробга соларди. Яъни, Ислом оламининг бир неча тоифаларга бўлиниб, сочилиб кетганлигидан азобланарди. Унинг ўзи шофееий мазҳабига мансуб эди. Салжуқийлар салтанати фуқаролари эса асосан ҳанафий мазҳабига эътиқод қилардилар. Шофееийлар, таъбир жоиз бўлса, уларнинг энг асосий рақиблари эдилар. Бундан ўзга тақи ботинийлар, яъники, исмоилиларнинг тарафдорлари ҳам тобора кўпаймоқда эди. Буларнинг тутуми хавфли эдики, улар Ҳасан Саббоҳ отлиғ кимсанинг таррорлари эдилар.

Султон Маликшоҳ ҳанафий эди. Бироқ шофееийларга ҳам ҳурмат билан қарарди. Ғаззолий бундан бохабарлиги боис салжуқийлар салтанатининг бошкенти Исфаҳонга хавф-хатарни гумон этмай кириб келди. Шу каби у султоннинг ҳанафийлик мазҳабининг асосчиси Имоми

Аъзам Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собитнинг Боғдодаги қабри узра мақбара кўтариб, унинг ёнида ҳанафийлар учун улкан мадраса қурдирганлигини ҳам яхши биларди. Бу бағри кенг, содда кўнгилли туркий қавм ҳурмат-иззатга чиндан-да муносиб эди.

Ислом айна дамда аста-секин пароканда бўлиб борарди. Рисолат давридан¹ сўнг ҳотамул анбиё келтирган охирги ҳақ диннинг муҳташам биноси дарз кета бошлади. Тобора сўниб бораётган салафлар ҳақида бош қотирмоқ ёхуд уларга эргашмоқ ҳам муқаллидларга хосдир. Улар бир ойна кабидурларки, аллақачон дарз кетган. Озгина даҳл этмоқ ила чилпарчин бўлғувси. Илло, дарзни чегаламоқ ёхуд синиқларни бир-бирига ёпиштирмоққа уринмоқ натижасиз юмуш. Яхшиси, ўша синиқларни тўплаб, оловда тобламоқ ва бутунлай янги ҳамда мустаҳкам ойна ясамоқ лозимдур. Авомга ишончи янгилик керак. Ғаззалий шулар ҳақида ўйларди, дин ислоҳи ҳақида бош қотирарди. Ҳали буёқда мугазаллийлар, файласуфлар, сўфийлар ҳам бор. Уларни ҳам аслият сари йўналтирмоқ лозим.

Абу Ҳомид сўфийларга анча хайрихоҳ эди, ўзи ҳам ибодатни баракотли этмоқда уларга майл билдирарди. Наздида, сўфийлик йўли энг тўғри йўлдек кўринарди. Гўё унда таъма, сохтакорлик камроқ эди. Зикру тақво ила парҳез тутиб, синиб бораверасан, Оллоҳга ёвуқлашаверасан. Дилингда Оллоҳнинг ризолигидан ўзга таъма бўлса, ўлиб бораверади. Албатта, тасаввуфда ҳам бир неча тариқатлар ва уларнинг машойихларининг ўзаро обрў-ю мартаба талошлари бор. Ё Оллоҳ! Хатокорлиғдин ўзинг асрагайсен. Банда ҳамиша гуноҳдир, бироқ имкон қадар ундан сақланиш ва дини Ислом учун хизматга сидқидилдан бел боғламоқ лозим. Зеро, сен битган битикларнинг қай томонидан боқмасинлар, Исломнинг ёруғ юзи кўринсин. Ҳазрати пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васалламнинг васиятлари ҳам шундай эмасмиди!

Эҳҳе-е, бу оламда не-не китоблар битилмади. Барчалари ҳақиқат ва Исломга садоқат даъво қилдилар. Лекин уларнинг ичида куфру залолат, сеҳру жодуга элтгувчилари ҳам мўл. Илло, бани башар, жумлаи одам дину диёнатга ўз шуури, идроки етганича муносабат билдирур. Гоҳо тўртта ҳадисни ёд олмаган, бир оятни тафсир этолмайдиган кимсалар ҳам китоб битмоққа тутинадилар, хаёлларига келган фикрларига ҳикмат тўнини кийдирмоқчи бўладилар. Шундай қилиб, ўшал чаламуллонинг китоби қайсидир бир нодоннинг илкига тушади-ю, у ўзгалардан ақлироқ кўриниш илинжида уни ҳақиқат дея талқин этади. Қарабсизки, кимнингдир алжираши ортидан бирон тариқат ва ёхуд ҳатто шариат яралиб турибди-да. Аслида эса, ул сўзлар шайтон ва жинларнинг васвасасидан ўзга нимарса эмасди.

Абу Ҳомид Боғдод мадрасасида мударрислик қиларкан, ҳатто толиби илмларга сабоқ бериш ва айниқса, бедор тунларда шариатдаги ана ўшал нотўқисликларни тўқис этмоқ, парокандаликни жамламоқ хусусида ўйларди. Шу ниятда бир рисола битмоқни ихтиёр этди. Эндигина илк саҳифаларини битаётгани бу китоб "Иҳёу улумиддин" ("Диний илмларни тириштириш") деб аталади. Шу рисоласида ҳалиги янглиғ сўроқларга жавоблар бўлғувси, иншооллоҳ! Мазкур асарни битмоққа астойдил киришаётганда янги бир ният оромини бузди. Бу файласуфлар илмининг туб моҳиятига етмоқ орзуси эди. Чунки динга қувват бермоқни истаган одам, албатта, файласуфларнинг фикрлари ила юзма-юз келмоғи муқаррар эди. У бухоролик машҳур табиб ва риёзатчи Ибн Синонинг фалсафий асарларидан бохабар эди. Унинг Исфаҳон расадхонасида бир муддат ишлаганлигини ва у ерда илм ила машғул бўлганлигини яхши биларди. Айниқса, табибнинг фалсафий қарашлари уни қизиқтирар ва унинг фикрларига инкорлар кашф этарди. Қолаверса, айна кунда ҳам Исфаҳонда файласуфлар бисёр эди-

¹Рисолат давридан — Пайғамбар алайҳиссалом давридан

лар. Уларнинг бошида Умар Хайём турар эҳтимол!.. У шу ниятда шайхулисломга арз этди ва Исфаҳон сари йўл олди. Янаки, вазири аъзам Низом ул Мулк ҳазратлари ила ҳам аввалдан танишлиги бор эди. Вазири аъзам уни бир-икки бор Исфаҳон Низомиясига таклиф қилганди. Мана, вақти-соати энди етибди.

Ҳаззолий ҳузури муборақда мадрасада истиқомат қилмоқлик нияти борлигини аён этди. Уз хоҳишига биноан Низомиянинг каттароқ ҳужраларидан бири унинг ихтиёрига берилди.

Тўққизинчи боб

1

Хайём бу кеча бомдодга яқин туш кўрди. Ажаб туш, даҳшатли туш: қаёқдандир жулдурларга бурканиб, белидаги чилвирга мусаллас аёқини осиб олган қоп-қора Мастога кампир пайдо бўлибди-ю унга қараб роса қаҳ-қаҳ урибди. Сўнг анграйиб турган Хайёмнинг илкидан Қуръонни тортиб олибди-да, олдидаги ғойибдан бино бўлган оловнинг ёнига чўнқайиб, Каломуллоҳни бурдалаб ёқа бошлабди. Шоир даҳшат ичра оҳ уриб, китобни тортиб олмоқ учун унинг илкига ёпишибди. Аммо, ҳарчанд саъй этмасин кучи етмабди...

У ваҳм оғушида уйғонди. Қайта-қайта истиғфор айтди. Таҳорат олиб келгач, бомдод намозидан сўнгра яна икки ракат намоз ўқиб, тавба қилди. Бироқ бу туш кўз ўнгидан ҳадеганда нари кетмасди. У тез-тез туш кўргувчи эди. Гоҳо тушлари нелардандир башоратлар ҳам қиларди. Шулар боис кейин-кейин тушларига эътибор берадиган бўлди. Таъбир китобларини мутолаа қилиб, гоҳо тушларидан маънолар ахтаришга тушди. Чиндан ҳам у маъноли, башоратли тушлар кўрар ва бу мўъжизадан пинҳона ҳайратланарди ҳам. Шундай пайтлари инсон тафаккури ва руҳонияти кўп нимарсаларга қодир эканлигига тақи бир карра амин бўларди.

Хайём ерга боққан кўйи мадраса қурилиши томон ўтди. У ҳамон кўрган туши таъсирида эди. Мастога кампирни, унинг илкидаги Қуръонни, оловни қайта-қайта ўйлайверарди. Назида, бу туш мудҳиш бир воқеанинг башоратидек туюлаверарди.

Шу пайт Хайёмнинг кўзи обкашлик қилаётган Юсуф Риндонийга тушди. Садақани унингдек софдил одамга бергани дуруст. У ҳамёни-ни ковлаб, битта кумуш танга олди-да, Риндонийни чорлади:

— Аё, Ринд, буён келгайсиз!

Эрталабданоқ сархуш бўлиб олган майпараст фаррош шоирнинг қошига дарров етиб келди.

— Субҳи содиқда дуоингизни олгим келди, — деди Хайём кафтига тангани жойлаб.

Ринд унинг кўзларига ўткир бир назар солди-да, деди:

— Хожам, бир ажаб туш кўрибдилар, чоғи?.. Омин яхшиликка бўлсин. — У илкани юзига тортиб, ўз юмушига кетди.

Хайём бироз энгил тортгандай бўлди. Хаёлчан нигоҳи ила сангтарошларнинг ҳаракатларини кузатди, бироқ уларнинг тақир-туқирлари қарийб қулорига кирмасди. Ҳеч қанча вақт ўтмай рўбарўсида-қурилатган мадрасанинг нариги четида корфармо пайдо бўлди. У шоирга бир пас тикилиб турди-да, ўнгга томон юра бошлади. Лекин Хайём айна пайтда ҳеч кимса ила сўзлашмоқни истамасди, шунданми, нажот излагандай у ён-бу ёнига аланглади. Шу асно расадхона дарвозасидан чиқиб, нариги ёққа қайрилатган Марямга нигоҳи тушди. Хурсанд бўлгандай бир қалқди-ю унинг ортидан юрди. Корфармо эса ярим

йўлда тўхтаб, ўзга ишга машғул бўлди. Хайём бораркан, дилдан ўтказди- ҳозир бу олам ташвишлари дилимга сифмайдур...

Марям булоқ сари кўтариларди. У ортидан келаётан Хайёмни анчагача пайқамади, то булоққа етгунча бирон марта қайрилиб қарамади. Ниҳоят, булоқ бошидаги сайхонликка қадам қўя туриб, яқинлашиб қолган шоирга кўзи тушди. Унинг нигоҳига ҳайрат нишонаси тўлди-устоз нечук иш пайти бу ерларда юрибди?..

Қиз тавозе ила салом берди.

— Ваалайкум... — деди Хайём тез юрганлигидан бироз ҳансираб. — Шундайин сулув қизни ёлғизлатиб қўйгим келмади. — У ҳазил қилмоққа уринди, бироқ кўзларидаги маҳзун ўйчанлик ҳазилининг шаштини анчагина сусайтириб юборди.

Буни қиз ҳам сезди. Булоқ бўйидаги ўзларига таниш ва қадрдон жойга ўлтирарканлар, Марям журъатсизларча сўради:

— Дилгир кўринадурсиз, устоз?

— Ҳайронмен. Дунёнинг ғавғоларидан толиқдим, шекилли. — Аммо, фалат туш кўрганлигини айтмади.

Булоқ боши бағоят сўлим эди. Унинг таровати офтоб тифларидан яраланган танларга гўё малҳам янглиғ суркалади.

Марям ҳам ҳамон мунглиғ эди, жудолик алами уни ҳали тарк этмаганди. Хайём унга боқаркан, кўнглидан ўтган фикрдан ичида хижолат тортди. У Марямга энди аввалгидек завқ ва эҳтирос ила боқмасди. Унинг васли бағрига ўшал ҳузурбахш ва шу каби, илҳомбахш оловни энди солмасди. Ё Оллоҳ! Бу не ҳол? Наҳотки бул муҳаббатдин ҳам маҳруммен? Маҳрумиятлар қачон интиҳо топгай, Тангрим? У Марямга ачинаётганлигини, юрагидаги ўтли ишқ ўрнини энди шафқат туйғуси эғаллаётганлигини пайқади-ю ўзидан баттар уялиб кетди.

Қиз ҳам бурунгидек дуркун эмасди, кўзларидаги бағирларни куйдиргувчи олов ҳам сўнаёзганди. У аввалгидек гўзал эди, лекин шоир вужудига куч, эҳтирос ва қалбига илҳом солган алланимадир уни тарк этганди. Чунки Хайём унинг ҳузурда боягидек ўртанмасди.

Улар анчагача тип-тиниқ булоқ сувига сўзсиз тикилиб ўлтирдилар. Бир замон кўзларининг қорачўёлари кенгайган шоир сувнинг жилвасига термулиб чарчадимми ёки чиндан ҳам қизга гапиргиси келдими, оҳиста деди:

— Аҳволинг нечук, Биби?

Марям унга ўтрилди. Кўзлар тўқнашдилар. Ё Раб! Қиз бечоранинг кўзлари жиққа ёш эди. Улар оқ учқунлар сачратган каби ёнардилар.

Хайём туйқус бу кеча кўрган ва мудом давом этаётган дилхиралигига боис бўлган тушини эслади. Тушинга таъбир излабмидинг, эй, шоири девона? Балки... Ё Оллоҳим, наҳотки?!.. Олов!.. Ёшли кўзлар!.. Эҳтимол бу ўз оташи ила ҳатто Қуръонни ёндиргувчи Ишқни башорат қилур? Мен бандаи беҳаловатни ўзим хаёл ҳам қила олмагувчи улуғ бир Ишқ кутаётган бўлса не тонг! Хайёмнинг бутун вужуди жимирлаб кетди. У тушининг мана шу таъбирига ишона бошлади ва ишонгани сари қалби тушуниксиз соҳир туйғуларга йўғрилиб борди. Ўшал туйғулар оғушида эриркан, яна Ғаззолийнинг мағрур қиёфаси ёдига тушди. Тушди-ю унга ҳаваси кела бошлади. Унинг саркаш феъли бор эди - бировнинг ўзига бўлган муносабатининг маъносини ойдинлаштирмагунча тинчимасди. Ўшал одамга ёмонлик қила олиш унинг илкидан келмаса-да, токи, ўзи у ҳақда бир қарорга келмагунча бадгумонликдан қутила олмасди. Аммо ҳозир тарки одат қилиб, Ғаззолийнинг мақсадини яхши англаб етмаган бўлса-да, унга ҳаваси келиб кетди. Ўзи ёшгина йигиту салобатидан шоҳлар лол қолур. Ҳа, бу улуғликдан нишона. Устози Ибн Сино қандайин жасур ва адолатпеша эди. Улуғ олим Берунийчи, илм дея, ҳақиқат дея, ўлимга ҳам тик боқа олмадимми. Ўзичи

ўзи?!.. Қанчалар жасур, мард эди. Жаннатмакон падари унинг тўғри сўзлигини ўйлаб, келгуси тақдирдан хавотирга тушарди. Чунки тўғри сўзлиги бироз дағалликка қоришиб, унинг феълида хиёл дилозорликни пайдо қиларди. Эндичи? Наҳотки у итоатгўй, ҳақиқатни ёнлаб ўтгувчи оддий бир банди бандага айланиб қолган бўлса? Ҳаззолийнинг нигоҳида эса нур ва кишиларни итоатга солгувчи бир куч бор. Айни дамда Хайём ўзини бўйинсунувчан, кўрқоқ ва журъатсиз кимса каби ҳис қилиб, ўзидан нафратлана бошлади. Наздида, султон ва вазири аъзам уни ана ўша итоатгўйлиги туфайли ёмон кўриб, Ҳаззолийни улғулай бошлагандек туюдилар. Бу оддий бир инсоний ожизлик, ҳасаднинг қисқа хуружи эди.

Хайём ўзидан баттароқ нафратланди. Бироқ у ўзининг бу ҳолати ва боягидек ачинган монанд боқувчи нигоҳи ёнида ўлтирган Марямни ранжитаётганлигини, унинг озор тўла кўнглига янаям озор солаётганлигини пайқамасди...

2

Абу Ҳомид Ҳаззолийнинг улғу орзуларидан бири, худди Хайём каби, Исфаҳоннинг қадим ва беназир кутубхонасини кўрмоқ ҳамда у ердаги етти иқлимдан келтирилган тафаккур меваларидан термоқлик эди. Султоннинг ижозатини олгач, у ҳам бу орзусига мушарраф бўлди, кўплаб кунларини ва ҳатто, тунларини ҳам мана шу ирфон бўстонида ўтказа бошлади...

...Ҳаззолий бу кун эрталабдан Низомияда толибларга сабоқ бермоқ ила машғул бўлди. Исфаҳон толиблари ҳам ўз замонасининг фарзандлари эдилар. Зеро, улар Умар Хайёмдек олим ва шоир ҳамда вазири аъзам Низом ул Мулк каби донишманд зотлар таъсирида илм излардилар. Улар баҳсу мунозараларда журъатли ва савол қилишда ийманиб ўлтирмасдилар. Чунки ҳур фикру аъмоли закий шоир Хайёмнинг руҳий таъсири бутун бошкент бўйлаб таралган эди. Шунинг учун улар илоҳиёт илмининг етук олими, шайхулисломдек зотнинг эътиборига тушган шариат мардининг сабоғига ҳам қизиқиш, ҳам иштибоҳ ва ҳатто, баъзилари ундан бир хатар кутаётгандек муносабатда бўлардилар.

Хона сув қуйгандек жимжит. Абу Ҳомид Ҳаззолий толиби илмларга сабоқ бермоқда. Сабоқ поёнлаб бораётгани боис воиз толиблардан тушган саволга жавоб қайтарарди:

— Барча хатокорлиғлар ибохат, яъни, йўл қўйишлик туфайли бино бўлғувси. Сиз айтган зотлар жоҳилдурларки, бас, мавжудот аҳволини нужум ва табиатга ҳавола қилурлар. Ва, айтурларки, одам, ҳайвонот, балки ҳамма мавжудот ўзича пайдо бўлғондир. Тақи абадий бўлғувси, дейдилар. Бу тоифанинг мисоли шундай кишига ўхшарким, хушхат китобни кўриб айтурким, бу хат ўзича битилгандур. Табиийун ва мунажжимнинг қисмати охир-оқибат шақоватга¹ гирифтордир.

Ҳаззолийнинг гаплари баъзи талабаларга ўзгачароқ таъсир этди, шекилли, бир кўзғолишиб, бир-бирларига маъноли қараб қўйдилар. Бунинг боиси аён-улар гоҳо эса-да Хайёмдан сабоқ олишган ва унинг фикрларидан ҳамда расадхонада жумла коинотни ўрганиш борасида олиб борилаётган юмушлардан ҳам тугул бохабар эдилар. Умуман Исфаҳон илм олами, бу ердаги олимларнинг дунёвий илмларга муносабати ўзгача эди. Уларнинг фикр мезонларида хурлик устувор эди.

Бироқ Ҳаззолий бағоят таъсирли ва чиройли сўзларди, фикрлари ишончли асос ила безанган эди.

¹Шақоват—бахтсизлик.

²Ҳар — эшак

³Гов — сигир

— Иккинчи бир гуруҳ борким, охиратни инкор этурлар. Айтурларким, одам ҳайвонот ва набототга ўхшашдур, вақтики қазо қилса, нобуд бўлур, унга савоб ва азоб бўлмас, деб ўйлайдилар. Бас, бу жоҳиллар ўзларини хар¹, гов² ва гиёҳ қаторида билгайлар. Руҳ ҳақиқати одамий эканлигини билмаслар, уни танимаслар. Илло, руҳ абадийдурким, ҳаргиз ўлмас.

Орқароқда ўлтирган қайсидир толиб савол ташлади:

— Ҳайвонотда руҳ бўлмасми?

Воиз ҳали сўзини тугатмаган бўлса-да, одобсиз толибнинг сўроғини малол олмади ва унинг бу тезкорлиги ғўрлик ҳамда қизиқувидан деб билди. Сокин овозини мутлақо ўзгартирмаган ҳолда саволга жавоб бермоққа тушди:

— Ҳа, ҳайвонотда руҳ бўлур. Вале, руҳи ҳайвоний руҳи одамийдан он қадар тафовутлидир. Чунончи, руҳи ҳайвоний бу дунё учун ва унинг тириклиги учундир. У тубандир. Бироқ ҳайвонотда дил бўлмас. Руҳи одамийнинг қуввати дил иладир. Чунончи, руҳи одамий абадийдур, руҳи ҳайвоний эса ўлмак бирга ғойиб бўлур.

Барча жим қолди. Савол бергувчи жавобдан қаноат ҳосил қилди чоғи, бошини эгиб, аввалдагилар ортига беркинди.

Яна кимдир савол қилди:

— Мунажжим, яъники, жумла табиюнларнинг ғалатлиги хатокорлиги не ила ошкор бўлур?

Ғаззолий гўзал қироат ила сураи "Аъроф"дан бир оят ўқиди ва изоҳлади:

— "Офтоб ва ой ва ситоралар Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг амрига тобеъ ва мусаххардурлар." Мусаххар деб ани айтурмизки, у бировнинг фармони ила иш қилгай. Бас, нужум ўзича бир иш қилолмас, балки фаришталар фармонича иш қилур. Чунончи, пайнинг амали атроф баданни ҳаракат қилдурмоқдадир. Яъники, кавокиб¹охирги мартабадаги чокарлардан²дур. Илло, котиб илкидаги қалам кабидур.

Уларнинг бир гуруҳи сўқирларга менгиздур. Бир кун, уларнингфил етаклаган фолбинга дуч келибдилар. Жам бўлишиб, филни қўллари ила силаб, танимоқни, англамоқни хоҳиш қилибдурлар. Баъзиси филнинг қулоғини ва баъзиси оёғини ва баъзиси дандонини³ пайпаслабдурлар-да, филдан хабар бермоқ бўлидурлар. Бири филнинг оёғини силаб, устун янглиғ нимарса экан дебди. Дандонини ушлагани эса фил пичоққа ўхшаш нимарса экан, дейбди. Қулоғини силагувчи филни гиламга ўхшатибдур. Бу тоифалар ҳаммалари рост айтмишлар ва ҳам хато қилмишлар. Чунки улар филнинг ҳамма аъзосини билишликни гумон қилурлар, бироқ баъзи аъзосидан хабардор, ўзгасидан беҳабардурлар. Шу каби мунажжим ва табиийунлар ҳам Ҳазрати Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг чокарларидан баъзисини таниб, унинг ғолиб ва улғуворлигидан таажжуб қилиб, "подшоҳ ушбудир", деб айтурлар. Улар бу мўъжизакор хилқатлар тақди кимнингдир изну фармонида эканлигини англамаслар. Мана, уларнинг ғалатлиги ва ожизлиги. — Ғаззолий берилиб сўзларди ва шул боис, толиққанлигини тан олмоқни истамасди. Асли бу кунги дарс ўзгача бўлди-унинг ҳузурда толибларнинг кўзлари ёна бошлади. Бу яхшилиқдан дарак. У яна узоқ гапирди ва саволларга астойдил жавоб қайтарди. Сабоқни эса ушбу сўзлар ила яқунлади:

— Хусусан, илми калом ва фаросат илмини эҳтиёжидан ташқари талаб қилиб, фикҳ илми ила ҳожатдан ортиқча машғул бўлган кишиларга насиҳат қилмоқлик оғир кечади. — Воиз бу ила илми толибларни тақди бир бора шарият ва илоҳиёт илмлари сари даъват этарди...

¹Кавокиб — юлдуз

²Чокар — хизматкор

³дандон — тиш.

Намози асрни ўз ҳужрасида адо этган Ғаззолий кўнгили иштиёқи ила расадхона томон йўл олди. Шаҳар дарвозасидан чиқиб, шаҳар деворлари остидан қовланган чуқур ҳандақ устидаги кўприқдан ўтиб бораркан, не-не жангу жадалларни кўрган кўҳна Исфажон ҳақидаги ўй шуурига урилди. Во дариг! Башар қисмати ваҳшату қувончларга, зулмату зиёга бунчалар қоришиқ бўлмаса? Эҳтимол мана бу ҳандақ бағрида қон дарё каби оққандир. Рўбарўда эса, дунёвий илмлар кўрғони, коинотга нарвон қўймоқ истаган расадхона қад тутиб турибди. У расадхонанинг қир ортига яширинган паҳлавоннинг дубулғаси янглиғ кўринаётган гумбазларига, Бўйра қишлоғини қуршаган виқорли оғочларга ва уларнинг ортида осмонга елка тутган улкан қояларга боқиб, ўзича ҳикматлар яратди. Ҳа, юксаклигу тубанлик, эзгулигу ёвузлик, разолату адолат ҳамиша ёнма-ён. Бунга мана шу ҳандақ, инсон қони ила суғорилган анови гиёҳлар, улуғвор гумбазлару ҳайбатли қоялар гувоҳ...

Ғаззолий расадхона дарвозасидан кириб борганида Микоил саҳннинг ўртасида Полвоннинг юнгини тарамоқ ила бағд эди. У бу баҳайбат маҳлуқнинг ҳаракатларидан, суратидаги мардоналикдан завқланиб жилмайди. Кириб келган меҳмонни алақачон таниб улгурган Микоил қаддини ростлаб, унга салом берди. Меҳмон эса мудом табассум ила саломга алик оларкан, Полвоннинг қилиқларини кузатиб, хиёл туриб қолди. Бу унинг расадхонага илк бора қадам қўйиши эди.

— Аҳли илм юқоридалар, тақсир, — деди унинг қай тарафга юрмоқни билмаётганини сезган Микоил.

Ғаззолий Микоил кўрсатган томондан юқорига кўтарилди. Устурлоб ўрнатилган хосхонада Воситий, Исфазарий ва яна бошқа бир неча ёш олимлар жам бўлгандилар. Улар хонтахта устидаги қоғозларга боқиб, неларнидир ҳал этмоқ ила овора эдилар. Риндоний ҳам уларнинг теварагида уймалашиб юрарди.

Ғаззолийнинг саломига алик олдилар-да, ўлтирмоқ учун таклиф этдилар.

— Ҳазратим, нечук бақодин фанога қайтиш қилибдилар? — деди Исфазарийнинг шумлиги тутиб.

Меҳмон бул нужумпараст олимнинг сўзидаги маънони англаб, кулди:

— Юлдузлар уларга ғалат маъно бераётганликларингиздан арз этдилар, шул боис...

Унинг гапи енгил кулгуга сабаб бўлди.

— Ташрифингиздан бошимиз осмонга етди, жаноб, — деди Воситий илкини кўксига қўйиб.

— Куллуқ, — таъзим қилди Ғаззолий, — Умар Хайём жаноблари кўринмайдилар?

— Намози асрни жамоат ила ўқидилару ҳужраларига қайтдилар. — деб жавоб қилди Риндоний.

Ғаззолий хонтахта устидаги чизмаларга қаради. Унда заминнинг сурати, яъниким, қуруқлик ва сувлик харитаси йўвон-йўвон ҳад ила акс эттирилганди.

— Бу заминимиз сувратими? — Сўради Ғаззолий чизмаларга чуқурроқ тикилиб.

— Ҳа, — деди Воситий қисқа қилиб.

— Қаёқдан билдингиз, ҳазратим? Ахир, эски китобларда ер наҳанг ва ҳўкиз устида туради, дейиларди-ку, — дея бидилади Исфазарий. Воситий унга қараб қовоқ уйиб қўйди.

Аммо Ғаззолий унинг бу беодоблигига пинак бузмай, кулди-ю тақи ўз сўроғига қайтди:

— Недин билурсиз бунни? Ёки бу ҳам юлдузлар башоратими? — У

ўзининг гапи ҳам кинояга ўхшаб кетганлигига ичида афсусланди.

— Йўқ, — деди Воситий хотиржамлик ила жавоб бераркан. — Буларнинг бари илми ҳандаса ва алжабр асосида ҳисоб-китоб қилинган. Илло, уларни тўласича айнан ҳам деб бўлмас.

Ҳаззолий жавобдан қониқиш ҳосил қилди, шекилли, қайтиб савол бермади. Бироқ қалбидаги ва умуман вужудидаги ҳаловатга, сокинликка нимарсадир ҳалал бераётганлигини сеза бошлаганди. Шул боис бу ҳолатни қалб кўзи ила тафтиш қилмоққа тушди. Филҳақиқат, бу илм кошонаси бўлмиш расадхонада кўз илғамас, қулоқ эшитмас бир ғалаён, балки исён мавжуд эди. Уни фақатгина уйғоқ қалб ила кўрмоқ, ҳис қилмоқ мумкин дир. Эҳтимол Хайёмнинг таъсиримиди, ҳар тугул бу ерда, ундаги одамларда, ҳаттоки одамларнинг сукутида ҳам жазава, ғалаён бордек эди. Ҳаззолий бунни сезиб турарди, бироқ уларнинг ўзлари пайқамасдилар.

— Коинотни, нужумни шу ила кузатурмисизлар? — деди у болаларча қизиқувчанлик ила устурлобни кўрсатиб.

— Шундай. Шу ва шу каби тақи бир асбоб-судс ила кузатурмиз. — Жавоб қилди яна Воситий.

— Юмушингиз бағоят қизиқарли экан.

— Бизнинг юмушларнинг қизигини устоз Хайёмдан кўрурсиз ҳали, — деди Исфазарий кулгу ясамоққа уриниб.

Ҳаззолий ўзи тенги бу йигитнинг кўп сўзлагувчи эканлигидан озор топгандай бўлди-ю, лекин ёнидагиларга сездирмади.

— Ҳа, устозингиз ҳақида кўп эшитганмен — деди у ёруғ бир ниёт ила ўйчан қиёфада.

— Ҳазратим, май ва хошамизнинг унга ошнолиги ҳақида ўйлади-лар, чоғи? — дея гап қўшди сархуш Ринд.

Ҳаззолий бугун анча толиққан бўлса-да, руҳан тетик эди.

— Асло. Бу нарса хаёлимга ҳам келмаганди, — деди у Риндонийнинг сўроғидан ҳайрон бўлиб.

— Ҳозир хаёл қилмаган бўлсангиз, бир кун, албатта, хаёл қилурсиз. Шунинг учун айтиб қўймоқчиманки, хошамиз гўдак мисолидир. Гўдакни билурсиз, агар қорни очса ёки онасини кўргиси келса, ўзини ҳам фаромуш айлаб, йиғлайдур. Шу қадар берилиб йиғлайдики, онаси тугул бошқа одамнинг ҳам дийдаси юмшайдур. Хайём ҳазратлари ҳам сархуш бўлганида ана шундайин бўзлайди. Ўзини унутиб, Оллоҳга сингиб кетгиси келади. Бунинг нимаси айб?! Ростлик чоғида бундай бўлмайди.

Ё тавба, дея ўйларди Ҳаззолий, булар барчаси бир бўлиб, кимдан кимни ҳимоя қиладурлар? Мендан Хайёмни, Исломдан дунёвий илмлариними? Ахир, бу борада бир сўз айтмадим-ку! Бу недин? Биз ҳақимизда тўқилган маломатлардан, илмдаги, диндаги бидъатлардан, хурофотлардан эмасми? Бунчалик ҳадиксираш ва бадгумонлик кўнги қаролиғидан ҳам дарақдур балки? Ё Оллоҳ, ҳар неки илми излаган кишида ёмонлик бўлмаслигини наҳотки булар билмасалар?..

— Ассалому алайкум! Хуш келибсиз меҳмони азиз! — Эшик томондан жилмайган кўйи Хайём кўринди.

Саломдаги самимият ва табассумдан Ҳаззолийнинг кўнглига ёруғлик инди.

Юзларга фотиҳа тортдилар.

— Хайриятки жаноблари биз ғарибларни ҳам йўқламоққа жазм этибдилар. — Хайём меҳмонга тоза бир нигоҳ ила юзланиб, сўзларди.

— Қутлуғ қадамларига бағоят муштоқ эдик.

— Қуллуқ, тақсир, — деди Ҳаззолий ҳам кўнгли анча кўтарилиб.

Меҳмон бироз олдидаги қоғозларга тикилиб ўлтирди-да, мулоҳаза-кор овозда сўзлай бошлади:

— Баъзи ўзларини Исломининг дўстлари деб билгувчи кишилар ҳар неки илми, айниқса, дунёвий илмларни инкор этмоқ ила дину шариатга қувват бермоқ мумкин, деб ўйлайдилар. Бу фаҳмсизликдан ўзга нарса эмасдур. Илло, риёзиёт, ҳандаса каби илмларни рад этмоқ ила динга кўмак берурмен, деб ўйлагувчи кишилар беҳад жинояткордурлар.

Даврадагиларнинг барчалари сергак тортиб, бир-бир кўз уриштириб олдилар. Турган гапки, бу сўзлар, айниқса, Хайёмга ёқиб тушди.

— Жаноблари рост айтадурлар. Бироқ унда баъзи дин пешволарининг дин ила дунёвий илмларни қарама-қарши қўймоқликларидан маъно не? — дея сўради у ўз феълига зид равишда юмшоқлик ила.

Ҳаззолийнинг овозига салобат кирди:

— Бу диндор ниқобидаги динсизлар ишидур. Лекин баъзи заиф иймонли ва адашган олимлар, яъни, табиюнчилар ҳам борки, ўз ақлларига бино қўйишиб, яратувчилик даъво қиладилар. Аслида, илм Оллоҳга эмас, инсонлар учун лозимдур. — Унинг кўзлари тобора чақнаб, ёниб борарди. — Қаранг, олам, коинот қанчалар мукамал яратилган. Дунёвий илмларнинг соҳиблари ана шу мукамалликни ўрганиб, унинг ҳажми, вазни, тезлиги ва бошқа ўлчовларининг алақачонлар (азалдан) аниқ бўлмиш мукамал ҳисоб-китобини ўзлари, яъники, аҳли башар учун исботлайдилар, холос. Оллоҳ Субҳонаҳу ва таолога эса бу эски кашфиётнинг яна бир бора эътироф этилмоғининг минбаъд зарурияти йўқдур.

Хайём рўбарўсида ўлтирган ёш олимнинг беназир ақл-заковатига ичида тан бермоқда эди. Бироқ инсоний худбинлик унинг тилга чиқарилишига монелик қиларди. Бунинг устига шоир ундан ҳозиргидай холис ва асосли фикрларнинг чиқмоғини кутмаган эди.

— Унда қай йўлни тутмоқ лозим? — дея сўради у "сиз не дейсиз" қабилида.

Мудом барча жим эди ва ҳаммалари бу икки улуғ олимнинг суҳбати не ила яқун топмоғини кутардилар.

— Олимликда хатар бор, — дея сўз бошлади Ҳаззолий энди овозини хиёл пасайтириб. — Изидан одамлар эргашадиган олимнинг гуноҳкор бўлмоғи осон. Жумладан, унинг ипақдан либос кийиши, олтин эгарли уловга миниши, инкор этиш лозим бўлган ўринларда ҳам султонларни маъқуллаши, дилозорлик қилиши, беҳуда баҳсга чорлаб, кимнидир таҳқирлашни қасд этиши, фақат дунёвий манфаат талабида илм ила машғул бўлиши гуноҳи сағирани гуноҳи кабирага айлантиргувчидир. Негаки, ушбу гуноҳларни қилаётган олимга одамлар эргашади...

Бу гаплар шоирни зериктира бошлади. Шул боис меҳмон гапини тутатар-тутатмас, сўзга тушди:

— Бу гапларингиз хўп маъқулдир, жаноб! Бироқ сўзларимни оғир олмаслигингизни ўтинамен, шундайин гапларни кўп сўзлагувчи шариат пешволарининг ўзлари айна ўша гуноҳларни кўп қилгувчилар эмасмилар? — Хайём бир пас тўхталиб олди. — Пайғамбар алайҳиссалом саййидимизнинг ҳаётлари ва суннатлари ҳақида кўп китоблар ёзилмиш. Айниқса, Ҳазрати Бухорийнинг "Саҳиҳ"и барчаларимизга ибрат оинасидур. Ёхуд Термизийнинг "Шамойили Муҳаммадия" китобини олинг. Уларда Мустафо алайҳиссалом нақадар содда, оддий, туфрор қадар (хокисор) тасвирланадур. Ул зоти табаррукнинг сифатларини тасаввур этиб, ҳатто устимиздаги мана бу кийимлар ҳам ортиқча туюлиб, оғирлик қилиб қолади. Бизнинг устуналаримиз-шариат пешволаричи?! Бунинг буткул акси эмасми? Улар шоҳона кийинадурлар, ноз-неъматга кўмиладурлар, инъом илинжида ёлгон фатво берадурлар. Ахир, улар эмасми, дини Исломи, Пайғамбар алайҳисса-

ломни халқдан узоқлаштирган?! Энди улар ўз нафслари етовида саййидул анбиёнинг покиза шариатига янги-янги ҳадлар торта бошладилар. Шундоғ экан, юз ёхуд минг йилдан сўнг шариатнинг аҳволи не бўлур? Динни, шариатни билганлар юҳога, мансабдорга айланмасму?!..

Ғаззолий шоирнинг қалбидаги улур исённи, оловни ҳис этиб турарди. Аслида, унинг ўзида ҳам ўша ўт мавжуд эдики, бироқ бу оловга бир ўзан тополмай ҳалак эди. У Хайёмдаги исённинг ва ҳатто, ғазобнинг асли эзгулик эканлигини яхши биларди. Шул боис, унинг ҳақ сўзларига сохта эътироз билдирмоқдан тийилиб, мавзунни бошқа ёққа бурди...

Ўнинчи боб

1

Хайёмнинг вужудда кечаётган ғалаёнлар тобора авж оларди. Роҳиб Амадеуснинг ўлиmidан қаттиқ мутаассир бўлиши ва кейинги кунларда қўнғида Марямга нисбатан ўзга ихтиёрнинг вужудга келиши, умуман жону жаҳонда кечаётган тўлғонишлар уни бағоят беҳаловат этиб қўйганди. Қалби бир янгиликни, ҳузурбахш ҳаловатни истарди. Худди шу кечмишлари асносида Ғаззолийнинг суҳбатига ошно бўлди ва унинг ҳузурда вужудда кечаётган ғалаёнлар тинаётганини, ҳеч қурса, суст олаётганлигини сезди. Чиндан-да, бу йигитга сўлим бир ҳаловат ошно эди. Унинг ўз суҳбатдошини эҳтиётлаб сўзлаши, ўзгаларни тинглай билиши ва фикрларини аниқ, равон ифодалаши шоирга таъсир қилди. Ўзининг хиёл дағал феълига аксил ўлароқ янги ошонининг феъли унга ёқиб тушди ва у ҳатто, айни дамда эришаётгани ҳаловатдан мосуво бўлмоқликни ҳам истамасди.

Ўшанда Ғаззолий расадхона хосхонасининг даричаси оша оқиш самога боқаркан, Хайёмга деди:

— Мана шу қисмлари бир хил кўринишда бўлган само бағридан унинг қутбий қисмини аниқлаб берингчи, эй фалакиёт илмининг султони.

Хайём бу баҳсли мавзудан эҳтиётланиб, узоқ ва батафсил гапира бошлади ҳамда бунда ҳаракат қандайдир табақаланмоғини тушунтирмоққа уринди. Батафсил сўзламоқ шоирнинг феълига хос эди ва шул боис ҳам узоқ гапирди. Оқибат фурсат етиб, намози асрга чорловчи азон эшитилди. Ғаззолий Хайёмнинг гапини адабли ишорат ила тўхтатди-да, арабий лисонда деди:

— "Ҳақиқат келди, ботил кетди!..."

Бу кеч улар шом намозини ҳам расадхонада бирга адо этдилар. Ғаззолий рўзадор бўлганлиги боис кечки танавулдан бош торти-ю, вале, озгина сув ва бир бурда нон ила ифторлик қилиб олди. Сўнгра унинг ихтиёри ила устурлобда юлдузларни томоша қилдилар, сайёралар, буржлар ҳақида сўзлашдилар. Ғаззолий осмон илmidан тузукки-на бохабар эдики, бу Хайём учун айни муддао бўлди.

— Қаранг, кундуз чароғи хуршиди олам² энг кичик юлдуз ҳисобланади. Агарки, энг митти юлдузнинг ҳарорати шунчалар бўлса, коинотни тўлдирган сон-саноксиз улкан юлдузларнинг бағридаги оташи қанчалар экан? Бир кун келиб башар фарзанди самоларни кезмоққа қодир бўлармикин? — Хайём осмонга интиқ тикилди.

— Бу ҳам бўлса, Оллоҳ таборака таолонинг қудрати беқиёс эканлигидан далолат. Мана шунча улкан оловли сайёраларни бир жойга жамлаб, бизнинг нигоҳимизга ошкор этиб қўйганлигининг ўзи буюк

¹"Ал-Исро" сураси, 81-оят.

²Олам — қуёш

мўъжиза. Субҳоноллоҳ! Бунча кўп юлдузларни бағрига сингдирган коинот қанчалар чексиз. Ахир, улар бир-бирларига заррача халал бермайдилар. Биргина қуёшнинг ҳарорати ёз ойлари бизларни не аҳволга солади. Мабодо ўшал юлдузларнинг биронтаси заминимизга ёвуқ келиб қолса борми!.. Худонинг ўзи асрасин! Ҳа, мажусийлар бежиз қуёшга, оловга сажда қилмайдилар, зеро, улар бу мўъжизалардан лол бўлиб, ақлларини йўқотмишлар ва бунинг ортидан ўшал оловнинг яратувчисини, соҳибини унутмишлар.

Хайём учун ёқимли суҳбатга тақриб чўғ ташланди.

— Мен сизнинг фикрларингизни инкор этмоққа ожизмен. Бироқ ўшал адашганлар кўп улуғ мўъжизаларни кашф этмишлар. Жанобларига маълумки, алкимё ва унинг натижасида кашф этилган кибратул аҳмар (ҳикмат тоши) ҳам мажусийлар тафаккури маҳсулидир, — деди у энди анча босиқлик ила.

— Ҳа, алкимёдин бохабармен. Улар моддалар аралашувидан олтин бино этурлар. Кибратул аҳмар эса ҳар не моддага чоғиштирилса уни олтинга айлантирур. Ҳаққи рост, бу бағоят гўзал мўъжизадур. Бироқ у ақлнинг сеҳру жодуга уйқаш бир маҳсулидир. Исломда эса дил кимёси мавжуд. Унинг соҳиблари коинотни кеза оладилар, фаришгага менгаб, ҳарки нарсанинг моҳиятини, лисонини англай бошлайдилар.

— Бу икки кимё қовушса-чи? — дея сўради Хайём кескин бир тарзда.

Ҳаззолий сўзсиз қолди. Ҳамсуҳбатининг сўроғига фикран жавоб излади.

Хайём уни бу кўйга тушириб, гўё мот қилганидан хурсанд бўлмасди, у ўзини тўлғоққа солиб келаётган жумбоққа тафаккури кенг суҳбатдошидан жавоб олмоққа умид қилганди. Лекин Ҳаззолийнинг ўйга толганини кўриб, саволи яна жавобсиз қолмоғини англади. Албатта, бунинг каби ул ҳам бир банд. Банд эса ўз номи ила банд, яъни, банди. Унинг шуури ҳадди, ихтиёри тушовлиғ. Шундай бўлгач, ундан ортиқча нарсани талаб этмоқ айни чоғда хатокорликқа юз тутмоқ ила баробардур.

Филҳақиқат, Ҳаззолий ўй ила банд эди: чиндан-да, икки кимёни бир этса не ҳол рўй бергай? Дил кимёсини англамоқ учун иймонли бўлмоқ шарт. Демакки, алкимёдан воқиф бўлмиш мажусий дил кимёсидан бохабар бўлмоғи мумкин эмас. Унда соҳиб иймон алкимёни ўрганмоғи мумкин экан-да. Албатта, бунга қодир, бироқ у бу каби юмушларга ихтиёр эмас.

Бундан хулосаки, икки кимё бирлашса, чуқур кетилади. Чуқур кетмоқ эса... Ё Оллоҳ!.. Аслида, соҳиб диллар икки кимёни ҳам Тангри ишқи ила кўнгулда кашф этмоққа имконлиғурлар-а!.. Ҳаззолий ўй сураркан, ёнидан шоирнинг паст, вале, қироатли овози эшитилди:

— *Мени айладилар, дунёда мавжуд,
Ҳаётда топганим ҳайрат, тарагдуд.
Бу йўлни ўтдим у тушунолмадим,
Келмагу кетмакдин не экан мақсуд?!*

Ҳаззолий ўйчан кўзларини Хайёмга тикди ва бироз жим турди. Сўнг

— Синовдур мақсуд, — деди секингина.

У ёш эди, аммо иймон ҳаловатини туйиб улгурганди ва шунинг учун ҳам ҳар бир ҳаракати, сўзи майин, сокин эди.

— Исфаҳон қадим ва обод шаҳар, — деди Ҳаззолий озгина фурсат ўтгач, яна тилга кириб. — Бирон куни шаҳарни томоша қилсам деб эдим. Мабодо имкон топиб, менга ҳамроҳлиғ қилсангиз бағоят хурсанд бўлурдим. Ҳар ҳолда сиз бу кўҳна шаҳарни яхши билурсиз.

— Бош устига, — деди Хайём самимий боқиб. — Ихтиёр этган кунингиз мен ҳозир бўлурмен.

— Ташаккур! Шу бир-икки кун ичида сизга киши юбориб, хабар берурмен...

2

Хайёмнинг ҳаётида яна бир эврилиш рўй бермоқда эди. Унинг сўнаётган туйғулари тагин уйғона ва умрига қачонлардаги каби маъно кира бошлади. У ўтган шу бир неча кунлар ичида Ғаззолий ҳақида янглиш фикрда бўлганлигини фаҳмлади. Барча фикрларига, дин, илм борасидаги сўзу битикларининг барчасига ҳам қўшилмаса-да, уни закий суҳбатдош, турфа билимларнинг донишманд соҳиби ва айниқса, хулқу одоби расо зот сифатида ўз қалбига жо этди. Бир-икки бор суҳбат кургач, ихтиёрсиз тарзда тақи унинг суҳбатини соғинадиган бўлди. Девонаи саркаш кўнгли бир ошно топди гўё. Билмас кишиларга уларнинг баҳслари оқ ва қора рангларга қиёс бўлгулик тарзда туюлиши мумкин эди. Бироқ улар суҳбатлари авж олгани сарин бир-бирларини тобора кашф этиб, борардилар. Хайём рўбарўсидаги гўзал сурату сийратли йигитга боқаркан, авом ва ҳаттоки, аҳли шарияту унинг пешволари билган Ғаззолий-бу ҳали асил Ғаззолий эмаслигини ҳис этарди. Унинг суратида ниқоб, сийратида мўл асрор мужассам эди. Аслини олганда, Хайёмнинг ўзи ҳам шундай эмасми, ахир, тунлари тўлғонган, тушуниксиз ўтларда жизғанақ бўлиб, ўртанган, бир шеър кўйида оламга сиғмаган, гоҳо илоҳий хилқатлар куршовида қолган Хайёмни ким ҳам билибди?!.. Билмас, билолмас. Эҳтимолки, Тангри таоло Ғаззолий тимсолида шоирнинг юзига оина тутмоқдадир? Балки бунинг аксидир. Сирлар, сирлар, сирлар!.. Бу дунёнинг асли пардалиғ эмасми, яъники, банда тўрт ён парда аросинда. Бу парданинг кўтарилоғи учун он қадар жидду жаҳд лозим. У Ғаззолийда ана ўша жаҳдни туймоқда эди...

Шаҳар томошасини Низомияга туташ шаҳристондан бошладилар. Минораси узоқ-узоқлардан кўриниб тургувчи жомеъ масжиди, донғи оламга кетган кутубхона, султон саройи ва малика-ю шаҳзодаларнинг қасрларини жам этган бош майдон ортда қолди. Ғаззолий буларни кўриб улгурган эди. Мана улар шоҳмайдондан бошлангувчи кўчага чиқдилар. Тош ётқизилган йўлнинг икки четигаги қаторасига кетган турфа дўконларнинг олдидаги оғочлар-сапидор ва сарвлар ям-яшил тусга кирган. Уларнинг остидаги четига тош терилган ариқчанинг суви лим-лим оқиб, нозик фаросат ила текис экилган ҳар турли гулларга ҳаёт бахш этаётгандай. Исфаҳонни бежиз "шаҳри сабз" ("яшил шаҳар") деб атамасдилар, зеро, унда дарахту мевалар, гулу сув бағоят мўл эди. Шаҳарнинг бу сифати айни кунларда тагин-да, яққол намоён бўлмоқда эди.

Ғаззолий шаҳарнинг гўзал сувратига маҳлиё бўлиб борарди.

— Шаҳар бағоят озода экан, — деди у Хайёмга бир қараб олгач, атрофга интиқ тикилиб. Фаррошларнинг сидқидил меҳнатлари кўриниб турибдур.

— Тўғри англабсиз. — Унинг гапини тасдиқ этди шоир. — Султонимиз ва айниқса, вазири аъзам ҳазратлари бошкентнинг озодалигига алоҳида эътибор қиладилар. Шулар боис ҳам фаррошларга яхши ҳақ тўлайдилар.

— Офарин! Султон ҳазратларининг ҳам, вазири аъзамнинг ҳам умрлари узоқ бўлғай!

Улар оҳиста қадамлар ила ёнма-ён борардилар. Ғаззолий ҳар бир нарсани назаридан қочирмасликка ҳаракат қилар, мавриди келса ёхуд

эхтиёж туғилса Хайёмни сўроққа тутарди. Йўлдан ўтаётганлар, четда турганларнинг аксарияти уларни, тўғрироғи, шоирни таниб, астойдил салом беришар, иккиси эса суҳбат ила андармон бўлганликлари боис, кўпроқ бош силкиб алик олардилар-да, ўтиб кетардилар.

— Бухоролик Абу Али ҳам бу кўчаларда кезган чиқар? — дея савол қилган бўлди Ғаззолий.

— Ҳа. Бир муддат Исфаҳонда ҳам жон сақлаган, — деди Хайём унинг саволдан муддаосини англашга уриниб.

Ғаззолий ўйчан қиёфада деди:

— Ул зот табиат илмлари бобида беназир олим ва улуғ ҳаким эди.

— Қуръону суннат илмларини ҳам мукаммал эгаллагандилар.

— Сизга устоз қавмида чоғи?

— Шундоғ, жаноб! Ул зоти муборак илк тошини қўйган расадхонада илм этаётганимдан ифтихор қилурмен. Риёзиёт, ҳандаса, фалакиёт ва табобат илмлари борасинда, айтганингиздай, шогирд мақомида-дурмен, — деди Хайём овозини хиёл кўтариб.

— Унда Абу Алининг руҳнинг кўчиб юриши ва банданинг тақдири дахлсиз эканлиги ҳақидаги фикрларига ҳам қўшиларсиз?

— Яъни?

— Унинг фикрича, киши руҳи ҳеч қачон йўқ бўлмайди, у қазо қилгач ёки инсон, ё ҳайвон ва ёхуд оғочми, гиёҳми танига жо бўлади. Бу то рўзи маҳшаргача давом этаверади.

Энди банданинг тақдири хусусига келсак, ҳакими ҳозиқнинг баёнича, ибтидо бор, интиҳо бор ва у Ҳақ таолодан, бироқ ўртада, яъни-ким, бу фоний дунёда инсон тақдири мутлақо дахлсиздир. У не қилса, ўзи қиладики, илло, охирада шунга муносиб ажр олади.

Улар суҳбатга бениҳоя берилиб кетганликлари боис, энди салом бергувчиларга бош силкимоқни ҳам унутмоқда эдилар.

— Сўзларингиздан англадимки, устознинг рисоаларини астойдил ўрганибсиз, Лекин ул зотнинг руҳнинг кўчиб юриши ҳақидаги фикрлари хусусида сўзлашга ожизмен. Чунки битикларида ҳали бу янглиф фикрни учратмадим.

Банданинг тақдири дахлсизлиги борасидаги фикрларига мен ҳам қўшиламен. Сиздайин донишманд шариятпеша қошида бул сўзларим ғалат туюлар. Лекин суҳбатимиз дўстона бир тарзда эрканлиги важдин узр ила ўз қарашларимни баён этай. — Хайём бироз жим тургач, ўйларини жамлаб олди шекилли, сўзида давом этди. — “Саҳиҳ”да шундайин ҳадис бор: — У ҳадисни чиройли қироат ила арабийда айтмоққа тушди. — “Абдуллоҳ (ибн Масъуд)ривоят қилдилар: “Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: “Ҳар қайсингизнинг вужудингиз онангиз қорнида қирқ кунда таркиб топгай, сўнг яна шунча кунда лахта қонга ва яна шунча кунда бир парча этга айлангай. Кейин Оллоҳ таоло (онангиз қорнига) бир фариштани юбориб, унга тўрт сўзни, яъни, қандай ишлар қилмоғингизни, ризқингизни, умрингизни ва бахтсиз ёким бахтли эканлигингизни ёзиб қўймоқни амр қилгай. Сўнг жисмингизга руҳ пудалгай. Сизлардан қайсинингиздир ўзи бирлан жаннат ўртасида бир тирсак масофа қолгунча амали солиҳлар қилиб юргайда, пировардида (онаси қорнида битилган) тақдири унга пешвоз чиқиб, жаҳаннам аҳлига мансуб бир ишни қилиб қўйгай ва сизлардан қайсинингиздир ўзи бирлан жаҳаннам ўртасида бир тирсак масофа қолгунча дўзахийларга хос ишларни қилиб юргай-да, пировардида (онаси қорнида битилган) тақдири унга пешвоз чиқиб, жаннат аҳлига мансуб иш қилгай. — Хайём томоқ қириб, тўхталиб олди. — Оллоҳнинг тақдири, ёзиғи ҳақ. Бу шубҳадин холи. Илло, инсон Оллоҳ таборака таолонинг қудрату муҳаббати маҳсулидир. Вале, ҳадиснинг иккинчи қисми кишида иштибоҳ уйғотади. Яъники, банданинг жан-

натий ва ёхуд дўзахийлиги аввалдан белгилаб қўйилган экан, унда имтиҳон қилмоқдин не маъно? Бунинг устига Ҳақнинг адолати қайда қолади? Менинг фикри ожизимча ҳам инсоннинг бу фоний дунёдаги тақдири дахлсиздир. — Хайём Ал Бухорийнинг "Саҳиҳ"идан мазкур ҳадисни эсларкан, шуурида бундан анча йиллар муқаддам илк бор Самарқандга келиб Имом Бухорийнинг мазорини зиёрат қилганидаги хотиралар айланди. Ўшанда улуғ муқаддиснинг қабри устида ўзи учун тушуниксиз, бироқ ҳузурли илоҳий жазба ҳолига тушганди. Ун икки кун ўшал мазористонда тоат-ибодат ила машғул бўлиб, савобини имом ҳазратларининг руҳига бахшида этганди. Мозор бошида қалбида туғилган ушбу сатрларни такрор ва такрор ўқиганди:

*Бангаликдан оғдим, пайқадим, Тангрим,
Юздан гуноҳларни артмадим, Тангрим.
Лек шафқат кутурмен, чунки умримда
Танҳони жуфт дея айтмадим, Тангрим.*

Ғаззолий шоирнинг куюнчаклик ила айтган сўзларидан мутаассир бўлиб, хийлагина сукутда қолди. Аммо тан беришга ёхуд индамай кўя қолишга худбинлик ҳисси йўл бермадими, босиқ овозда гапир кетди:

— Биласизки, мударрис қай бир толиби илм, яъни, ўз шогирдининг неларга қобиллигини ва ёки ожиз жиҳатларини жуда яхши билади. Лекин мавриди келганда толибини, албатта, имтиҳон қилмоқликни ҳам унутмайди. Бу унинг бурчидур. Оллоҳ таборака таолонинг бандага муносабатини авом тилида мана шу ҳодисотга қиёс қилгулик.

Хайём мийиғида заҳарханда янглиғ кулди-да, ўз одатича кескин тарзда деди:

— Бу энди сўзамолик, холос, жаноб! Аслида, бул сўроғимга жавоб йўқ.

Бу маҳал шаҳарнинг обод ва саришта бош кўчаси ниҳоялаб, иккига айрилди. Сўл ёқдаги муюлишга тикилганча тўхтаб қолган Хайёмни кўриб Ғаззолий ҳам қадамини секинлатди. Муюлишнинг сўл тарафида балаңд оқ бино бўлиб, у катта бир тужжорнинг уйи эканлигини Хайём яхши биларди. Йўлнинг нариги бетидаги човроқ, бироқ нақшинкор дарвозаси устига ихчам айвонча қурилган ҳовли эса унинг учун анчагина қадрдон эди. Қачонки бу томонларга йўли тушса ёхуд гоҳо атайлаб мана шу дарвозани қоралаб келганида унга узоқ-узоқ тикилиб қоларди. Чунки бу муюлиш, анови дарвоза ва унинг деворлари Нишопурдаги ота уйига жуда-жуда ўхшарди. Шунинг учун уни кўриб, олис болалиги, Нишопур кўчалари ва айниқса, раҳматли падари, уни мудом кутаётган волидаси-ю, синглиси ҳақидаги хотираларнинг бағрига фарқ бўларди. Соғинч ва яқинларига нисбатан айбдорлик ҳисси қалбини эзиб, қийноққа соларди. Ҳозир ҳам айни шу кўйга тушди.

— Манов дарвоза, бу муюлиш Нишопурдаги уйимизга жудаям ўхшайди, — деди у овози титраб.

Ғаззолий ундаги эврилишни, изтиробни, оқи қизғиш кўзларининг йилтираганини сизди. Унинг акси ўлароқ бунинг кўзлари оқи бағоят оппоқ бўлиб, қароқларидан оқ аланга чиқаётганга ўхшарди. Маҳзун турган шоир унинг нигоҳидан бир бор мутаассир бўлиб, таажжубга тушди-да, тезликда ўз дардини унутиб, ҳамроҳини ўнг ёққа бошлади. Кейинги кунларда унинг ўнгу сўли айқаш-уйқаш бўлиб бормоқда эди. Авваллари ўзидаги сўл ёки соғ ёққа оғишни шууран яққол сезиб турарди. Энди эса гўё унга барибирдек-қай тарафга қайрилса ҳам маъно изламайди ва бунинг хато ёки ўздан кетиш эканлигини ҳам ҳис этади. Аммо қарийб парво қилмайди. Ҳозир эса беихтиёр ўнгга бурилди.

Бу кўча шаҳарнинг энг катта бозорига элтарди. Унгача энг катта карвонсарой ҳам шу ерга жойлашганди. Карвонсаройнинг олди анча кенг бўлиб, унда оту туялар, хачиру аробалар тизилиб турар, уларнинг атрофида гимирлаётган одамларнинг бақир-чақир ва сўзлашув овозлари бу жониворларнинг турфа товушларига қўшилиб, қулоқни батангга келтирарди. Абу Ҳомид карвон ила шаҳарга келган куни мана шу карвонсаройга қўнганди ва бир неча кун давомида уни тузуккина қўриб улгирганди. Шул боисми ва ёки шовқин-суронга тоқат қилолмадимми, Хайёмни ҳам илдамроқ юрмоққа ундаб, у ердан тезликда ўтиб кетдилар. Карвонсаройдан сўнг йўл ёқасида ҳунармандларнинг қатор дўконлари жойлашганди. Ҳалиги овозлар анча ортда қолиб, қулоқлари тингач, яна аста одимлай бошладилар.

Ҳаззолий дўконлари олдида ўтирволиб, алланималарни тикаётган ёхуд ямаётган косибларнинг ҳаракатларига ажиб бир орзиқиш ила тикилиб борарди.

— Менинг падари бузрукворим ҳам косибликдан бохабар эдилар. Бул ҳунарни бениҳоя қадр этардилар.

Хайём эндигина бир сўз демоқчи бўлувди ҳамки, рўбарўсида уларга орқа қилиб ўлтирганча, олдидаги икки кишига қизиқ гапларни гапираётган косибнинг овози иккаловларининг ҳам хаёлларини бўлди. Дарвоқе, бу Талхнинг дўкони-ку, деган ўй урилди шоирнинг бошига ва гапиргувчи, айнан, Шокир Талхнинг ўзи эканлигини ҳам пайқади. Талх эса уларни кўрмас, тиззасидаги эски махсига тинмай бигиз урар, икки суҳбатдошининг қулоқларига бўлса сўз бигизини санчарди:

— Бу аҳли мунажжим деганлари ўзларига бағоят бино қўймишлар. Бир ривоят эшитиб эдим...

Икки олим тўхтадилар.. Ихтиёрсиз равишда Талхнинг сўзларига қулоқ тутарканлар, унинг гапларини эшитган Ҳаззолий Хайёмга бир қур қараб, жилмайиб қўйди. Унга жавобан шоир ҳам самимий табассум қилди. Косибнинг икки суҳбатдоши Хайёмни таниб, ўринларидан қўзғалмоқчи бўлувдилар, у "жим" дея ишорат этди.

Улардан бехабар Талх эса авом тилидан эшитган ривоятини сўзламоққа бошлади:

— Бир куни Ҳазрати Али карамаллоҳу ваҳҳаҳу Боғдод шаҳрининг расталари оралаб кетатурган эканлар. Шунда бир мунажжимни кўрдиларки, илми нужумни кўп яхши билурмен, деб муболағалар қилиб, мақтаниб ўлтирубдур. Ҳазрати Али келиб, анинг илкидан тутиб айтдиларки: "Эй, биродар, сиз мундоғ илми нужумга моҳир экансиз, осмоннинг табойиъларини ва ер юзи иқлимларининг ҳаммасини яхши билур экансиз. Шул каби нархнинг арзону қиммат бўлмоғини ҳам билур экансиз ва ўзингиз мунажжимларнинг раиси экансиз. -Талх сўзини ҳамроҳлари жимгина эшитаётганликларидан илҳомланиб тобора авжланар ва овозига ҳам салобат кириб борарди. Шунингдек, у илкидаги юмушини-да унутмас, бармоқлари бигизга тин бермасди. -Бас, мени сизга сўроғ этмоққа ҳожатим бордур. Эмди сиз бу жойда бир лаҳза таваққуф қилиб турунг ва мен бориб таом келтирайун. Иккимиз ҳамтабақ бўлуб, хўрак қилайлук. Андин сўнгра сиздин мақсадимни сўрармен ва сизнинг фазлингизни бул одамларга билдируб машҳур қилайин", дея бир коса сут ила икки адад нон келтирдилар. Косани ўртага қўйуб, ноннинг бирини ўзлари олиб, иккинчисини ўшал мунажжимга бериб, дедилар: "Нонни косага тўғраб солинг." Ва ўзлари ҳам нонни тўғрадилар, сўнгра илки ила косани қовлаб, нонни аралаштирдилар. Андин сўнгра айтдиларки: "Эй биродар, бу нонни емоқда ҳам илмингизни ишлатинг." Мунажжим сўради: " Бул нонга илминини қай тариқа ишлатайин?" Ҳазрати Али айтдиларки: " Ушбу косага ўзингиз тўғраган нонларни топиб олинг ва мен тўғраган нонни адаштириб

олиб еманг." Мунажжим эса: "Ҳар иккимизнинг тўғраган нонларимиз бир-бирига аралашиб кетди. Эмди ани қандоғ топиб олурмен?" деб эрди, Ҳазрати Али айтдилар: " Эй, ёлғончи ва ноинсоф, ўзингни олдинда турган косанинг ичидан ўз илкинг ила тўғраб солгон нонингни топиб ололмассану осмоннинг устидаги юлдузларни қандоғ танурсен?! Оллоҳ таолонинг ҳикмати ва илми ғайбни қандоғ қилурсен?!" Шунда мунажжим: "Сиз ўзингиз тўғраган нонни топиб олурсизми?" дея сўроғ этди. Ҳазрати Али айтдиларки: "Мен ҳам билмасмен ва мендан ўзга кишилар ҳам билмаслар, магар Оллоҳ таоло билур". Ул гофил баъда дедикки: " Унда кўрсат ўшал кароматингни, токи илми нужумни қўйиб, илми ғайбга кўнгул боғлай!" Бундин мутаассир бўлгон Ҳазрати Али қўлларини дуога очиб, муножот қилдилар: "Худоё! Мен Алининг қулим деганинг рост бўлса, Исломнинг ҳурматидин ушбу осийга қудратингни кўрсатиб, анинг тўғраган нонини менинг тўғраган нонимдан ажрат ва халойиқ олдида мени хижолатдан чиқаргил!" Шунда Оллоҳ таолонинг қудрати ила косадаги сут қайнаб, мунажжимнинг тўғраган нонини косадан чиқариб ташладики, унга сут ҳам юкмаган, қуруғ эди. Ул вақтда нечалаб кишилар бу мўъжизани томоша қилиб, таажжубда эдилар. Андин сўнгра Ҳазрати Али косани кўтаруб, ўзи тўғраган нон ила халойиқни сийлади. Ҳаммани тўйғуздилар, бироқ косадаги нон асло қамаймади. — Шокир Талх юмушдан қўл узиб, қаддини ростлаб, гердайди-да, рўбарўсидаги кишиларга "қалай, боладимми, калтафаҳмлар, сўз айтмоқ мана муңдоғ бўлур", дегандек боқди. Улар эса оғизларининг таноби қочиб, тиржайиб турардилар. Чунки ортидаги Ҳаззолий ва Хайём ростманасига кулар эдиларки, Ҳаззолий гоҳо "уқдингизми" дея Хайёмни мутойибали тергаб қўярди. Ана шунда Талх улур меҳмонларни пайқаб қолиб, шитоб ўрнидан қўтди.

— Ассалому алайкум, муҳтарам зотлар, — деди хиёл эсанкираганча бидиллаб, лекин илки кир бўлганлиги боис сўрашмоқ учун узатмади.

— Мунажжимларга мана шунча маломатингиз бор экан-да, ё Талх! — дея заҳарханда қилди Хайём.

Талх бироз қизарди, аммо ўзини йўқотмади. Чиройли мулозамат ила меҳмонларни дўконига таклиф этди.

Хайёмда андак жиззакилик мавжуд эди, лекин ҳозир бу жиззакилиги Ҳаззолийга ожизлик бўлиб кўринмаслиги учун ўзининг ҳалиги гапидан кейин ростмона самимий ҳазилга ўтди:

— Агар Пайгамбар алайҳиссаломнинг косиблар ҳақида айтган ҳадиси шарифи бўлмаганда эди, бояги гапингиз учун сизни тутиб, илми нужумга ўқитган бўлур эдик.

Енгил кулку ила дўкон ичига кирдилар. Бундан мурод озгина салқинламоқ эди.

Юзларига фотиҳа тортдилар.

Хона тор, бироқ бағоят саришта -ҳамма нарса ўз ўрнида эди. Унда чарм, турфа мой, елимларнинг ҳиди уфуриб турарди. Бу ҳол азали камтарин бўлган икки олимга асло азият етказмади.

Талх қўлларини ювиб, аёқда яхна шарбат келтирди:

— Қани, марҳамат қилсинлар!-деди у пиёлаларга шарбат қуйиб узатаркан. — Бизнинг вайрона ҳам обод ва нурафшон бўладурғон кун бор экан, Оллоҳга шукр!

Ҳаззолий рўзадор эди ва шул боис шарбатни рад этди. Хайём унинг ҳамиша рўза тутмоғини эслаб, ҳам ирода-ю эътиқодига лол қолди, ҳам хижолат бўлиб шарбат ичмоқдан тийилмоққа саъй этди, бироқ ташналик қўйибади.

— Сиз юмушингизни қилаверинг, — деди Хайём ташқарига ишорат этиб. — Шукрки, бизнинг оёқларимиз бут. Бироз салқинламоқ истадик.

— Хўп бўлади, тақсир. Лекин бу ҳаракатларим боиси бояги сўзларим захридин қалбингизда бино бўлғувчи кемтикни тўлдирмоқдир, холос.

Кулишдилар. Шу билан орадаги хижолатпазлиқ барҳам топди.

— Аслида, косибнинг ҳалиги ҳикоятида ҳам маъни бор, — дея гап бошлади энди Ғаззолий. — Аҳли нужумнинг баъзилари гоҳо ақллари-га бино қўядилар.

Хайём бу каби маломатларни, халқ орасида кезинган шундайин турфа гап-сўзларни орқаваротдан кўп эшитарди. Шул боисдан ҳозир дарров қизишиб кетмади:

— Сиз Қуръонни биздинда хўп билгувчисиз. Демакки, ундаги "Буржлар" ("Буруж") дея аталувчи сурадан ва унинг "Буржлар эгаси бўлмиш осмонга қасам", деган илк оятидан бохабарсиз. Ўн икки буржни Оллоҳ таолонинг ўзи яратган ва ақли расо бўлган бирон кимса унга эгалик қилолмас. Лекин ана ўшал маъволарнинг буюк соҳиби у ерга бандаларининг тақдир китобларини, яъники ёзиқларини пин-ҳон этган бўлса, не ажаб. Аҳли нужум эса ўшал асрорни, бани башарнинг тақдир китобини ўқимоққа саъй этадур, холос. Бунинг нимаси айб, жаноб?

— Ахир, Қуръон юлдузларга қараб фол очмоқни, инсон тақдирини башорат қилмоқни ман этади-ку!

— Қуръон эмас, — деди энди Хайём ўз одатича кескин, — суннат, тўғрироғи, шариат уни таъқиқ этади. Эҳтимол бандаларнинг чуқур кетиб, чалғишларидан сақланиш учун шундай қилингандир. Билмадим, бу борада бир нима демоқдин ожизмен.

Ғаззолий беихтиёр шоирнинг илкидаги шарбатга боқиб, бироз ўйчан кўйда ўлтирди.

— Унда Қуръони каримдаги мана бу оятга не дейсиз? "Биз кеча ва кундузни (ўзимизнинг қудрати илоҳияларимизни кўрсатиб турадиган) икки белги-аломат қилиб қўйдик. (Ҳеч нарса) кўринмас қоронғуликни кечанинг аломати қилдик. Кундуз аломатини эса, парвардигорингиздан фазлу марҳамат (яъни ризқу рўз) исташларингиз учун ҳамда йиллар саноғини ва ҳисоб-китобни билишларингиз учун ёруғлик қилиб қўйдик..." Бу илоҳий сўзлардан бундин ўзгача маъно чиқармоқ мумкинми?

— Сиз ўз ўзингизни инкор этаётирсиз. Ахир, Оллоҳ таборака таоло бу ояти каримада ҳам бизларни билишга, ҳисоб-китобга даъват қилаётир-ку!

Ғаззолий жим қолди. Унинг туришидан бирон маънони уқиш мушкул эди.

Бу икки олимнинг суҳбати эди. Улар илму ҳикмат асосида суҳбат қураётган эканлар, бир-бирларидан ғалатлик қидирмасдилар ёхуд бир-бирларини мот қилмоққа ҳам уринмасдилар. Зеро, ёлғиз ҳақиқатни излардилар. Ўз кўнгилларидаги тугёнга билмоқ ва англамоқ ҳисси ила таскин топмоқ истардилар. Шунинг учун улар суҳбат асносида бир-бирларидан ранжимоқни хаёлларига ҳам келтирмасдилар. Вужудларидаги илоҳий ишқ уларни тобора яқинлаштириб бормоқда эдики, бунинг ўзлари ҳам ҳозирча сезмасдилар. Таъбир жоиз бўлса, Абу Ҳомид Ғаззолийнинг вужудида ўзи тан олмаган Хайём, Абул Фатҳ Умарнинг вужудида эса ўзи кашф этмоқни истамаган Ғаззолий яшарди. Яъни, улар жисмларига бир хил илоҳий ишқ оташи тушган икки хил одам эдилар.

Хайёмнинг кўнгилида ҳузурбахш бир эврилиш кечмоқда эдики, бу унга жуда-жуда хуш ёқарди.

— Мансури Ҳаллож илоҳий ишқда маст бўлгани янглиғ ҳам суҳбатингиздан мастдурмен. Мисоли "Анал Ҳақ" лаззатини тотадурмен. —

деди у суҳбатта чўғ ташламоқ умидида. — Дарвоқе, Ҳалложнинг мақомида у бир кеча-кундузда ўқиган минг ракат намоз, тўғрироғи, сўз (Анал Ҳақ) муҳимми ёхуд унинг руҳий ҳолатими?

Савол нозик эди. Ҳаззолий наздида, бу хатокорлиғдай туюлди.

— Албатта, намоз, сўз муҳим, — деди у қатъий бир тарзда!

Хайём тақи ёнди:

— Мансури Ҳаллож бир кеча-кундузда минг ракат намоз ўқиганлигини айтдим. Ҳар бир ракат учун эса алоҳида ғусл қилган эканлар. Ҳаттоки юлқалашиб кетганидан устидаги ҳирқасининг вазни ҳам қолмаган экан. Агар жисмга эътибор этилса, ўшал минг ракат намознинг ўзини ўқиш имконсиздир. Демакки, бунинг учун руҳий тайёрлиғ ва мақоми хос даркор. Хулоса шулки, бунда ҳалложнинг аҳволи (мақоми) муҳим эмасми?

Ҳаззолий босиқлик ила, вале маънодор жилмайди:

— Унда жаноблари айтсинларчи, "Анал Ҳақ" хитоби унинг жисмидан учдими ёхуд руҳиданми?

— Албатта, руҳидан-да! — Хайём суҳбатта авжлироқ киришди. — Ҳаллож тинимсиз ибодат ва зикруллоҳ ила нурга эврилиб, илоҳий тажаллийга қоришиб кетган эди. Унда жисм қолмаганди. Гофилу жоҳиллар эрса, йўқ жисмни қатл этдилар. Ҳаллож бунинг сезмади ҳам ҳатто. Бу бағоят юксак мақомдур!... — Шоирнинг нигоҳида туйқус ўйчанлик зоҳир бўлиб, юзида изтироб балқди. Ё соҳиби Файб, бу кимнинг, сўзлари дея хаёл қиларди у, ким айтди мен учун бегона бўлмиш бул янглиғ фикрларни? Мен-кўплар ва айниқса, ақли шариат наздида, майпараст бўлмиш саркаш шоир, банданинг бандилик мақомини қалбан инкор этгувчи осийлик номига сазовор нужумпараст зот наҳотки шу сўзларни айтган бўлсам? Қайдин учди бу фикр пайконлари?

Ҳаззолий шоирнинг сўзларини тасдиқ ҳам, инкор ҳам этмади. Аслида, ихтиёрсиз равишда унинг қалбида, вужудида ҳам ўзгача бир ғалаёнлар уйғона бошлаганди. Шунинг учун ва ёхуд ўз кечмишини англай олмагани боисми, ҳамроҳини бу ерни тарк этмоқликка ундади.

Улар Талх ила қуюқ хўшлашиб, ўз йўлларида давом этдилар. Оран ҳеч қанча фурсат ўтмай, Ҳаззолий титроқ овозда савол этди:

— Исфаҳон муттакоси? Адам Шайх ҳазратларининг ҳонақоҳлари қай тарафда?

Иккалаларининг нигоҳлари баногоҳ тўқнашдилар: вожаб, айна дамда Хайёмнинг хаёлидан ҳам Шайх ҳазратлари ўтиб турганди.

— Шаҳар адоғида, — деди шоир кун ботиш тарафга илки ила ишорат этиб.

Шу бўйи қайтиб суҳбатлари қовушмади, иккалалари ҳам хаёлга чулғаниб, намози асргача шаҳарни кездилар...

Ўн биринчи боб

1

Хайём оромини йўқотди. Авваллари вужудида уйғонган тушуниксиз кечмишларни май тафти, мусиқий ноласи ва ёки шеър мавжи ила

'Муҳтарам ўқувчига шуни айтиб қўймоқчимизки, тарихий китобларнинг гувоҳлик беришича, "Ҳужжатул Ислои, буюк имом, шайх Абу Ҳомида Ҳаззолий ҳазратлари ёшлик йилларида Қуръон ва суннатни қаттиқ тутган ҳамда шариат аҳкомларига қаттиқ берилган зот бўлганлар. У кишида ҳали кўнгила мақоми шаклланимаган, таславуф илмидан бохабар бўлсалар-да, ҳали унга ихлос қўймаган, яъни, беинтибоҳ (огоҳ бўлмаган) эдилар. У пайтлари ҳазратимиз, ҳозирги замон тили билан айтганда, Ислои назарийтчеси эдилар. Юқоридаги жавоби ул зот умрининг ёшлик йилларига тўғри келади. Умрининг иккинчи ярми ва айниқса, охирида у киши дунёвий нарсалардан воз кечиб, фақат тоат-ибодат ва ижод ила машғул бўлганлар ҳамда улуғ мақомларга эришганлар.

Умар Хайём эса, бу пайтда ўз руҳий ҳолатини тўла англаб етмаган бўлса-да, кўнгила мақоми Ҳаззолий ҳазратлариникидан хийла юқори эди. Аммо бунинг уларнинг ўзлари сезмасдилар. Сездиргувчи зотнинг пешини ҳали тутмагандилар.

2 Муттакоси — суянчири, мададкори

босиб, қалбидаги олов-оташга малҳам топа оларди. Энди эса на май, на куй ва на назм аҳволига қор қилмаётир. Илмдан, юлдузлардан ва уларга эш давралардан кўнгли совуди. Илгари шундайин аҳволга тушса, ичидан бир нимарса сирғалиб чиқарди-ю беадад май сипқорарди, муסיқа оқушида тебраниб, фарёд ура шеър ўқирди. Бу кун ўшал нарса ташқари чиқмас ва гўё у маҳв бўлиб бораётгандек туюлса-да, аслида, бошқа ёруғ бир нимарсага эврилиб, унинг бағридаги ўт тажаллийсига чулғаниб, жону жаҳонини янада баттарроқ куйдирарди.

У ҳатто намоздан, Каломуллоҳ мутолаасидан ҳам йироқлашди. Ўзидаги бу ҳолатни англаёлмас, унга сари вужудига тағин-да куйдиргувчироқ ўт кетарди. Тунларни бедор ўтказаркан, қалбида Оллоҳ деган калом кун сайин кўкариб, гул очиб бораётганга ўхшарди ва бу сўз ададсиз рақам касб этарди. Шундай онларда у фақат ва фақат Ғаззолийнинг суҳбатини истар, унинг ўзидан неча ёш кичик эканлигини билиб, бунинг маъносини шууридан ўтказиб турса ҳам унга томон талпинаверарди. Шоир дўстининг суҳбатини ихтиёр этаркан, ғойибона устози Уқлидуснинг уни мудом беором тутган бешинчи қоидасини эслади. Икки ёндош тўғри ҳақ ҳеч қачон кесишмайди, деганди устоз. У икки ёндош чизиқни хаёлан уфқ сари йўлларкан, кўзлари иллаган маълум бир нуқтада улар бирлашдилар. Демак, улар қачондир кесишади, бирлашади, фақат бунга бизларнинг ақлимиз қосирлик қилмоқда холос. Истиқболда улар бирлашур, илло у ва Ғаззолий каби. Унда дин табиат илмларини, табиат илмлари динни исбот этиб, бир-бирларига хизмат қилурлар. У кунлар қачон келаркин?! Шундай пайтларда шoirнинг юраги ўртаниб кетарди.

Қуръон Оллоҳ таборака таолонинг беадад илмидан бир улуши холос. Демак, ҳақиқат Қуръоннинг ижодқорида, соҳибида. Бундан аён бўладики, башарнинг шуури илғамас коинотда барча дин ва миллатлардан, ҳам устувор бўлган мутлақ ҳақиқат мавжуд. Балки ана ўша Мутлақият олами бир бутун тутиб, моҳиятни барпо этар ва одамзотдан тортиб барча жонзоту наботот, туфроғу тошгача бир лисонда сўзлатар. Хайём бу нимарсаларни айни кунларда, яъни бедор куну тунларида кашф этарди. Уша кунлари у ўзини ваҳмга ва ҳатто саросимага солган тушининг таъбирини ечгандай бўлди: Мاستона кампирнинг Қуръони каримни ўтда ёқиб ўлтириши-унинг вужудига бемисл ўт солган улуғ Ишқ ташрифи, яъники Мутлақиятни англашимиди-уёғи энди Яратувчининг ўзигагина аён.

Ғаззолий ила кечган навбатдаги суҳбат, ёйинки баҳсларида у мазкур фикрларни ҳам тўлғона-тўлғона изҳор этганди:

— Коинотни ўрганувчи, табиат асрорини фош этишда кўмак бергувчи илмлар мажусийлик авжида ниҳоятда ривож топмиш эди. Алар жумла осмонлар илмини, ҳайвоноту наботот асрорини, алжабр, ҳандаса, фалсафа, фаросат илмларини бағоят мукаммал эгаллагандилар. Алкимёни кашф этиб, анинг сирридин воқиф бўлиб, мисни олтинга айлантира олганлар. Жисмларни неча бора катталаштириб бергувчи заррабин шишани ҳам алар кашф этмишларки, ул ила маълони мушкулотсиз кузатмоқ мумкин. Ёки сирри мудом барчадин пинҳон кибратул аҳмарни айтинг... Ҳа, мажусийлар барча илмларни табиат ҳодисотларига ҳамоҳанг тарзда ўрганмишлар!.. — Хайём шеър айтаётган янглиғ завқу шавқ ила сўзларди ва бу шавқ тинглагувчига ҳам юқумли эди. — Ваниҳоят энди бани башар манглайига саодат нуруни ёғдириб, улуғ Ислон дини юборилди. Инсон энди ҳалиги илмларни иймон торозуси ила ўрганмоққа киришди. Оқибат эса он қадар буюк. Агар илоҳий илмлар ривож топиб, табиат илмлари бир четда қолсачи? Унда хурофоту турфа бидъатлар авж олмайдами? Эҳтимол!.. Унинг акси ўлароқ илми табиийун юксаклаб, илми илоҳий тубанда қолса ҳам шу

аҳвол-руҳий-ахлоқий сифатлар таназзулга юз тутади. Демакки, ҳар неда меъёрни, сирли оралиқни унутмаслик лозим!..

Ушанда Ғаззолий ҳам бу фикрларга майл билдириб, сўзсиз қолган-ди.

Хайёмнинг ўшал меъёр ёхуд сирли оралиқ ҳақида ўзга назари ҳам мавжуд эдики, ани бировларга ошкор этмоқдан ҳамиша сақланарди. Бу сир шоирнинг шеърларига кўчганди. Эҳтимол унинг назмида ўшал рост сир борлиги учун ҳам эл ани суяр. Мана, ўшал чин сир: киши мастликда ростликни англашга саъй этади. Мастлик ила ростлик аро шундайин бир муддат, балки сониядан ҳам камроқ муддат борки, ана ўшал вақтда ҳақиқат яққол ёлқинланади. Шу ёлқинни илғай олмоқ муҳимдир, саҳал у ёқ-бу ёққа оғмоқ хатоликнинг бошидир. Зеро, ғайб олами ҳам шу янглиғдир: киши Оллоҳ ишқида масту беҳуд бўлмоғи ва дунё ҳамда ғайб олами орасидаги сониялик барқни пайқай олмоғи лозим. Ўшал сониянинг ўндан бир улушича муддатда ғайб пардаси кўтарилиб, одам бутун бир оламини, осмонларни кўра олмоғи имконлидир.

Одам сафиюллоҳ яратилгунича, яъники, инсон бу дунёга келгунича қанча замонлар ўтган. Бундан кейин яна қанчаси ўтмоғи аниқ. Абадийят қошида инсон умри, йиллар, асрлар бир лаҳза кабидур. Вале, инсон ана ўшал бир лаҳзада мангуликни ҳис этмоғи, англамоғи мумкин. Яъни, лаҳза ва мангулик бир бутун.

Хайём инсон умрини тушга қиёслайди. Одам тушида кўп нимарсаларни кўрмоғи мумкин. Бироқ битта муҳим воқеагина ёдида қолади ва ўшал воқеа эртанги кун ичун башорат бўлиши ҳам мумкин. Ушани эслаб қолса бас, сўнг эртанги куннинг мазмун-моҳиятини, ҳақиқатни англайди. Надоматким, бу ҳаммага ҳам насиб этавермайди, акс ҳолда...

Одамзот яшар экан, шаҳарлар қуриб, сувлар чиқариб, китобот битиб, бир сўз ила айтганда, тамаддунга эришар экан, у ибтидодан, яъни, ўз аслидан йироқлашиб бораверади. Асил сурату сийратидан мосуво бўлади. Унинг фожеаси ҳам шунда. Не этмасин, янги-янги урфлар, қоида ва таъқиқлар пайдо бўлаверади-да, аслидан жудоликка маҳкум.

Саодат замони оламга ёруғлик сочди. Расули Акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳар соҳада умматларига ибрат бўлдилар. Не яхши нимарсага эришмасин бошқаларга илинди. Ҳар қандай ҳукми адолат ила чиқарди. Шу боис ҳам кишилар ул зоти муборакка эргашдилар ва тинчу осуда, хотиржам яшадилар. Оллоҳнинг суюкли Пайғамбаридан сўнг эса... Ой сайин, йил сайин турфа одатлар, айрилишлар пайдо бўлиб бораверди. Суннат ва шариат аҳкомларига замон уламоларининг таъма-ю манфаатлари аралашди. Шариатда пайдо бўлган ҳар бир янги қоида, фатво кимларнингдир нафси учун хизмат қила бошлади. Оқибат эса..

Хайём ушанда Ғаззолийга бир ҳикоят айтиб берганди:

— Бир камбағал одам тирикчилик ташвишларидан, ниҳоятда, ҳорибди. Ақли паришон бўлиб, ихтиёрсиз кўйда замона шайхига рўбарў бўлибди. Бир таскин илинжида ул зотга ёрилибди. Рўзғори юпунлигидан, кун кўриш оғирлиги-ю замона адолатсизлигидан нолиб, кўз ёш тўкибди.

Шайхнинг унга раҳми келиб, шундай дебди:

— Сабр қилмоқ даркор, биродар, илло, чин бахт, чин бойлик қиёматда сабрлиларга ато этилур. Ахир, Ҳазрати Пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васаллам не-не офатларга, хўрликларга сабр этмадиларми? У кишининг хонадонида ҳатто емоққа нон қолмаган кунлари бўлган. Бу бизларга сабоқ бўлмоғи лозим...

Шунда камбағал шўрликнинг аламли овози эшитилибди:

— Унда барча — Пайғамбар ҳам, камбағал ҳаммол ҳам баробар

эди-да, тақсир!

Бу гап чин ҳақиқат эди, зеро, файзу барокат ва аҳилликнинг асли тенгликдадур.

— Сиз Набий алайҳиссаломнинг ҳаётларини ўзгаларга ибрат қилур-сиз -бу бағоят соз, — деганди бир сафар Абу Ҳомид. — Вале, ўзингиз шеърларингизда Оллоҳга, унинг тақдирига исён қилмайсизми? Биз қай бир Хайёмга инонайлик?!

Хайём ўйчан жилмаганди ўшанда:

— Ҳаззолий жаноблари билсинларки, менинг исёним, яъни, осий-лигим Оллоҳ-соҳиби коинотга эмас, шу ҳаёт ва уни шу тарзда бино этаётган одамларгадур. Алар Тангри таоло яратган барча нимарсаларни ўзларича қайта "ижод" этадилар-да, яратувчилик даъво қиладилар. Янги-янги тартиблар, таъқиқлар жорий этадилар. Ниқоблари дину иймон бўлгани билан, аслида, ундай эмас. Дин ташвиши алардан анчайин наридадур. Демак, алар ўзларини бу дунёнинг соҳиби деб биладилар. Шеърларимдаги исён ана ўшаларгадур.

Ҳаззолий кинояли табассум қилди.

— Чиройли сўзлайдурсиз, — деди, сўнг тағдор сўз айтди. — Ҳар тугул шоирлик этдингиз.

Хайём мулзам бўлди. Ҳамсуҳбатининг гапидан сўнг чиндан ҳам сохта сўзлаганини, ўзини оқлашга уринганини фаҳмлади. Аммо энди кеч бўлганди, айбини ёпмоққа уриниши уни икки ҳисса оширмоқ ила баробар эди. Шунинг учун индамай қўя қолди.

Ҳаззолий бунга сезиб, ўзича уни тўғри йўлга чорламоқчи бўлди:

— Шеърларингиздаги сўроғу хитоблардан уларни қай ҳолатда қандай ёзганлигингизни пайқаш мумкин. — У шоирнинг ўз шеърларини мастликда битганлигига ишорат қилмоқда эди. — "Шоирларга йўлдан озганлар эргашур. Уларнинг (сўз водийларидан) ҳар водийда дайдишларини (яъни, ўзларига ёқиб қолган энг тубан кимса ё нарсаларни ҳам кўкка кўтариб, ёқтирмаганларини тупроққа қоришларини) ва ўзлари қилмайдиган нарсаларни айтишларини кўрмадингизми?!"

Хайём хуш қироат ила «Шуаро» сурасидан айтилган илоҳий сўздан янада мутаассир бўлди ва бир лаҳзагина ўзига хиёнат қилиши, ўз феълига зид иш тутиши қанчалик оқибатларга солмоғини тушунганидан баттар хижолатга тушди. Илло, Ҳаззолий нишонни тўғри олганди. Чин сўз қаршисида ҳар не куч ҳечдир.

— Ҳа, мен ўз шеърларимни бошқа бир таърифга сиймас ҳолатларда ёзамен, — деди ниҳоят тилга кирган Хайём. — Кейин алар ўзимга ҳам галат туюладур. Илло, бандамен, бу оламда не-не гуноҳлар қилмадим. Балки шеърларим ҳам ўшал гуноҳларимнинг биридир. — Шоир бу сўзларини чинакам истиғфор оҳангида айтди.

— Сизни кун келиб кимлардир майпараст бир шоир, бировлар беназир табиийунчи олим, бошқалар эса уммул Китоб билимдони ҳофизии Қуръон, дея суйсалар ажабмас. Эҳтимолки, бунда ҳам Оллоҳнинг бир ҳикмати бордур.

Хайёмнинг аввалги шаштидан асар ҳам қолмаганди, суҳбатдошининг сўзларини сукутда бош эгганча тингларди.

— Зеро, уч олам мавжуд, — дея сўзида давом этди Ҳаззолий. — Биринчи, тубан (қуйи) ҳисли жисм олами. Иккинчиси, ўрталик руҳий, ҳар нимарса маъно касб этгувчи олам. Ва ниҳоят учинчиси, юқори олам-Илоҳнинг макони.

Қуйи олам ҳамиша ўзгариб туради. Илоҳ олами эса Буюк Ирода туфайли ўзгармас ва мангудир. Тоза руҳли кишилар Илоҳ оламига мансубдирлар. Чунки улар Илоҳдан яралганлар ва унга қайтадилар. Ва лекин қуйи оламга мансуб қалблар ҳам юқори олам ила робитага киришмоқлари имконли, фақат тушда, руҳий мууроқабада.

Хайём авваллари бўлганида бундайин гапларга қулоқ солиб ўлтирмасди, шартта узарди-қўярди. Бироқ айна дамда рўбарўсидаги ёш шариатпешанинг сўзларини ихтиёрсиз равишда жон қулоғи ила тинглар ва барини қалбига жо этарди.

— Унда мен қай оламданмен? — дея сўради у паст овозда.

Ғаззолий анчагина сукутта толди ва ахийри:

— Фурсати ила аён бўлмай, иншооллоҳ! — деди мавҳум бир оҳангда.

Кузнинг ўрталарида Ғаззолий шайхулисломнинг чорлови ила Боғдодга отланди. Сафар тадоригини кўраётган кунларининг бирида шаҳар четига чиқиб қайтди. Аммо Адам Шайх ила кўришдими ёки йўқми, Хайёмга ҳам ноаёнлигича қолди.

Бу айрилиқ иккиси учун ҳам оғир эди. Улар бир-бирларидан налардир олганликларини, руҳиятларида, кўнгилларида ҳам ажаб эврилишлар рўй берганлигини сезиб турсалар-да, тан олмасдилар ёхуд тан олмоқни истамасдилар. Нега бундай-бу энди Яратувчининг сири эди. Ўтган кунлар, ойлар икки соҳиби илм ва соҳиби дилни гўзал маъволарга ҳамда ана ўшал маъволардаги бетакрор руҳ чаманларига, осмоний тажаллийларга ошно этди. Ўша кунлари Ғаззолий суҳбат асносида шундай деганди:

— Ҳали бизлар ҳақимизда турфа уйдирмалар, маломатлар тўқийдилар. Ҳатто иккимизни бир-биримизга аксил қўйиб, ўз нафслари учун хизмат қилдирмоққа уринадилар. Дунёдаги барча динлар танҳо Яратувчига ҳар тарафдан элтгани каби бизлар ҳам бир манзилни кўзлаган икки хил йўлдаги йўлчилар эканлигимизни кўплар англамай ўтадилар. Лекин шунисига ҳам шукр. Зеро, Тангридан келганмиз, Тангрига қайтурмиз!..

Айрилиқ они узоқ хайрлашдилар. Ҳали кўп бор дийдор кўришмоқларини сезиб турсалар-да, кўз ёшларини тиёлмадилар.

— Сизнинг йўлингиз олис, ё шоири замон! — деди Ғаззолий уни қучоқларкан. — Сиз барча оламларга мансубсиз!..

У Исфажонга Ибн Синонинг изларини излаб келган эди, англадики, Хайём иккисини топди...

— Хуш энди, дўстим Умар Хайём!

— Хуш!.. Хуш, азиз биродарим!..

2

Хайёмнинг дил ва руҳий ғалаёнлари баттар авж олди. Энди англадики вужудини куйдираётган Ишқ буткул ҳаловатини олганди. На илмда, на ибодатда, на шеърда ва на майда дардига малҳам тополмасди. Тез-тез кўз ўнгида Мастога кампир намоён бўлар ва ўз бағрига чорлайверарди. Ўкраб йиғламоқ истарди, йиғлолмасди, нужум ҳолидан фол очмоқ бўларди, юлдузлар ҳам ёлғончидек туюлиб кетарди, илм истарди, лекин ўрганаётган, яратаётган илмлари ҳечдек кўринарди, назм олами эса ундан юз ўтиргандек эди. Аввалига у бу кўйини Ғаззолийдан айро тушганлигидан деб ўйлади, ахир, яхши йўлдош, ҳар бир сўзингни осонликча англаувчи дўстдан, суҳбатдошдан айрилиш осонми?! Одам тафтини одам олади, дейдилар. Энди мисл-сиз оловдан бино бўлаётган тафтини олгучи ўшал ҳамдами йўқ эди.

Аҳли расадхона ҳам ҳайратда-ҳаммалари ихлос қўйган, ҳайбатидан тоғлар мук тушган, ғайратидан ҳар не юмушнинг бўйни синган теран ақл ва унга итоатли дил соҳиби бўлмиш шоир Умар Хайём афтода бир аҳволга тушмиш эди. Бу не ҳол, дея бир четларда бўлди-рарди эрка шогирди Исфазарий, ул шариатпеша устозни қандайин жодуга солди?! Микоил хожасига гоҳ-гоҳ тикилиб қўярди-да, ул зот

олим одам бўлса, мен бир омиё сангтарошу томошабоз, унинг аҳволини недин билурмен, дея Полвон ила андармон бўларди. Фақат кекса Риндгина уни тушунарди чоғи. Чунки ҳамиша Хайёмга халал бермасликка уринар ва турфа саволу нигоҳлари ила таъқиб ҳам этмасди. Аммо хожасининг кун сайин ундан узоқлашаётганлигини сезиб турарди.

Ўшал кунларнинг бирида шоирни вазири аъзам ўз ҳузурига чорлаб қолди. У Хайёмдаги ўзгаришни бировдан эшитганмиди ёхуд айни дамда пайқадими, номаълум эди.

— Сенга не бўлди, эй саркаш шоир? — дея сўради у ўзининг мардона овози ила уни қаддини кўтармоқликка ундаб. — Бетобмисен ва ёхуд толиқдингми?

— Билмадим, ҳазрати олийлари! Ростдан ҳам толиқдим шекилли! — Хайём бу сўзларни мавҳум оҳангда айтди.

— Унда ҳордиқ ол. Май ила ёрни тут. Бундайин аҳвол сенга ярашмайди, ўғлим. — Вазири аъзам уни илк бора шундай аташи эди.

Бу меҳр туйғуси ила айтилган сўз шоирга ҳам таъсир этмай қолмади-дод солиб ўкраб юборишига оз қолди. Бироқ уни мудом тарк этмаган ғурур бўзига урилган фарёдни тўсди.

Шундан сўнг гап қовушмади. Кўп ўтмай Хайём вазири аъзам даргоҳини тарк этди. Қайтаётиб бўсағада Қазвинийга йўлиқди.

Амирул шуаро энди ўзини анча ўнглаб олган, жисмида зуҳур этгучи нотавонлик, руҳидаги гумон ва қўрқув ҳам ҳозир сезилмасди. У бўлиб ўтган қаро кунлардан сўнг султон қаҳридан қўрқиб, ўзини четга олиб юрди. Салтанат "об-ҳавоси" бир маромга тушиб, султонун бошқа аркони давлатлар ҳам ўзга юмушлар ила андармон бўла бошлагач, унинг вужудидаги қора қуртлар ғимирлай бошлади. Не этиб бўлсада, Хайёмни олампаҳога ёмон кўрсатиш учун режа тузмоққа тушди. Бироқ энди султон Маликшоҳ унинг сўзини унчалик ҳам сўз деявермас, вазири аъзам ва айниқса, Умар Хайём ҳақида ёмон гап олиб келишларини хушламай қолганди. Қазвиний буни биларди ва шул боис Хайёмни ёмонотлиқ қилмоқ учун айни кунда унинг шеърларидан ўзга маҳкамроқ тутгулик дастак йўқ, дея ҳисобларди. Филҳақиқат, сўнгги ҳафтаalarda Хайёмнинг валаат ва ҳаттоки, осийона талқинда битилган шеърлари кўпаймоқда эди. Амирул шуаро ана ўшандай шеърларни улкан умидворлик ила тўпламоққа жаҳд этганди. Шул ёнишлари асносида эшитдики, нўжумпараст Хайёмнинг кўйи ҳам ўзгариб, аҳволи савдойинамо бўлиб қолган эмиш. Шоирлар амири бағоят шодланди ва улкан умидворлиги тагин улканлашди. Ажаб бўлғай, деди у кўзлари чақнаб, султонзода Муҳаммад Такашнинг уволи тутибди-да бул нобакорни! Ҳали бу ҳам кам, ҳадемай чиндан-да ақлидан мосуво бўлса ажабмас. Шундай қилиб, Хайёмга астойдил кафан бича бошлади. Хайём ила ҳозирги йўлиқуви ҳам унинг ўшал қувончли кунларига тўғри келганди.

— Ассалому алайкум, ё юлдузлар шоҳи! — деди у Хайёмнинг кўзларига синовчан ва ҳам кинояли тикилиб.

Кўнгли уйғоқ Хайём унинг боқишидаги маънони дарров пайқади. Савдойи деб гумон қиладур бу дили сиёҳ, дея ўйлади, қарашлари музаффарлик тантанасидек кўринадур. О, инсон боласи, ўзининг ҳолингдан ошиб, бировларнинг кўнглини тафтиш этмоқдан қачон тийиласан-а?..

— Шаҳарда камнамосиз? — дея давом этди тақи Қазвиний ундан кўзларини узмай. — Ёки биз дўстларингиздан этак қоқдингизми, жаноб?

Бу гапга муносиб жавоб қилмаса бўлмасди.

— Асло, эй амирул шуаро! Фақат дўстларининг яхшилиқ нури

ёғилган гўзал ангорларига боқмоққа мен фақирнинг тоқатим етмас. — деди Хайём сўзларига кинояли жило бериб ва йўлига кетаверди. Шайтони лаъин эса кўнглига гулу солиб, бул пачоқ башаранинг ёқасидан олиб, кекирдагини суғурмоққа ундарди.

Бундайин муомалани кутмаган Қазвинийнинг кўзлари олайиб, туси бўз янглиғ ўнгиб кетди...

Фақат Марямгина... Хайёмнинг ўзига нисбатан алақачон совиб улгурганлигини, аниқроғи, бефарқ бўлиб қолганлигини сезса-да, мудардом унга талпиниб турарди. Айниқса, шоирнинг ҳозирги аҳволи қизни ортиқ безовталантирар, ички бир сезим ила унинг туғени боисини англаётгандек кўринарди. Хайём унга ҳамон ишонар, ўзгалардан пинҳон тутган кечмишини ҳам ундан яширмасди. Бироқ энди у Марям сари талпинмасди, васлига ошиқмасди.

— Устоз, зора ёрилсангиз! — деди бир куни Марям зорланиб, — Фаюрлар бу ҳолингиздан огоҳ бўлсалар, хавф наинки сизга, балки бутун расадхонага соя солур.

Хайём индамади, қизга маҳзун тикилди...

Сўнги кунларда Хайёмнинг наздида, оламдаги жамики хилқатлар маъносизлик касб эта бошлади. Мавжуд нимарсалардаги фонийлик унинг кўнгили ойнасида тиниқ-равшан акс этмоққа тушди. Ўзининг барча уринишлари, даъволари зоедек туюлди. Олган илмлари фоний, шеър фоний, ҳатто манов улғувор қоялар фоний, тириклик фоний-ҳамма-ҳаммаси фоний эканлигини англади. Англади-ю хўрлиги келди. Наҳотки еб-ичмоқ учунгина яралган бўлсам, дея наъра тортди қақраган бағри ўт ичра. Унда не боқий? Бу оламдаги не бир саъй зое эмас?! Танҳо Яратувчи, соҳиби коинот, яъники, энг олий шуур ҳақ. Вале, масжидда саждага бош урган одамнинг ўз инсоний муддаоси бор бўлганидек, калисода сифинган кимса ҳам риёдан холи эмас. Мажусий оловни, будпараст сангни Худо, дея ўз дардларини айтиб солдилар. Барчалари оддийгина маҳлуқ (яратилган), баъда, қул эканликларини билганлари ҳолда, ожизона истак-илтижоларини тинглагувчи, ижобат этгувчи ёлғиз Зотни ҳам ич-ичларидан сезиб турадилар. Бироқ сўқир қалблари, ноқис ақллари исканжасида Яратувчини турфа суратларда, ўзлари каби ожизона қурбларда тасаввур этадилар. Аларнинг ақллари бундан ортиғига дош беролмас, фаросатлари эса ўшал ақлларига бандидир. Илло, бу оламда ҳар неки бор бандиликка, маҳкумликка элтур. Шоир эса бунга тоқат қилолмас. Инсон бўйнига илинган бандилик занжирларини чил-чил қилмоқни истар.

*Казбаю бутхона қуллик хонаси,
Бутхона занги ҳам шум таронаси.
Меҳробу калисо, тасбеҳу салиб-
Барчаси қулликнинг бир нишонаси.*

Бу сатрлар кетидан ушбуси келди:

*Бизга фалак иши-фақат ташвиш-ғам,
Бирини тикласа, бошқаси барҳам.
Ҳали келмаганлар бундан беҳабар,
Хабар топа қолса келмас эди ҳам.*

Шоир чинакам туғенга келганди. У фоний умрга, ҳаммаси аввалдан битиб қўйилганлигига, бу битик-ҳаддан озгина бўлсин четлаш мумкин эмаслигига исён қиларди. Унинг қалбида яратиш ишқи жўш уради. Бу ишқ унинг ихтиёридан айро равишда инъом этилган тақдирни инкор қиларди. Бу осийлик эди, ҳатто Оллоҳга ширк келтирмоқ ила

баробар эди. Аммо буни унинг ўзи тузукроқ англаб етмасди, олов, жазава оғушида эди. У ўзининг хато кетаётганлигини гоҳо элас-элас илғаб қолар, бироқ фикр этмоғига вужудидаги оташ монелик қиларди. Тақи ўшал ихтиёрсиз тарзда ненидир, бир буюк эврилишни кутарди. Тушларида, ўйларида Мастога кампир уни тарк эта бошлади. Сўзсиз, итоаткорлик ила тарк этарди у. Энди оромини, хаёлини ўн беш ёшлар чамасидаги гўзал ва нурпош чехрали бир қиз ўғирламоққа тушди. У мислсиз соҳиби чирой эди, ҳар сафар кўзларига кўринганида юраги ҳил-ҳил оқиб кетарди. Бул беором руҳий ҳузурни қачондир ўқиган икки ракат намози асносида бир бора тотган эди. Энди унинг дийдори туфайли такрор ва такрор ҳузур оғушида...

Ўша куни шом маҳали расадхона ортида, тоғнинг пойидаги ороқзор ичра бир қуш узоқ ва асрорли сайради. Не қуш эди, беҳуд бўлган Хайём англолмади. Ғайб ишорати эди гўё бу. Чунки қушнинг саси алақачон тинган бўлса-да, унинг қулоқларида акс-садо бериб тураверди. Бу ҳол то ярим кечагача давом этди. Тун ўзининг ҳикматли қисмига оғанда оромсиз шоир беихтиёр ўрнидан турди. Жаҳд ила расадхонани тарк этиб, шаҳар томон йўл олди. Бораркан, умрнинг бебақолиги ва Тангрининг васли ҳақида ўйлади. Ҳа, йўллар беададу манзил бир. Шундай экан, бир-бировни инкор этмоққа не ҳожат? Бу башарий худбинликдан, нафс қутқусидан ўзга нарса эмас-ку! Манзилга пиёда, хачир ёхуд отда бординг нима? Муҳими манзилга етмоқ, фақат отдаги йўлчи хачирдаги ва пиёда кишига нисбатан аввалроқ етиб бориши мумкин холос. Бу худдики кетма-кет келгувчи сонларнинг бир-бирига нисбатларига уйқашдир-айирсалар озаяди, кўшсалар кўпаяди. Дарвоқе, вақт ҳам бор. Ундан гофил бўлмоқ-зиёда нимарсаларни бой бермоқ ила баробардур. Кетма-кет ўтаётган бир хил кунлар умрнинг зое кетаётганлигидур. Ҳазрати Рисолат саллаллоху алайҳи васаллам айтмишлар: "Кимнинг икки куни бир хил бўлса, бас, у алданган, кимники бутунидан эртаси ёмон бўлса, бас, у малъундир, кимки зиёдалиқда бўлмаса бас, у нуқсонда, кимки нуқсонда бўлса, бас, унга ўлим яхшидир." Бу ҳадиснинг унинг шуурига урилиши каромат эди, зеро у айни дамда Исломдан фалсафа сўқишга ожизлик қиларди. Ҳатто оғоч Тангрига ҳамд айтишда, зикруллоҳда одамдан зиёда экан, на одам, на наботот, на ҳайвонот бўлишликда фарқ йўқ. Зиёдалиқ иймонда, фидолик ва бахшидалиқда. Ўшанда мажусий зоҳид-мубоддан динингнинг асоси не, деб сўраганида, у шундай жавоб берганди:

— Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал.

Ё, Оллоҳ! Ахир, Исломнинг Фикр, Зикр, Шукр ҳикматига асосланган даъватига бағоят уйқаш эмасми бу?!

Хайёмнинг боши айланди. Ўйларининг аввалу охирини йўқотиб қўйди. Шаҳарнинг нариги чеккаси сари бораркан, вужудидаги тўфон тобора авжланмоқда эди. Бу бўрон ҳаловат илинжида беихтиёр шаҳар четидаги хонақоҳни-Адам Шайхнинг сирли даргоҳини кўзлаб борарди...

Хонақоҳ остонасига қадам қўйди. Ичкариларкан, ҳар қадам босганида вужудидаги валаён тобора тинаётгандек туюлди. Хонақоҳ ҳовлиси ўртасидаги ҳовузга етганда рўбарўдаги хона эшигидан бир одам чиқиб, тўғри у томонга юрди. Бу одам баланд бўйли бўлиб, қуюқ узун соқоли оппоқ эди. Эгнида рангпар хирқа, бошида кулоҳ, мисоли учаётган каби қадам қўяр, атрофида бир қучоқ нур эргашиб юрганга ўхшарди. Эҳтимол унга шундай туюлди... Хайём салом берди ёки салом бермоқчи бўлди, бироқ буни ўзи англолмади.

— Ва ниҳоят келдингизми, ё олимлар амири? — деди нотаниш киши унга ёвуқ келиб.

Шоирнинг хаёлига урилган биринчи савол шу бўлди: нега энди "сен" ламади? Шундан сўнг жисму жони эриб, ҳолсизланиб бораётганлигини сезди. Дийдалари юмшаб, киприklarининг ости ачишди. Хўрлиги келиб, дод солмоқни истади. Ана ўшанда ҳалиги одам, яъни, энди у шуурининг алақаерида таниб улгургани Адам Шайх хирқасини икки ёнга қайирди. Шоир итоаткорона бош эгиб, юзини Шайхнинг кўксига босди, босгани ҳамона шайх унинг бошини хирқаси ила ўради. У худди сув остига шўнғиғандек бўлиб, мисилсиз бир сукунат ва ҳузурбахш ҳаловат оғушига тушди. Шуури тиниқлашди, қулоқлари ҳали бирон марта бундайин сукунат овозини эшитмаганди. Юраги жудаям осуда ура бошлади. Нигоҳи кўзни толиқлантирмагувчи ёқимли ёруғликка тўлди. Ана, оппоқ суруш (фаришталар) улкан капалаклар мисоли учиб юрибдилар. Анови ёнма-ён ўлтирган кишилар ким бўлдийкин? Ё Оллоҳ! Бу, ахир, саййидул анбиё Ҳазрати Рисолат саллоллоҳу алайҳи васаллам-ку! Унинг кўзларидан дувиллаб ёш отилди. Йиғлагани сари вужудидан нимарсадир суғурилиб чиқар ва енгиллашарди. Ул зоти муборакнинг ёнларида завжалари Ойша онамиз ўлтирардилар. Ё Расуллилоҳ, дея ҳайқирди унинг қалби. Пайғамбар алайҳиссалом оҳиста у томонга қайридилар ва билинар-билинемас жилмайдилар...

Шайх уни кўксидан айирди. Йўқ, шоир ҳушидан оғмади, унинг борлиги мудом осудалиқда эди. Соҳиби хонақоҳ уни ичкарига бошлади. Хонақоҳнинг барча ҳужраларида шағам ва мойчироқлар ёниқ эди. Улардаги муридлар зикри ҳуфия ёхуд намоз ила машғул эдилар. Ўтиб боришаркан, бир ҳужра эшиги олдида ўқчиётган йигитга рўбарў келдилар. Хайём уни бетобми, деб ўйлади. Шайх унинг фикрини уққандай деди:

— Мана бир ойдирки бу фарзандимиз танаввул қилмайди. Неки еса, қайтиб чиқмоқда. Аммо сиҳати яхши, ўзи бардам. Ҳали бир бурда нон еб, бир пиёла сув ичганди. Мана, оқибати.

Хайём ёқа тутди.

— Оллоҳ субҳонаҳу таборака таолонинг сири бўлмиш руҳ неларга қодир эканлигидан рофилсиз, эй валад (фарзанд)! — деган Адам Шайх уни олдинга бошлади.

Кенгроқ бир хонага кирдилар. Шайх уни ўлтиришга ундади. У ўлтириб, ихтиёрсиз тарзда кўзларини юмди. Энди фақат пири комил сўзлади:

— Аввалги сархушлик-тан сархушлиги вужуд оловидир. Бунда ҳар дафъа шайтон алайҳилаъна хуруж этиб, ихтиёрни забт этмоғи мумкин. Сиз буни билурсиз. Сўнгра бир сукунат, сокинлик келадур. Бунда шуур, қалб тинадур, тиниқлашадур. Буни пайқаган банда кўп гўзал маъволарни кўриб, соҳиби ҳол бўлади. Вале, бу кўйда ҳам хавф ва офат бор. Сиз ўшандасиз. Интиҳода сархушлик бўлур-бу энди Илоҳ, муждаси. Унда хавфу офат йўқ, фақат висол, руҳий насиба бор.

Деди:

— Малаҳда (чигирткада) беш нарсага қобиллик бор: у юради, бироқ жадал эмас, учади, лекин юксак эмас, сузади-ю тез эмас, сакрайди, вале, йироққа эмас, ковлайди-ю чуқур эмас. Демак, унда қурб бор, бироқ илоҳий жазави, истеъдод йўқ. Сизда ҳам ҳар нега қобиллик бор, фақат уларни тарбият этмоқ лозим. Шунда кўп улуг насибалар олурсиз.

Сўнг айтди:

— Инсон ҳур бўлмоғи лозим. Бир нарсага жаҳд этдими, бошқа умидлардан дилни фориг қилмоғи керак. Бутун вужудини, руҳу шуурини бахш этса, ўшал юмушнинг оламда танҳо соҳиби бўлғай. Бизнинг талабимиз ҳам шул. Сиз, аввало, нимага жаҳд этганингизни тўла англаб олинг, бўтам!..

Бирдан рўбарўсида жанда кийган Мастога кампир пайдо бўлди. У аввалига бир пас маҳзун боқиб турди-да, сўнг ваҳимали қаҳ-қаҳ уриб, узоқлаша-узоқлаша ғойиб бўлди. Энди эса соғида юзигача рўймол ёпган теграгида нур ўйнаган фариштамонанд гўзал қиз кўринди. Унинг илкида коса бор эди. Косада лим тўла сут. У косани илкига олиб, дилдидан: "Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм", деди-да, ютоққандай бўлиб сутнинг ярмини сипқорди. Косадан лаб узди-ю бир ваҳимали товушдан чўчиб уйғониб кетди. У ўз ошёнасида ётарди. Товуш эса Полвонники эди, у ғайритабиий безовталиқ ила ўқирарди. Хайёмнинг бағри сирқираб, беихтиёр кўзларига ёш тўлди. У фаришта тутган ғойибона сутнинг ярмини ичолмаганига ўқинарди. Чунки шоир тушда сут ичмоқ Оллоҳнинг илмига соҳиб бўлмоқлик эканлигини яхши биларди. Ё Оллоҳ!.. Бу туш недин дарак, дея ўйлади у мудом сархуш, тушмиди ўзи бу? Унда хонақоҳ, Адам Шайх, муридлар, сирли сукунат- ҳаммаси тушмиди? Наҳотки туш бўлса?! Ўйининг охирига етолмади. Кўксидан отилган хоҳиш-илҳом ила таҳорат олмоққа шошилди.. Сўнг тавба ниёти ила икки ракат абвобин (тавба қилувчилар) намозини ўқиб, изтироб ичра истиғфор айтди. У дунёдан буткул фориф бўлмоқликни истади...

Хайём қирқ ёшга кирди...

Давоми келгуси сонда

Абдумажид Азим

БИР ҚАЛҚИМЪ ШУХУДЛАДИ
 ЮНИМДА ФАНЪ

Сенинг ҳар галгидек омадинг кулмас,
 Олислаб кетгандек туюлади уй.
 Наҳот, танишларсиз ҳеч нарса бўлмас,
 Кўксингни тимдалар аллақандай ўй?

Тупроқли кўчалар кўзинг ўнгида,
 Касалманд онангни тагин эслайсан.
 Қўл силтаб барига, сафар сўнгида
 Яйдоқ биноларга боқиб бўзлайсан.

Устингдан ҳамхонанг қилади эрмак,
 Таъналар кўксингга ботади тигдай.
 Сарғайган қирларни кўмсайди юрак,
 Тутундан бўғилган шаҳарга сиғмай.

Эълон тахталарга қоқиб кўзингни,
 Дединг: Қололмайман, кетаман бундан.
 Шаҳар эшитмади аммо сўзингни,
 Бош олиб жўнадинг ёмғирли тунда.

Яна қайтаяпсан ҳорғин изингга
 Сарғайган қирларга тўймайди нигоҳ.
 Йўллар, масофалар оқар изингдан
 Яқинлаб келади қадрдон қишлоқ!

Тун — машшота келдими,
 Юрак — бағрим тилдими,
 Мен сени ёрим десам,
 Ёр бегона бўлдими?

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан
 Жоним фидо, ёр-ёр,
 Иккимизни суйдирган
 Қодир худо ёр-ёр.

Маснадим эди осмон,
 Осмонимда минг армон,
 Ердан тирик айрилиб
 Ҳолим бўлибдир ёмон.

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,
 Афсонамиз, ёр-ёр,
 Тун қўнида адашиб
 Девонамиз, ёр-ёр.

* * *

Мен узоқ яшадим. Қирқ йиллик ҳаёт
Кўзим қароғида муҳрланган дош.
Айрилиб тоғ мисол отамдан, ҳайҳот.
Кўзимга келмади бирор томчи ёш.

Йиғламоқ истадим ичикиб, ёниб,
Онажон, кўксингга қўйганимча бош.
Йиғламоқ истадим юракдан қониб,
Э воҳким, кўзимда қурибди кўз ёш.

Шамол етовида ҳислар сарсари,
Мени узоқларга учирди бир пайт.
Она бошингдаги қиров гардлари,
Бу кун имо қилар: «Ўғлим ортга қайт!»

Ўғил кўрдим дея, суйинган онам,
Ноқобил ўғлингнинг аҳволин тушун.
Изтироб ўтида қовжирар танам,
Фақат ич-ичимдан йиғларман бугун.

Яйдоқ йўлақларга дардим айтаман,
Юракда қайтадан бошланар тўфон.
Бағрингга бир кун қишлоқ, қайтаман,
Отам қўйларига бўламан чўпон.

* * *

Бир қалқиб тўхтади пойимда дунё,
Не гўзал ҳисларим ютибди сароб?!
Юрагим қаърида портлади гўё,
Армонли бир оғриқ, бўғиқ изтироб.

Не синоат сездим, нимани кўриб
Бу кун туюлмоқда беҳуда, бекор.
Кўзимни беркитиб берибди фириб,
Томоша кўрсатиб чархи кажрафтор.

Фурсат ғаниматдир, тириқдирман то,
Жами сўзларимга берарман жавоб.
Бир қалқиб пойимда тўхтади дунё,
Эзгу туйғуларни айларман тавоф.

Шеър ишқи кўнгилни айлаб девона,
Олис-олисларга бош олиб, кетдим.
Тошкент йўлларида мен яна-яна,
Кул босган юракни беҳуда титдим.

Мен кетдим, кўнгилда орзулар осмон,
Армон, қадарлардан қувлашиб ўздим.
Бир кун соғинчлардан сарғайдим —
самон,
Ўзимни ғариблар ғариби сездим.

Бугун болаликнинг содда ўйлари
Силқийди кўзимнинг абрларидан.
Эгасиз қолибди отам қўйлари
Сурхоннинг қовжироқ адирларидан.

Мен узоқ яшадим. Қирқ йиллик ҳаёт
Кўзим қароғида жонланар такрор.
Сурхон соҳиллари куйлаган баёт,
Қайноқ бағрингизга қайтишим даркор.

* * *

Ярадор шер янглиғ кўтариб наъра,
Юрак — суянчимдан сўрайман тўзим.
Мунгли ўйларимга қиларман зарда.
Ё, ҳаёт, ё ўлим энди ҳар сўзим!

Суюк ўтмишларим, алвидо, хайр,
Умрим тўлиб кетди сонсиз ёлғонга.
Рухим зиндонида туткун бир тайр,
Озод хаёлларим учди осмонга.

Бордир сўнгги имкон тазарру учун,
Хато кечган умрим, тушунгин, қизғон.
Бошимни кундага қўймоқлик букун
Менга фавқулудда табиий, осон...

* * *

Менинг юрагимда
Йиғлади баҳор,
Булбул нола қилди,
Юрак-бағри чок.
Менинг сўзларимга
Ишонгин бир бор,
Ташна кўзларимга
Дунёжон, бир боқ!
Менинг ҳасратимни
Тушунгин бу кун,
Не боис фалакка
Исёнлар қилдим.

Юрагимни сенга
Кўрсатмоқ учун,
Кўксимни ланг очиб
Қошингга келдим.
Турибман ёнингда
Сўзсиз, паришон,
Бир оғиз сўз истаб,
Истаб бир калом.
Бу кун ҳасратимни
Тингла, дунёжон,
Бу кун шодлигимга
Шерик бўл, олам!

Ойгул
Суюндиқова

РАШХОН ИСМ БОҒЛАР
ИСТИҚВОС

Олтин ранглар ўчи боғларда,
Кезинади олис хаёллар.
Қуёш чиқиб келар тоғлардан
Сезилади совуқ шамоллар.

Улар қишдан беради хабар,
Оқ қорларга айланар ёмғир.
Ястанади кенгликлар қадар —
Қор остида қолиб кетган сир...

Бир кун бу сир очилар гулдай,
Анҳорларда тулиққанда сув.
Баҳор қулиб келгуси йўлда
Шамол дилга солгуси гулув...

Осмон чақиради, қуш каби аёл
Қузини юммайди, чарх урар хаёл,
Қувонч ҳам, алам ҳам келмайди малол,
Соат милларига урилар савол.
Онам тушларида кўради мени,
Чунки, тушларимга киради онам...

Соғинч чақиради, маъюс тикилиб,
Юлдузлар шуъласи кетди тўкилиб.
Билдимки, баҳорлар ёнимдан ўтди,
Билдимки, минг азоб жонимдан ўтди.
Онам тушларида кўради мени,
Чунки, тушларимга киради онам...

Шамол чақиради, изидан дулдул
Булутлар кемаси сузади енгил.
Кўрдимки, япроқлар йўлимни кутди,
Кўрдимки, дилбар куз кўлимдан тутди.
Онам тушларида кўради мени,
Чунки, тушларимга киради онам...

Ёмғир чақиради, тупроқ ошиғи
Осмон куйлаётир ҳаёт қўшиғин.
Ёмғир сувларида оқиб кетаман,
Мен тонгни шу ёмғир билан кутаман.
Онам тушларида кўради мени,
Чунки, тушларимга киради онам...

Йўллар чақиради, адоғи йўқдай,
Юрагимдан ўзга ардоғи йўқдай.
Онамнинг олдида қолгим келади,
Дардларимни тўкиб солгим келади.
Онам тушларида кўради мени,
Чунки, тушларимга киради онам...

Орзу чақиради, баланд тоғлардан
Қуёш кўтарилиб келган чоғларда,
Райҳон исли боғни қушлар уйғотди,
Мени тонготарда тушлар уйғотди.
Онам тушларида кўради мени,
Чунки, тушларимга киради онам...

Дардлашгинг келади, бирон-бир дўст йўқ,
Хали бу дунёда тўлган кам-кўст йўқ,
Меңдан узоқларга кетиб борар куз,
Пойимга тўкилган барглар — сўнгги сўз.

Бунчалар ёлғизсан, бунчалар ғамгин,
Бунчалар бенаво, бунчалар эзгин.
Айланади шамол, айланади чарх,
Сен ҳам ачиндингми умрингга, зй барг?

Бири кам дунёнинг гадоси бўлдим,
Битта ширин сўзнинг адоси бўлдим,
Билмам, қай боғларнинг навоси бўлдим,
Сени тополмадим, сени, болалик...

Фанимат дамларнинг қадри қайдадир,
Ота уйим қайда, атри қайдадир?
Шамолга сочилган дардим қайдадир,
Сени тополмадим, сени, болалик?!

Нечун армонлардан кечиб кетмадим,
Нечун юлдузларни санаб етмадим?..
Айтгин, яна қайга қадам етмади,
Сени тополмадим, сени, болалик?!

Товланади тилла барглар — тилла тангалар
Пойимга шовуллаб тўкилиб тушар.
Эниб ботаётган қуёшнинг сўнгги—
Нурлари кўзимда оҳиста жушар.

Кузги барглар сокин, шамоллар сархуш,
Ошиқ дил ёлғизлик истайди ёлғиз.
Боридан айрилган дарахтлар билан
Айрилиқ куйини чалаётир куз...

Бу дарахтлар менга яқин, қадрдон,
Баланд буйли, қуюқ баргли, виқорли.
Улар ҳар фаслда ёқиб ўтар жон,
Олтин табассумда, ёмғирли, қорли.

Бу кенг йўллар менга яқин, қадрдон,
Улар билан умрим оқиб ўтади.
Уларга сирини тўқади осмон,
Улар юрагимдан балқиб ўтади.

Бу райҳонлар менга яқин, қадрдон,
Хидлари қалбимдан бўйлаб ўтади.
Улардан айрилгим келмас ҳеч қачон,
Улар мен ҳақимда сўйлаб ўтади.

Ҳамид Норқул

ЎЗГАРТИРИШ АЪНОСИДА
ИЗГАРТИРИШ АЪНОСИДА

Истиқлол — соғинчга айланган Ватан

Ҳар юртга доимо тинчлик танқисдир,
Танқисдир дунёда ягона Ватан.
Истиқлол йўлларин ёритган куёш,
Ижобатлар, ниятлар кўқарар ундан.

Юрт яна юксалар, бахт ойдай ёруғ,
Ойдин орзулардан сўйлайди куртак.
Мусаффо осмоннинг ҳарир кўксига
Фасллар ўзига бичади кўйлак.

Тозариб боради элнинг умиди,
Даврага тўкилар файзли хосият.
Ўзини жаҳонга танитиб яшар
Навқирон кўзли бу — ўктам Хуррият...

Истиқлол — кадрдон дўстнинг дийдори,
Истиқлол — соғинчга айланган Ватан.
Не ажаб, одамзод бугундан кўра,
Эртанги кун билан мукаммал экан.

Ўн беш йил — бир киприк қоққулик фурсат,
Буюк ўзгаришлар салобатлидир.
Тотувлик, барака, сабру қаноат
Бор халқнинг тонглари малоҳатлидир...

Ўрик эрта гуллабди

Кўнгил сўраб келдим сендан, ўригим,
Қизғиш гулларингнинг лабларида қор.
Дунёда бормикан сендан ҳам кўпроқ
Баҳорнинг йўлига интиқ, интизор?

Кўкламнинг қўшиғин эрта куйладинг,
Ҳарорат ширин сўз айтгани чоғда.
Бундоқ қараб қўйсанг бўлмасми, ахир,
Қара, жим турибди гилослар боғда?!

Синов

Ҳар кунинг — синовдан қолган фойдадир,
Тухтама, иқболнинг бўлур зиёда.
Боқ, яёв кетмоқда отдан тушганлар,
Отга миниб олган қанча пиёда.

Чархпалак дунёмас, чархпалак феълмиз,
Шу айтар гапимни яхшиликка йўй:
— Отга минганларга қўлингни берсанг,
Отдан тушганларга елканг тутиб қўй!

Отам

Ошини ошайди дунёда ҳар ким,
Ким савоб топгану кимдир шон-шуҳрат.
Бировни бир қарғиш излаб келганда,
Узганинг эшигин қоқади раҳмат.

Бир умр имтиҳон қилмас-ку ҳаёт,
Бари бир синовдан ўтар йўлимиз.
Ҳамма ҳам жаннатга дахлдор эмас,
Хатто, тенг эмасдир бешта қўлимиз.

Саксон йил кўнгилга кўприқлар солиб,
Қишлоқдан нарига қўймади қадам.
Дунёдан қарзи йўқ, фақат Оллоҳдан
Бир парча жой сўраб яшайди отам.

Уйғонган болалар

Болалар ҳар куни байроқ қилишар
Қишлоқнинг чангитган кўчаларини.
Қуёшни чилдирма қилмоқчи бўлар
Осмонга узатиб қўлчаларини.

Болалик ортидан куваверишар,
Яна ҳам кенгайиб кетади Ватан.
Шу улуғ заминда ўсиб, улғайиб,
Иигитдай бўй тортиб қолади бирдан.

Тонгни уйғотади ҳар кун шовқинлар,
Яланғоч танларга нурлар ёқача.
Қуёшни байроқдек кўтариб олган
Уйғонган болалар энди бошқача...

Абдураззоқ Қўшша

ЁЛДОР ОТНИНГ ҚУЛУНИ

Ҳикоя

Турсунпўлат чол бир оғиз «Олмос!» деса бўлди эди, оти ёнига келиб, ер тепиниб турарди. Қишлоқда бирор яқин танишини кўриб отдан тушган чол қайтиб унга минмас, жиловини эгар қошига илдирарди-да, қўлини белига қўйиб, уйга пиёда равона бўларди. Олмос эгасининг ортидан эргашарди. Утган-қайтган одамлар жуссаси тобора кичрайиб бо-раётган, бироқ ҳали бардам бу кекса чавандозга ва унинг итоатли отига ажабланиб қарашар ёқаларини ушлаб, ҳайратланишарди. Чол буни сез-са-да, пинагини бузмай, сирли жилмайганича, оҳиста қадамлар билан йўлини давом эттирарди. От доим бир табақаси очиқ дарвозадан ичкари киргач, тўппа-тўғри каттакон тут дарахти остидаги яккамих олдига бо-риб, тумшуғини баланд кўтарганча кишнарди. Чол эгар қошидан жи-ловни оларди-да, яккамихга боғларди ва бостирма остидаги гарамдан бир боғ пичан олиб ёғоч охирга ташларди.

Ичкари ҳовлида у-бу иш билан иверсиб юрган Зухра кампир отнинг кишнаганини эшитиши биланоқ ташқари ҳовлига чиқарди ва катта ўғли-нинг номини айтиб:

— Келдингизми, Эшпўлат? — дерди.

Кампирини кўргач, Турсунпўлат чолнинг юзида хотиржамлик, ово-зида майинлик пайдо бўларди.

— Саломатмисан, онаси?

— Тузукман, Эшпўлат.

Бу ҳол ҳар куни такрорланар, чолнинг назарида бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди.

Кузнинг охири ва қиш ойларида бўладиган тўй кўпқариларида Тур-сунпўлат чол улоқ чопмаса-да, Олмосни миниб, чавандозлар даврасига кириб, чортоқ остини айланар, кўпқари қизиган паллада чавандоз ки-чик ўғли Тошпўлатга маслаҳатлар берарди:

— Уғлим ўртадан ёриб кир, лалайма... Жиловни бўш қўй... Отнинг қорнига пошнанг билан ниқта...

Чолга ўзининг улоқ чополмагани алам қиларди. «Эҳ, от ҳам, ўзим ҳам қаридим. На белда мадор, на билакда куч бор. Воҳей!» Бироқ, у Оллоҳ шу кунга етказганига, ўғилларидан бири улоқ чопиб, элнинг назарига тушганига шукур қиларди.

Эҳ-ҳе, Турсунпўлат чол кимлар билан улоқ чопмади. Кенжа ботир, Остон полвон, Фофир чўлоқ, Раҳмон полвон, Жўра бургут, Искандар

раис (ҳаммаларини худо раҳмат қилсин!)лар билан Гиждувон, Вобкент, Занданедаги тўйларга бирга борарди. Олдин уларнинг кўпқари тушишини томоша қилди, кейин эса, улардек солим учун тортишди. Турсунпўлат кўпқарига қатнашмаса, гўёки тўйлар файзини йўқотгандай бўлди. Ҳа, энди, Турсунпўлатни эл назарига туширган Ёлдор от ва Олмос эди-да.

Турсунпўлат ўн йилдан зиёдроқ Ёлдор отни миниб ҳам мироблик қилди, ҳам улоқ чопди. Кўшни қишлоқлик, узоқ қариндошли Зухрани кўргани Ёлдор отда борарди. Қизнинг оёқ товушидан пайқарди, жонивор. У келаверса, қулоқлари динг бўлар, кўзлари юлдуздек чақнаб, ўйноқларди. Зухра ҳам отдан чўчимасди. Унинг ёлини бармоқлари билан тараб туриб, севгилисига дил розини айтарди. Бир куни от учун ўзи зеб бериб тиккан ёпинғич совға қилди. Ёлдорнинг янада кўркам бўлганлигидан Турсунпўлат беҳад севинди. Унутилмас, ширин дамлар эди. Зухра билан бўладиган тўйларига ҳеч ким монелик қилмади. Холавачча дугоналар — унинг ва Зухранинг онаси куда бўлишга аллақачон аҳдлашган эканлар. Қайлигини Ёлдор отда олиб келдилар. Зухрани отга миндиришаётганида энгашибди, жонивор. Ақлли эди. Шундоқ кўнглингни, кайфиятингни сезарди-да. Сал хафа кўринсанг тамом, юзингни ялайверарди. Ҳа, Ёлдор шунақа ажойиб от эди. Мурод мерганнинг неварга тўйида оёғи синди, жониворнинг. Майдонга кириб қолган бир болани босиб олмай деб, ўзини силтаб отди. Шунда мўнкиб кетиб, оёғи синди. Шундай тўпигидан синди, қарсиллаганини ўзи эшитди. Воҳей! Шикастбанд Мадамин бобо кўриб: «Тузалмайди», деди. «Нега?» деди Турсунпўлат. «От одам эмас-ку жойхоб қилиб, оёғини кўтариб ётса», деди Мадамин бобо. Худди яқин кишисини йўқотгандай бўлади Турсунпўлат. «Бир иложини қилинг, суяги майда-майда бўлиб кетганларни тузатгансиз-ку! деди илтижоли. «Улар одам эди, бу отда», деди Мадамин бобо. Чавандознинг кўз ёшларини кўрмаслик учун хайр-хўш ҳам қилмай кетаверди. Боймурод сайис Ёлдорни отхонага олиб кетди. Раиснинг гапи билан кўп ўтмай уни гўштликка топшириб юборишибди. Уша йиллар отларни гўштликка олиш бошланган эди-да.

Турсунпўлат анчагача отхонага боролмади. Назарида Ёлдор от: «Мени асраб қололмадинг-а», деяётгандай бўлаверарди.

Бир кун Боймурод сайис маъракада айтиб қолди:

— Отхонага келмаяпсан, Турсунпўлат? Нима, Ёлдорни унута олмаяпсанми? Менга қара, бир той бор, бўладиган. Саманнинг қулуни, Ёлдордан тўраган. Ёлини кўриб, худди Ёлдор дейсан. Юлдузни кўзлайди.

— Қандай қилиб Ёлдорнинг қулуни бўлсин?

— Эсингдан чиқдими, ўтган йил ёзда Ёлдорни айғирликка тўрт-беш кун бериб тур дегандим.

Турсунпўлатнинг чеҳраси ёришди:

— Ушанда Саман бияга чопибди-да?!

— Ҳа-да. Хўп десанг, раисга айтиб, шу тойни берай. Сенга десам, «йўқ» демайди. Тарбияласанг, шундай от бўлсинки, — деб Боймурод сайис пастки лабини тишлаганча, бошини сарак-сарак қилди. — Ёлдордан кам бўлмайди.

Турсунпўлат кўп ўтмай тойни уйига олиб келди. Ёлдорнинг яккамихига боғлаб қўйди. Тойнинг кўзлари ёнишини кўриб, «Олмос» деб атади. Бу ном Тошпўлатга ҳам ёқиб тушди. Тойга меҳрини қўйди. Емхалтасидан сулини аритмади. Икки ёшга етмаёқ, Олмос кўркам, гижинлаган от бўлди, ҳатто Искандар раиснинг ҳам ҳаваси келди.

— Турсунпўлат, сенга ўзим миниб юрган Бургутни берай, хўп десанг Олмосни мен минай?

— Жоним билан раис, — Турсунпўлатнинг овози бироз титраб чиқди. — Лекин Олмос бироз асовроқ.

Ҳатто ўғлимни ҳам ўзига яқинлаштирамайди. Яна сизни ўсал қилиб кўймасин, деб кўрқаман. Янгамдан нақд балога қоламан-а!

Раис чавандоз эмасми, гап нимадалигини, яъни, Турсунпўлатнинг Олмосдан ажралгиси келмаётганини сезди.

— Ҳазиллашдим, отинг ўзингга буюрсин. Кўнглингни бир билай дедим-да. Лекин отни асра, яна эҳтиётсизлик қилиб уни ҳам Ёлдордай нобуд қилмагин. — Раис отга суқланиб боқди. — Омадинг бор экан, ёлини қара, худди олтиндек товланади-я!..

Турсунпўлат Олмосни миниб кўпқариларда кўп совринлар олди, тилдан тушмади. Ҳатто, бир пайтлар Олмосни янги «Победа» машинасига алмаштирайлик дегувчилар ҳам бўлди.

— Эр йигит дўпписини, пичоғини ва отини сотмайди. Отингни сотдинг нимаю дўстингни сотдинг нима? Яхши от дўстдан кам эмас. Шундайми, Олмос? — дерди у отининг ёлларини силаб туриб.

Фойдасизлигини билиб, кейин унга ҳеч ким бундай таклиф қилмади.

Мана энди отнинг ҳам, ўзининг ҳам шарти кетиб, парти қолди. Лекин одамлар ҳануз уни ҳам, отини ҳам унутишгани йўқ. Давраларда кўпқаридан сўз бўлдими, Турсунпўлат чавандоз ва унинг улоқчи оти Олмос ҳақида албатта, гапирилади.

— Эй эсингдами, Бухородаги «Пахта байрами»да солимнинг тенг ярмини Турсунпўлат чавандоз олган эди?

— Олмос зўр от эди-да!

— Тўғри айтасан, зўр от эди...

Турсунпўлат чавандоз Пайғамбар ёшига етганида элга ош тортиб энди улоқ чопмай, тоат-ибодатга берилишини айтди.

— Мендан энди фақат ёшларни дуо қилиш, Оллоҳимдан уларни ўз паноҳида асрашни сўраш, — деди у.

— Сизга ҳали манаман деган йигитлар тенг келолмайди. Кўпқарини тарк этишингизга эрта, — деди чавандозлар.

— Ҳе, қуруқ сумбатим қолган. Кампирим ҳам: «Қариб қолибсиз, дадаси», демоқда. Бир нимани сезганда, — деб ярим ҳазил билан жавоб қайтарарди у.

Турсунпўлат чавандоз Олмосни қайтиб минмади. Ёнига бориб ўтириб-ўтириб, дардини айтиб-айтиб қайтади. Унга нималар демади:

— Олмос совринларнинг ками бўлмади, эл оғзига тушдик-а?! Ҳеч қачон панд бермадинг. Сен менга кўрсатган оқибатингнинг чеки йўқ. Сендан меҳр, одамлардан эса озор кўрдим, Олмос. Биласанми, босмачининг ўгли деб нималар қилишмади? Жўраларим армияга кетганда, ҳатто мени чақиринишмади. Бу юрагимга бир умр дард, армон бўлиб қолди. Отам қанақасига босмачи бўлсин? Қурул кўтариб, бир юртга бормаган-ку? Уз элини ёвдан қутқараман, деб олишганда, Олмос! Хайрият ҳам Ёлдор ва сен бор экансан. Мени элга, даврага қўшдинглар. Бўлмаса итнинг орқа оёғи бўлиб қолардим-а, Олмос. Сени Зухрадан кам кўрмайман, Олмос! Буни кампирим яхши билади. Чўчима, у сендан асло рашк қилмайди. Зухра яхши кампир...

От чавандознинг гапини тушунгандай бошини силкиб-силкиб қўяди.

Кунлар ўтди, ойлار ўтди. Қувончиниям, дардиниям Олмосга айтди. Кампирига ҳам айтса бўлардию лекин нима қилади унинг дилини огритиб. Яна, эр киши ҳамма гапни аёлига айтавермайди-да. Афғонда ҳалок бўлган ўғли Шопўлатнинг гами стади унга. Эшпўлати хотин юртини макон қилди: шаҳардан уйландию шаҳарда қолиб кетди. Етти йилдан буён қишлоққа бегонадай келиб кетади. Э, қаерда бўлса ҳам омон бўлса бўлгани. Шукур, Тошпўлати кўнглидагидай чиқди. Чавандозларнинг хусусияти бор унда. Танти. Чироғини шугина ёқади, кўзи очиқ кетмайди...

Турсунпўлат чол бир кун эрталаб ўрнидан туролмади. Бели, қўл-оёқ бўғинлари зирқираб оғриди.

— Сизга нима бўлди, Эшпўлат? — деди кампири.

— Билмайман, лекин аҳволим чатоқ, онаси, — деди у инқиллаб.

Тошпўлат отасини иссиқ сувга, тузга, қумга киритди бўлмади. Табибга, сўнгра дўхтирга кўрсатди, бўлмади. Эшпўлати шаҳарга, катта дўхтирларга олиб бораман, деди. Бормади. Дардини берган, шифосини ҳам берар, деб умид қилди. Охир-оқибат кўлига ҳасса, кейин кўлтиқтаёқ олди. Оёғини судраб босди. Дарвозадан нарига чиқолмай қолди. Инқиллаб-синқиллаб Олмоснинг ёнига боради-да, арзу ҳол қиларди: «Дунёнинг ишлари шу экан, Олмос! Ҳеч кимга вафо қилмаган! Чопиб кетаётсанг устингга сакраб минардим-а! Энди бўлса, узангига оёқ кўя олмайман-а! Эгангни қандай ҳолга тушиб қолганини кўрдингми, Олмос?!»

Олмос ҳамма гапни эшитса-да, жим эди. Кундан-кун оғирлашиб бораётган калласини осилтирганча пишқириб кўярди.

Бир кун Тошпўлат отасидан сўраб қолди:

— Дада, Олмоснинг эти ёмон эмас, сўйиб қази қилсак қандоқ бўларкан? Энди на улоққа, на равага ярайди, минмаяпсиз ҳам.

Турсунпўлат чол ўғлидан бу гапни сира кутмаганди. Ҳассасини ерга тикиллатиб урди:

— Нокас, қази егинг келдими?! Олдин менинг устимга тупроқ тортда, кейин Олмосни сўябер. Ушанда ҳам қабрда тик тураман.

Тошпўлатнинг кўзлари жовдиради:

— Билмабман, дада.

— Билмабман?! Олмосни сўярмиш-а! Қандай тилинг борди?!

Тошпўлат бошини эгди.

Турсунпўлат чолни савраклик дўсти Қосим чавандоз йўқлаб келди. Пешвоз чиқолмади. Бирам алам қилди-ей.

— Ия, ишлар кўрпа-тўшак-ку! — деди дўстининг ҳолини кўриб Қосим чавандоз.

— Чойхонадагилардан «Нега Турсунпўлат кўринмаяпти?», деб сўрасам, «Билмаймиз, анчадан бери келмаяптилар» дейишди. Тошпўлатдан сени сўрадим: «Тузуқлар», дейди. Жўрачилик бундай бўлмабди-да, ахир!

Қосим чавандоз Турсунпўлатни юритиб, ўтиртириб, яна ўрнидан турғизиб кўрди.

— Ҳимм... сен касал эмассан. Ҳамма бало от минмай кўйганингда. Қонинг увишиб, бўғинларингда туз тўпланган. Ҳам ўзингга, ҳам отга жабр қилгансан. Отингни кўрдим, яккамихда ётаверганидан кўримсиз бўлиб қолибди.

— Минмагандан кейин нима ҳождати бор?

— Суф-ей, сендай чавандозга! Уғлингга айт, шу бугуноқ отни тақалатиб, минишга тайёрлаб кўйсин. Эрта бир жойга борамиз.

— Қаерга?

— Қорахонига, Бердиёр чавандоз неvara тўйига айтиб кетди. Сени қаттиқ тайинлади. Катта кўпқари берармиш.

— Ахир, менинг аҳволимни кўриб турибсан-ку. Қандай бораман?

— Сени жин ҳам ургани йўқ. Айтдим-у, ҳаммаси от минмай кўйганингдан. Қонинг увишган, холос, сенинг. Кампирининг кўлтиғида жон таслим қилибди, деган гапдан кўра йўлда отдан йиқилиб ўлибди деганлари яхшироқ. Билдингми?! — Қосим чавандоз шундай дедию эшикни «қарс» ёпиб чиқиб кетди.

Эртаси куни Қосим чавандоз келганида, Олмос тақаланиб, минишга шай қилиб кўйилганди.

— Мана бу бошқа гап, — деди шодлигини яширолмаб Қосим чавандоз.

Турсунпўлат чол кўлтиқтаёққа суяниб, инқиллаб чиқди.

— Қорахонигача боролмайман, узримни Бердиёрга айт, жўра.

— Борасан, мен кафил, ўзингни бардам тут. — Қосим чавандоз Тошпўлатга юзланди. — Отни эгарла!

Олмос сайрга чиқаетганини билгандай ирғишлаб кишнаб кўйди. Қосим чавандоз отнинг жilовини тутиб турди. Тошпўлат отасини даст кўтариб, отга миндирди. Турсунпўлат чол худди отга энди минаётган одамдай эгарнинг қошини ушлаб, аранг ўтирди.

— Намунча энгашиб олдинг? Қаддингни ростла! — деди буйруқ оҳангда Қосим чавандоз.

Турсунпўлат чол эгар қошидан кўлини олиб қаддини тик тутди. Тошпўлат отасига ҳассани узатди.

— Кўй, ҳассанинг кераги йўқ. Кун санаётгани эмас, тўйга чавандозни олиб боряпман. Қани жўра, отнинг жilовини бўшат!

Қосим чавандоз ўзининг оқ тулпориди, Турсунпўлат чол эса Олмосда йўлга тушишди. Йўл юрган сайин Турсунпўлат чол қаддини ростлаб, атрофга ёш боладек боқар, куз шамолида дарахтларнинг сарғайиб тушаётган япроқларини чирпирак бўлиб ўйнашидан завқланарди.

Йўл босган сайин Олмос худди ёшлик йилларидагидек, шахдам қадам ташлар, оқ тулпордан ортда қолмаслик учун ҳаракат қиларди. Улар Дўрмонга етгач, Турсунпўлат чолнинг танидаги оғриқлар батамом унут бўлди, Деновдан ўтиб, Ғиждувон ерига қадам кўйгач, ўзини бардам ҳис қила бошлади. Улуғ пир Хожаи Жаҳоннинг кароматлари, Ғиждувон тупроғи енгиллигидан бу, деб ўйлади.

— Жўра, ўзимни яхши ҳис қиляпман, — деди у Қосим чавандозга.

— Бу ерни Хожаи Жаҳон, дейдилар, — деди у дўстининг кўнглини билгандай.

Отнинг лўкиллаб юриши чолнинг увишиб қолган танасини ҳаракатга келтирган, қони юришган ва сайр унинг руҳиятини кўтарган эди.

Бердиёр чавандоз уларни жуда хурсанд кутиб олди.

— Хуш келибсизлар! Турсунпўлатбой, сизниям кўрар кун бор эканку?! Умаржон, меҳмонларни чодир остига бошла. Булар Хожаи Жаҳоннинг шогирдлари Моҳитобон юртидан келганлар-а!

Ўзиям тўймисан тўй бўлди. Ҳатто, Самарқанддан ҳам чавандозлар келишибди. Кўпқариям зўр бўлди. Бердиёр чавандоз солимга бир от, бир туя ва бир қанча жонлиқлар берди. Турсунпўлат чол билан Қосим чавандоз кўпқарига кирмаган бўлса ҳам елкасига биттадан ургути чопон ёпди. Ана ҳурмат, ана иззат. Бердиёр чавандоз борини тўкиб берди...

Турсунпўлат чол тўйдан хурсанд бўлиб қайтди. Шундан сўнг, бирор кун ҳам Олмосда сайр қилишни тарк этмади. Кунора марказдаги чойхонага отда бориб келарди. Бир пиёла чой ичмай қайтган ҳоллари ҳам кўп бўлган. Лекин бормаи кўймасди.

Илғари ўғли Тошпўлат кўмаклашиб турган бўлса, энди чолнинг ўзи отга миниб тушадиган бўлди. Кекса чавандоз инқиллаб-синқиллаб юрганларни кўрганда: «Бу бечоралар, от қаддини қаердан ҳам билсин», деб кўярди. Олмосга ҳам яккамихда кун бўйи боғлиқ ҳолда ётгандан кўра, эгасини олиб сайр қилиш хуш ёқар, дарвозадан чиқиши билан бошини баланд кўтариб, кишнаб юборарди.

Турсунпўлат чол бундан беҳад хурсанд бўлар, жilовни бўшатиб Олмосни эркин кўяр, от баъзан қайси томонга йўл олса, унга бирибир эди. От Султонобод ариғи бўйлаб оқар сув билан бақамти кетаверарди, кетаверарди...

Турсунпўлат чол бир кун сайрдан ўзини беҳол сезиб, вақтли қайтди. Кўксини нимадир қаттиқ ғижимлаётгандай бўлди. Кўз олди қоронғилашиб, боши гир-гир айланди. Отнинг жilовини яккамихга зўрға илдирди. Каловланиб дарбанчадан ичкари ҳовлига зўрға кирди. Эрининг ранги ўчиб бир ҳолда турганини кўрган Зуҳра кампир унинг қўлтиғидан олди.

— Нима бўлди, Эшпўлат?

— Уламан чоғи.

— Ундай деманг, Эшпўлат.

Кампирнинг лаблари пир-пир титради. У эрини аранг уйга олиб кирди, боши остига баландроқ қилиб ёстиқ қўйди.

— Тошпўлатни... чақир! — деди чол зўрға.

Зухра кампир эшикдан чақибоқ овоз берди:

— Келин, ҳо келин! Тезроқ Тошпўлатни топинг! Бобонгиз сўраяптилар.

Кампир яна дарров хонага қайтиб кирди.

— Айтдим, Эшпўлат.

Жавоб бўлмади. Чолнинг кўзлари ярим юмуқ эди. Кампир эрининг кўксини титкилади.

— Кўзингизни очинг, Эшпўлат... Ҳозир Тошпўлат келади. Бирор нима денг... Кўрқитманг, Эшпўлат...

Чол жон таслим этганди. Кампир уввос тортиб юборди...

Мархумнинг таъзиясига яқину йироқдан тумонат одам келди.

...Олмос гўеки эгасининг ўлганини билгандай аянчли кишнади. Яккамихга боғланган ипни узмоқчи бўлиб, силтаб-силтаб тортди...

Мархумни қишлоқ чеккасидаги мўъжазгина қабристонга — отаси, онаси, Афғонистондан тобути келган ўғли — Шопўлатнинг ёнига дафн қилишди.

Олмос уч кунгача на сувга, на ўтга қаради. Тўртинчи кун эрталаб Тошпўлат яккамихда отнинг ипи узилиб ётганини кўрди. Жўрасининг маъракасига ҳар тонгда келаётган Қосим чавандоз туёқ изларига қараб, йўл олди. Излар тўппа-тўғри қабристон томон олиб борди. Изларнинг нотекис, палапартиш тушиши отнинг гандираклаб-гандираклаб борганини билдирарди.

Қуёш аста бош кўтариб, атрофга совуқ нуруни сочар, қабристондаги сарғайган ўт-ўланларга тушган кузги шудрингларни ялтиратарди. Бу сарқлик кишидаги ҳижрон ва айрилиқ туйғусини баттар алангалатарди.

Тошпўлатнинг кўзи куни кеча янги пайдо бўлган отасининг қабри ёнида бошини осилтирганча тиззаларини букиб ётган Олмосга тушди.

— Қосим ака, ана Олмос!

Қосим чавандоз узоқдан отни кўрдию: «Э воҳ, дунё!» деди алам билан. Секин юриб от ёнига бордилар. От уларнинг келганини пайқамади ҳам. Унинг сўниб бораётган кўзлари қабрга маъносиз боқиб турарди. Гўеки, шу тупроқ орасидан эгаси: «Олмос!» деб чиқиб келаётгандай.

Тошпўлат отнинг жиловидан тортиб, уни турғазмоқчи ва уйга олиб кетмоқчи бўлди.

— Индама, эгасининг ёнида қолсин. Жўрамга ўрганиб қолган эди, жонивор. Энди унга ҳаётнинг қизиғи йўқ.

Тошпўлат кўлини тортди. Уларнинг ортидан етиб келган қабристон қоровули Жўравой кал маслаҳат берди:

— Отни ҳалол қилиш керак, ҳаром ўлмасин.

— Отга тега кўрманг! Отам қабрларида тик турадилар-а! — деб Тошпўлат унга шундай ўқрайиб қарадики, Жўравой кал беихтиёр икки қадам ортга тисарилди.

— Отнинг бўйнидан юганини ол. Жонивор ҳеч бўлмаса, ўлими олдиндан ўзини эркин ҳис қилсин, — деди Қосим чавандоз Тошпўлатга.

Тошпўлат от бўйнидаги юганни аста ечди. Олмос қилт ҳам этмади.

Қосим чавандоз чопонининг барини тиззасининг остига олиб чўккалади. Қабристондаги ўлик сукунатни бузиб, Қуръон оятлари янграй бошлади...

Расулжон Камолов

Етимчанинг юлдузи

Ҳикоя

— Ҳой, жувонмарг ўлгурлар, ўласанларми шу савил қолгурни ўйна-масаларинг? Ит тинса тинадики, сенлар тинмайсанлар. Ҳотам ўлгур энанг дуч келганга панд-насихат қилиб қулогини қоқиб олади, шуни ўйнама демайдимми? Бас қил, дедим сенга.

— Ҳой, Тоҳир! Анови молинг бўкиравериб миямни тешиб юборди-ку?

Қариганимда худо деб тинчгина ўтираманми мен ҳам?.. Кофир бўласан, аҳмоқ! Ҳазрати имом Ҳасаннинг муборак бошлари-я бу... Ҳотам ўлгур, барини сен бошлайсан, етимча. Анави чиллашир энангга айт, кўринганга жаврагунча сени йўлга солсин. Ҳу безраймай қол...

Тошин кампир ҳар оқшом набирасини шу тариқа уйга чақиради, ўз алами ўзига етмай, Зебунисо момонинг етимчасиниям «тишлаб-тишлаб олади», муштай болада нима айб, ҳаммаси хотин-ҳалажнинг хоҳиши билан қилинган иш бўлса. «Тошин кампир дастурхончиликни ўрнига қўёлмаяпти, Зебунисо момо бўлсин» дейишди. Момо дастлаб кўнмади «Кўйинглар, кўни-қўшни одаммиз, кўлдан келгунча эплаб турибди-ку. Мен бўлсам, дили оғриб қолади», деса ҳам кўнишмади. Ҳайитга келиб момо маҳалланинг дастурхончиси бўлди. Тошин кампир ич-ичидан оғринди. Умурзоқ бригадирнинг тўйида бир сўри хотин-халаж ичида ўтириб: «Зеби, қачон дастурхончи бўламан деб ўлиб турган экан-да. Тугун-тугун нарса кўтариб қайтади-я...» деди ўсмоқчилаб. Сўрида ўтирганлар Тошин кампирнинг гапини эшитишса ҳам эшитмаганга олишди.

Зебунисо момо Тошин кампирнинг ҳар қандай гапига чидаб ўртага тушмасди, «нима бўлса ҳам кўни-қўшнимиз» дерди. Аммо бугун чидамади, кампирнинг етимча дегани жуда оғир ботди. Ўзини босишга ҳар қанча уринмасин, тили қичиб, оёғи ўзига бўйсунмай кўча томон тортарди. «Наҳотки сочи оқариб, ёши бир жойга борган хотин шу боланинг ҳолини кўриб-билиб «етимча» дейди? Бир кўнгли «қўй, шу билан тенг бўлмайин. Шаҳар кимники — шарманданики, жавраса, жавраб ўлсин» деган жойда орқасига қайтмоқчи ҳам бўлди. Аммо кўз олдига набирасининг ёш тўла кўзлари келиб, «ўксиган боламни тагин ўкситайми» дея бошига оқ рўмолини ташлаб кўчага чиқди. Тошин кампир ҳали уйга кирмаган эди. Зебунисо момога илкис қаради-да, зўраки илжайди.

— Вой, айланай овсин, тинчмисиз? Манов болаларнинг шовқинини кўрмайсизми?

Зебунисо момо ҳассасига суюянганча бир-бир қадам босиб Тошин кампирга яқинлашди.

— Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига, қўшни. Уялмайсизми шу ёшга кириб бировнинг боласини ўкситгани? Иккимизнинг борар жойимиз битта, ақалли у дунёдан қўрқмайсизми?

— Кимдан уялай? Болангиз бўлганидан кейин йўлга солинганда!

Зебунисо момо бир гапга ўн гап қўшилишини истамади.

— Катта бўлса ақли кириб қолар.

— Беш вақт намоз ўқиганингизда Худодан фаросат сўранг, зора ақли кирса.

Зебунисо момо тагин шайтонга ҳай берди. Тошин кампирга бошқа гап қўшмади-да, Ҳотамнинг қўлидан етаклаганича уйига кирди. Тошин кампир бўлса жағи тинмай бидиллайверди, сағирдан олиб сағирга солди.

Ҳовли ичкарасида тик этган товуш борлиққа жаранглаб эшитиларди, эна-бола ёлғиз... Ҳотам қунишганича ерга тикилиб, ҳаёлга толиб ўтирар экан Зебунисо момонинг бир-икки марта атайин тамоқ қирганига ҳам парво қилмади. Унинг калта бўйни елкасининг ич-ичига кириб кетгандек кўринарди. Зебунисо момо овқат пишириш учун узум тагидаги ўрадан сабзи олиб артишга уннади. Борган сари оёқ-қўлининг мадори қочиб тинкаси қуриб кетаверди. Нафас олиши қийинлашиб, тердан баданига ёпишган кўйлагининг этагидан тутганича елпинди.

«Худойим», — дея масалиқларни солиб ўчоқ бошига борган эдики, тўғралган сабзи коса-посаси билан ерга тушиб тупроққа беланди. «Вой шўрим!», — дея кўнгли бузилиб, қариликдан хира тортиб кетган, сўлиққан кўзларидан оққан ёш томчиси қизиб турган қозонга тушдида, жаз этиб қуриди.

Кампир қозонни чайиб қайта осгач, кичик хумдан капкирда сариёв кўчириб солди.

— Эна, — деди анчадан кейин набираси. — Нега, Тохирнинг энаси бизни ёмон кўради?

— Бекорларни айтибди, ўша. Нима деса деявермайдими. Ҳам ўзига, ҳам набирасига тасалли берди. Эна-бола бир томонга қийшайган пастак сўрида ўтиришиб, гап-сўзсиз овқатланишгач, ўринларини солиб ётишди. Ҳар оқшом Зебунисо момодан ашулла айтиб беришни сўрайдиган Ҳотам бугун тинч эди. Осмонга боққанча хаёл сурарди. Осмон тўла юлдуз минг бир тусда товланади. Шу юлдузлар ичида Ҳотамнинг етимча юлдузи ҳам бор. Бола уни ҳар тун излаб топади. Юлдуз ичида нурларга беланиб, жондан азиз онажониси яшайди.

На қўл, на нигоҳ ета оладиган олис-олислардаги юлдузларга Ҳотам ҳар куни учиб боргиси, онасининг бағрида ширингина ухлагиси келарди.

Тун. Осмонда етимча юлдуз милтиллайди. Сирли... Камалак рангида товланади.

Бирам узоқ...

— Эна, онам ростдан ҳам ўша юлдуздами?

— Ўша юлдузда, болам. Ўша юлдуз жаннат. Келсиной қизим жаннати бўлган ҳозир.

— Эна, жаннат нима дегани?

— Болам, онанг ҳозир фариштага айланган... Худодан сенинг омонлигингни сўрайди.

Сен йиғласанг, у ҳам йиғлайди...

— Тохирнинг энасини ҳам кўрадимми?

— Кўради, ҳаммасини кўради...

Зебунисо момо боласининг хомушлигидан хижолат бўлиб гапга солди.

— Ҳотамбой, ашулла айтиб берайми?

Ҳотам жавоб бермади. Осмонга термулганича ётаверди.

Ҳотамнинг кўзи уйқуга илингандай бўлди. Зебунисо момо кўча эшигини танбалаб қайтиб ўрнига ёнбошлади. Ёзнинг тунги бир тутамгина, ҳадемай хўроз қичқирди. Зебунисо момо ўрнидан туриб кўча эшик олдини супурди. Хонадонига ризқ-барақа тилади, тонг қуёши ўз чиматини кўтарган пайт набирасини уйғотди.

— Тур, болам, қўйларингни эрта салқинда ўтлатиб кел. Ҳотам қўлини ёнбош қилиб, керишганича терс ўтирилиб олди.

— Майли, озгина ухла бўлмасам, — деганича товуқ катак устига қоқи учун ёйилган памилдориларнинг устини очди. Сўнгра оқ қантак туршакларини елпиш тавоққа солиб елпида. Бу орада Ҳотам ҳам ўрнидан турди-да, човгумдаги сувдан бир ҳовуч олиб юзини чайди, эғнидаги яқтагига юзини артиб, қўйхонадаги қўйларни ўтлоққа ҳайдади.

— Ўртоқларингга қўшилиб ҳаяллаб кетмасдан эртароқ келиб чойингни ичиб кет.

Нонуштага қанақа овқат қилиб қўяйин? — деб набирасининг ортидан эргашди момо.

— Ҳолвайтар, — дея тупроқ чангитганича кўздан узоқлашди. Зебунисо момо уйда ёлғиз қолди. Товуқларига дон сепиб мол-қолнинг тагини қуруқлагач, Ҳотамнинг ўрнини йиғиштиришга тутинди. Энди овқатга урина бошлаганди ҳамки, эшикни тарақлатиб очганича Ҳотам кириб келди. Кун ҳали унчалик исимаган бўлса ҳам бола терга пишиб куйикиб кетган, уст-боши қумга беланган, аламзада эди.

— Эна ановилар мени нега мени етимча дейди? Улардан мени қаерим кам? У шундай деганича йиғлаб юборди. Зебунисо момо гангиб қолди. Қўлидаги дамтовоқ сирғалиб ерга тушди.

— Нима дединг?

— ...

— Ким шунақа деди?

— Тоҳир... Мени футболга қўшмади. Етимча билан ўйнамаймиз деган эди. Тоҳирни бир мушт урдим. Ҳамма унинг ёнини олди, болалар мазах қилиб кулишди, у шундай деб йиғлаганча ичкарига кирди-да, уй тўрида осиглик турган аяси билан дадасининг биргаликда тушган суратини кўтариб чиқди.

— Мана уларга кўрсатаман, — деганича кўча томон югурди.

Зебунисо момо бирор иш қилгани қўли бормади, кўз ўнгида фарзандининг чеҳраси гавдаланаверди. Хаёлини Ҳотам берган савол чўлғайверди. «Етимчаманми?» деган сўз еру осмонни энлаб қулоғига санчилаверди, ниҳоят сўрига беҳол ўтириб хаёлга чўмди.

— Эҳ, Келсинойим! Дунёга бир келдингу шундоқ ортингга қайтинг-а, жон болам. Пешонангга шу кунлар битилганини ким билибди? Кунлар ўтавераркан, энди келиб боланг сени сўраяпти, қизим, мен минг силаб-сийпаганим билан ўрнингни боса олмаяпман, — дея куюниб йиғлади... Уруш тутаган йилнинг биринчи баҳори эди. Зебунисонинг эрини ҳарбий хизматга чақирди. Зебунисо не қиларини билмай «Пешонамдагини кўраман-да» дея ўзига тасалли берди. Болтавой қассоб ичкари уйда кийимларини алмаштирди, Зебунисо кирди-да уй бурчагига ўтирганича йиғлайверди.

— Йиғлама, — деди Болтавой қассоб. — Тинчиб қолгандир ўша тамонлар ҳам. Уруш тутади-ку, хотин. Худо хоҳласа, уч йил ўтиб кетади.

Қассоб хотинининг гумонаси борлигини биларди. Кетиш олдидан уни сочларини силаб «Мен келгунимча катта қилиб қўяркансан», деди ютиниб. Қишга бориб Зебунисонинг кўзи ёриди, қиз туғди. Яхши ниятлар билан Келсиной деб исм қўйдилар.

Болтавой қассоб хизматдан қайтганича қизалоқнинг тили чиқиб, дада дейдиган бўлиб қолди. Келсинойдан сўнг Зебунисо момо яна етгита фарзанд кўрди, бари турмади. Энди ўйинқароқ бўлганда дунёга сифмай кетаверишди. Шунча ёмонни сифдирган кенг дунё ҳеч бир гуноҳсиз норасидаларни сифдирмади. Фарзанд қўйида кўнгили доғ бўлиб Болтавой қассоб хасталиқдан кўз юмди...

Келсиной ўнинчи синфни тугатди. Зебунисо момонинг уйидан со-

вчиларнинг қадами аримай қолди... Тақдир насиб экан Келсинойни қўшни маҳалладаги Обиджонга узатишди. Келинлик либослари билан бурканган, бир чиройига ўн чирой қўшилган Келсиной янги хонадонга тез кўниқиб кетди... бу орада биринчи фарзанд туғилди. Унга Ҳотам дея исм қўйишди. Эри хўжалиқда тракторчилик қилиб рўзғор тебратди. Ёш боши билан Келсиной кўп ҳаёт қийинчиликларини кўрди. Бир йил ичида икки меҳрибони, қайнота ва қайнонаасидан айрилди. Айниқса, Бахринисо кампир қазо қилганида жуда кўп куйди. Ушанда Зебунисо момонинг кўнгли бир нарсани сезгандек қизига насиҳат қилиб ҳар нарсани «ичига» олмасликка ундади. Бу дунё ўткинчи, вақт соати келганда ҳар ким ҳам боқий дунё сари рихлат қилишини бот-бот гапирди.

Нима бўлсада, оғир оёқ қизини кўп уринтирмаслик ташвишида бўлди... Биринчи қор ёққан тунда Келсиной безовталанди. Она қорнида яхши ривожланмаган болани шифокорлар жарроҳлик йўли билан олишган бўлсада онасини сақлаб қолишолмади.

Аёл кам қонлиги ва туғиш жараёнида кўп қон йўқотиши оқибатида ҳаётдан кўз юмди.. Ҳотам ҳар куни дадасини ишдан келишини пойлайди. Келса елкасига миниб олганича қиқирлаб кулади. Дадаси «Ким баланд деса, «Мен баланд, янаям кўтаринг, озгина катта бўлсам осмонга ҳам қўлим етади-а?» деганича Обиджоннинг бўйнидан кучоқлаб, соқолли юзларига юзларини босади. Тунлари дадасининг пинжига кирганича унинг уст-бошидан анқиётган мой исидан боши айланиб ухлаб қолади.

Баҳор фаслидан бошлаб дадаси келмай қўйди. Энасининг айтишича дадаси катта шаҳарда яшайди. Уй олса уларни ҳам олиб кетади. Ҳотам дадасининг келишини кутар, тунлари бўйнидан ачомлаб ухлагиси, мазза қилиб ўйнагиси, машиналарда сайр қилгиси, маҳалла болаларига Тоҳир сингари мақтангиси келарди... Куёш забтига ола бошлаган пайт Ҳотам қўйларини ўтлоқдан қайтариб келиб қўрага қамади, энаси тайёрлаган ҳолвайтарни нонга булаб еяркан, Зебунисо момога юзланди.

— Эна, мен кетаман.

— Вой, болам катта бўлсанг албатта катта шаҳарларга ўқишга кетасан. Ишқилиб, Худойим йўлингни очсин.

— Йўқ, мен худонинг олдига кетаман. У ерда мени ҳеч ким етимча демаскан. У ерда одамлар раҳмдил бўлишар экан. Анор момо айтди.

— Илойим, Худога ихлосинг бундан ҳам баланд бўлсин, болам. Унинг олдига фақат юлдузи сўнганларгина боришади. Сенга ҳали жуда эрта. Илоё, бахтинг очилсин. Орзу ҳавасимни кўрайин болам, — дея кампирнинг юраги орзиқиб кетди... Кечки салқин эди. Кўча чангитиб болалар тўп ўйинларини бошлашди. Қишлоқ кўчалари бўйлаб набирасини чақирадиган Тошин кампирнинг овози учиб кетди: «Ҳой, жувонмарг ўлгур...»

Ёз туни кишини аллалай бошлаган пайт. Зебунисо момо ўрнига ёнбошлаб, қадим қўшиқларини хиргойи қила бошлади. Ҳотам осмонга боққанича хазин оҳангдан эзилиб кўзига ёш олди. Зебунисо момонинг ҳирқи овози юлдузлар томон қанот чиқариб учаётгандек, нурли ошёндаги покиза, фаришта онасини чорлаётгандек эди гўё...

Ҳотам ўзининг кичик етимча юлдузини излайди. Зебунисо момонинг хиргойиси аста-секинлик билан буткул тинди. Ҳотам худди оҳанг қанотларида кўтарилиб, сирли манзил томон парвоз қилгандек сезди ўзини. Тунги осмон ичра кичик етимча юлдуз йилт этиб, милтир-милтир қилиб оҳиста кўздан йўқолди. Етимча юлдузнинг нурларига тўлиқ бағридаги масканда унинг онажониси бор... Боласини бирам соғинади...

Узоқ-узоқларда кичик бир шуъла кўринди. Ҳотам шу ёруғлик томон қанот чиқариб учди. Шуъла тобора узоқлашаверди, узоқлашаверди...

Шодмон Сулаймон ТУҒИЛГАН КУН

Ҳикоя

Адибнинг уйини ҳовли дейиш, биринчидан, мунаққидлар таъбири билан айтганда, ҳаёт ҳақиқатини бузиб талқин қилиш бўлса, иккинчидан, бу таъриф бировларга хуш келмаслиги аниқки, ўша баъзи бировлар, аввало, ҳовлининг бошқа кишига эмас, айнан, Адибга насиб этганидан безовта бўлишлари, табиий. Бунинг устига «ул бандаи бечоралар» бу кошонанинг Адибда йўқ қайси сармоя ҳисобидан келганлигини айтиб, писанда қилишдан ҳам асло қайтмайдилар. Шу боис, ҳаёт ҳақиқатига зид ҳам бормайлик «дўст»и ғарибларимизнинг юрагига гулгула ҳам солмайлик-да, Адибнинг уйини шунчаки бир ҳовлича деб қўя қолайлик. Илло, Адибнинг бу ҳовличани тунни кунга улаб, фаннинг алламбало тармоқларига оид қўлёзмаларни таҳрир қилиб бермоқдан топган пулию, кекса отаси ва акалари рўзгордан ортириб йиғиб берган кўмак жамгарма (бу ҳам қарз)га сотиб олганлигини бу шаҳарда битта ўзи ва худо билади, холос. У-ҳў, ҳали бу ҳовличада оёқни узати-иб яшашлари учун эр-хотин — «қўш ҳўкиз» яна қанча «қўш тортишлари» керак. Энг муҳими, бетон уйларда яшаб, ердан узоқлашиб кетяпман, дея юраги зардоб бўлиб юрган Адиб, ниҳоят, оёғи ерга текканидан хурсанд. Тўрт томондан ўраб олган (кўп қаватли уй, ахир) қўшнилари-нинг ҳуда-беҳуда гингшишидан зада бўлган Муниса кенгми-торми таги ерга, усти осмонга тегиб турган ҳовлича учун умрбод шукрона айтишга тайёр. Энг муҳими, энди Адиб куз хазонга айлантирган япроқларнинг алвидоларини эшитиб, ич-ичидан хўрсиниб йиғлай олади, энди ҳовлича юзидаги азим тутга ин қурган майнанинг полапонларига меҳрибонлик қилиб, чарх уришини кўрганда, энтика-энтика болалиги ҳақида хаёлга толади. Энди тўрт девор ичида қамалиб, пастки қаватда яшайдиган қўшнига халал бермаслик учун оёқ учида юришга маҳкум этилган болаларининг товони, ниҳоят, тўйиб-тўйиб ер ҳидлайди. Бугун Адибнинг туғилган куни. Мунисанинг таъналаридан инжибми, болаларининг тушлиқдан ортиб қолган пулларини йиғиб қандайдир режалар тузишаётганини кўриб кўнгли юмшабми, бир неча йилдан бери тарки одат қилгани — ўз туғилган кунини нишонлашга рози бўлди... Тирикчилик тумшуқ суқмаган эшик бор эканми? Туғилган кунни нишонлашга яна бир сабабу баҳона янги уй учун қилинадиган хайру худойи зарурати бўлди. Бу маслаҳат ҳам маҳалланинг тўю маъракасига аралашиб юрадиган Мунисадан чиқди, албатта. Неча йилдан буён Адибни «ипидан игнасиғача» ўрганган Муниса, ниҳоят, туғилган кун баҳона уни хонанишинликдан халос этмоқчи, ҳамкору ҳамфикр дўстлари даврасига қайтармоқчи эди. Дўстлар-ку Адибдан воз кечишгани, ундан инжиб, этак силкиб кетишгани йўқ. Фақат адабиёт ҳақидаги, ижод ҳақидаги қарашлари сал ўзгачароқ бўлган Адиб, биродарлари даврасида ўзига муносиб бурчак топишга қийналди. Бунга кўп уринган бўлса-да,

табиатидаги ёлғизликка интилиш уни катта давраларга бегона қилди. Муниса ҳам қизик: «Ўзингизни бунақа четга олиб юраверсангиз, бора-бора хонанишин бир ижодкорга айланиб қоласиз, ундан кўра ҳаммасини йиғиштиринг-қўйинг!» дейди-ю, аслида Адибнинг ёзишга, ҳақиқий маънода ёзишга илҳақ эканлигини ҳис қилади. Шу боис, Адиб дарду дунёси қоронғу бўлиб инжиқланганида ҳам тилига эрк бермайди. Бир кун эмас, бир кун ҳаммаси яхши бўлиб кетишини такрорлашдан чарчамайди. Аммо, қачон?! Адиб ҳам эмас, кўп эмас, нақ Маркесга ўхшаб ёзишни орзу қилади! Унинг «Ёлғизликнинг юз йили» романини, эҳтимолки, йиғирма марта ўқиб чиққандир. Алал-оқибат иш шу даражага етдики, Адиб ишхонадаги ҳамкасблари, кўчадаги одамларнинг қиёфасию сажиясида роман қаҳрамонларини кўрадиган бўлиб қолди. Аҳён-аҳёнда ўзини роман воқеалари ичида яшаётгандек, атрофидагиларни роман қаҳрамонларидек ҳис қилиб қоладиган Адибнинг тушуниксиз қилиқлари ҳамкасбларига, дастлаб, унча маъқул келмаган бўлса-да, кейинчалик улар бунга кўникиб ҳам кетишди. Адибнинг энг катта орзуси — ана шундай қаҳрамонлар яратиш. Шу боис, унинг асарлари ҳақида андак баландпарвоз гаплар айтилган давра сўнггида: «Ижодкор дегани ёзса — Маркесдай ёзса, яратса — Мелькиадесдай образ яратса. Яратган асарингда дилшикаста Урсулага, телба донишманд Хосе Аркадио Буэндиага, майли, енгилтак бўлса ҳам Пилар Тернерага ўхшаган қаҳрамонлар бўлса... Мен эса қаламни қийнаб юрган шунчаки бир нотавонман», дея такрорлагани-такрорлаган. Адибнинг бу дарвешона тантилигини фақат дўсти — Акбар ҳазм қилиши мумкин. Бошқалар.. Бошқалар: «Яна бошлади нотавон. Ким йўлингни тўсди? Ёзсанг ёз, биров қаламингни тортиб олибдими?» дегандай бир-бирларига маъноли им қоқишади, юз буриштириб: «Бу кунингдан баттар бўл!» дея гап чайнашдан тойишмайди. Яхшими-ёмонми, собиқми-содиқми, Адиб ана шу жамоада шунча йил ишлади, тегманозик кассир опа ўз чўнтагидан чиқариб бергандай, миннат қилиб берган маошга шукр қилиб рўзғор тебратди. Ҳамкасблари ёқтиришадими-йўқми катта-кичик маъракаларига айтишни унутишмайди. Адиб ана шуларни-да ўйлаб, Мунисанинг таклифига кўнди. Бош муҳаррирининг хонасига кирар экан, унинг Адибга пешвоз чиқиб: «Ие-ие, Хосе Аркадио Буэндиа келибдилар-да!» дея ҳазил аралаш кучоқ очганидан кўнглига илиқлик интиб, чехраси ёришди. Мақсадини айтганида муҳаррири бунчалик ҳайрон бўлади, дея ўйламаган эди. Муҳаррирининг бу қарорни кўпга кўшилишининг хайрли муждаси санаб, ҳар тугул: «Кесақдан ҳам олов чиқибди-да», дейишдан ўзини тийганини Адиб қайдан билсин? Зиёфат хабарини эшитган Акбар эса Адибнинг елкасидан кучиб, кўзида жилваланган меҳр ва хайрихоҳлик маъноси билан уни доимо қўллаб-қувватлашга тайёрлигини англамоқ бўлди. Адибнинг кўнглини кўтариш умидида тайёрлаб қўйган совғаси сирини, ниҳоят, ошкор этиш пайти келганлигини ҳис қилиб, ҳаяжони юзига қалқди...

Алқисса, бугун кўпдан бери қутилган ўша кун. Туни билан ҳар хил пишириқлар тайёрлашга уннаган Муниса, эрта тонгданоқ қўли қўлига тегмай супур-сидирга, овқат тайёрлашга уннаб кетди. Ошхонадаги юмушларни енгиллаштириш учун мактабдан қолган қизи дастурхон тузашга киришди. Адиб анчадан бери меҳмон кутмагани учунми, саросимага тушиб, гоҳ ошхонага, гоҳ меҳмонхонага кириб чиқади. Дам кутубхонага мўралайди, дам ётоқхонага. Меҳмонлар тушликка яқин келиши мўлжалланган бўлса-да, хотинининг юзидаги жиддият, қизининг ҳар кунгидан кўра ўн чандон ҳаракатчан бўлиб қолганлиги унинг руҳиятига таъсир этмасдан иложи йўқ эди. Анчадан бери тамаки қутисини қўлига олмаган Адиб бир-икки бор тутатиб ҳам қўйди...

Қутилмаганда, дарвозани тепгандек қарсиллатиб кириб келган уч нотаниш, сўхтаси совуқ кимсани кўриб, аввалига ғазабдан оёқларининг учига қадар титроққа тушган Адиб ҳалигилар ўзига яқинлашар

экан, худди уларни илгари ҳам кўргандек, гўё уларни кутиб тургандек мубҳам кайфиятга тушди ва овозига қўшилиб, бўғзида музлаб қолган газаби ўрнини кўрқув аралаш хавотир эгаллади: «Ахир, булар Урсулага қари телба Хосе Аркадио Буэндиани дарахтга боғлашга кўмак берган ўша уч барзанги-ку! Нима, улар мени ақлдан озган деб ўйлашяптими? Менинг Мунисагинам — Урсулагинам ҳали дарахтга боғланиш вақтим келмаганини билади-ку! Тагин туғилган кунимда-я... Хотин зотидан дўст чиқмас экан-да... шунчалик бездирдимми, Мунис?!» У ёқдан-бу ёққа бетоқат бориб келаётган Адибнинг қадам товушлари чиқмай қолганиданми, кўнглига аллақандай нохуш ҳис оралаган Муниса ташқарига отилиб чиқди-да, уч барзанги қаршисида ожиз, мунғайиб турган эрининг ёнига етиб борди. Адиб ва ҳалигилар ўртасида қоя мисол кўндаланг бўлди. Барзангилардан бири тилга кирди:

— Сиз Урсуламисиз?

— Нима? Қанақа Урсула? Нималар деяпсиз?!

Барзанги пинагини бузмади.

— Бизни сиз чақиртирган бўлишингиз керак. Бу кишини, — Адибга ишора қилди у, — боғлаш керакми?

Муниса гангигандан-гангиди: «Нима деяпти бу бадбахтлар. Мен чақирибманми? Эримни боғлаш учун чақирибманми?.. Боғлашни кўрсатиб қўяман сенларга...» Жўжалари ҳимоясига отилган она товукдек, ҳурпайиб ҳужумга ўтишга ҳозирланаркан, Адибнинг хотиржамлигини кўриб, шаштидан тушди. Китоб кўрган хотин эри олдида бегона эркаклар билан айтишиб туришни ўзига эп билмади.

— Мен яхшиман. Ҳали озгина вақт бор. — Томоғи хириллаб пичирлади Адиб. — Овора бўлиб келибсизлар, чой ичиб кетинглар...

Барзангилар юзларидаги ифодани ўзгартирмай, аста бош силкиб миннатдорчилик билдиргандек бўлишди-ю, сас-садосиз чиқиб кетишди.

— Ким экан булар, билдингизми ўзи? Аввал ҳам бир-икки ош-қатиқ бўлгандек чойга таклиф қиласиз?! Сўхтаси совуқ ярамаслар, — овозига куч берди Муниса.

— Шунчаки адашиб кирган бўлишса керак...

Бу кўнгилсизликни унутишга ҳар қанча уринишмасин, фойдасиз эди «Бетон уйда яшаётган бўлсак-ку, ҳарна. Адашган-нетган эшик кўнфироғини босса, дарду ҳолини эшитар-эшитмас, юзига қарсиллатиб эшик ёпасан. Ҳовлига кўчиб ўтиб ҳам тинчимаймизми?» ўксинди Муниса. «Ҳар ҳолда, қачондир келиши муқаррар эди уларнинг. Аммо, бутун...» хўрсинди Адиб.

Меҳмонларнинг «ана келади-мана келади» соатлари яқинлашган чоқда, Муниса яна ўз ишига берилиб кетган, барзангилар келмасдан бурун майин хиргойи қилаётган қизи, тагин-да, хиргойи бошлаб юборган эди. Бола бола-да. Уни катталарнинг ўзларидан ҳам мураккаб ҳаётлари ҳақида бош қотиришга ким мажбурлай оларди?! Фақат Адиб ҳали ўша мубҳам кайфиятдан қутулгани йўқ: «Қисмат менинг устимдан чиқарган ҳукмини ўқимоққа бунча шошмаса?! Неларга улгурдим, неларга улгурмадим?.. Улгурганимдан улгурмаганим кўпроқ! Тагин ёндафтаримга: «Мен ҳамма нарсага улгурдим. Ҳатто сиздан кейин келиб, сиздан олдин кетишга ҳам», дея ёзганимга бало борми?! Эҳтимол, қисмат башоратимнинг иккинчи қисмига мойилдир. Бугунги жумбоқ шунга ишорадир?!» Бир пайтлар Адиб қаламга садоқат қилгину, ўзига хиёнат қилолмаган ҳаваскор бир шоирнинг ўзидай тўпори, ўзи каби ўжар шеърини ўқиган эди. Шеърнинг бир мисрасини ҳали-ҳануз кирган даврасида такрорлаб юради: «Одамнинг ўлгани, асли, туғилган кун экан, дўстлар». Бу мисрани Адиб кайфиятига қараб икки хил талқин қилади. Илло, одамзод туғилган куни унинг пешонасига ўлим соати-да битилган бўлади. Илло, одамзод ўлган куни Ҳақ нури ила қайта туғилгусидир. Аммо, бари бир, ҳаёт ширин, бари бир, тириклик бахт! Жисм ўлса,

қисмат дея бош эгасан. Бироқ руҳингни ўлдирмоқчи бўлсалар, қандоқ чидайсан?! Адиб кекса Хосе Аркадио Буэндиа каби руҳиятига шикаст етишию дарахтга боғлаб қўйилишини кўз олдига келтирди-ю, юраги зирқираб остонага чўкиб қолди...

Ниҳоят, дарвоза томондан аллақандай машинанинг товуши эшитилиб, меҳмонларни кутиб олиш мақсадида йўлакка чиққан Муниса дарвозанинг ланг очилган тавақаси олдида бир тўп лўлини кўриб, жойида қотиб қолди. Катта ва қўпол рўмолларга ўраниб олган, қоп-қора юзлари игна санчиб туширилган холларга тўлган, ўсмалари чаплашиб кетган бир тўда лўли хотинлар, қора-қура лўливаччалар, қўлларида таёқ, қулоқчинни эгри кўндириб, бот-бот мўйлов бураб ўзларига оро бераётган уч-тўрт лўли эркак дарвозадан ичкарига чувиллаб киришдию ҳе йўқ-бе йўқ тўғри меҳмонхонага йўл олишди. Адиб уларнинг орасида икки-учта анча-мунча олифтароқ, аммо, аллақандай ажнабий кийимлар кийган одамларни ҳам кўрди. Муниса ҳай-ҳайлаганча қолди. Бошига бир челак совуқ сув қуйилгандек талмовсираб қолган Адибнинг тилига, тагин-да, ўша мубҳам кайфият тугун солди. Давангирдай лўли хезлангансимон овози зўриқиб, хириллай кетди:

— Бу нимаси ако?! Меҳмон атойи худо дейдилар! Бизни бу ерга насиба тортиб келди, ако, насиба! Ман билан сиз Худодан зўрмизмики, унга ундой қил, бунга бундой қил, деб ақл ўргатсак?! Кенг бўлинг, ако, кенг бўлинг! Бизга бир тишлам нон берсангиз, Худо сизга ўн қилиб қайтаради! Савуқ еган бачаларни ўйламайсизми, охи?!

Адиб юзига зўрма-зўраки табассум эндириб жилмайди:

— Майли, биродар, бемалол. Фақат меҳмон кутаётган эдик. Шунга... Бугун тутилган куним. Меҳмонлар келишмоқчи эди...

— Иби, ман сизга қурбон, ако! Бугун иминена денг? Илоҳим, бошингиз тошдан бўлсун! Уйингизда тўй бўлсун, бошингиз тўйдан чиқмасун, ако! Аммо-лекин, нон эгаси билан ширин, дейдилар. Бизни уёлтирманг. Биз бир кўчани одами, андешадан Худо андак қисган. Келинг, ако, киринг!

Адиб ноилож меҳмонхонага кирди. Лўли хотинлару болалар аллақачон дастурхон атрофида жойлашиб олишган эди. Фақат икки лўли эркак ҳалиги уч олифта худди келишиб олгандек мум тишлашган. Барзанги лўли Адибни қўярда-қўймай тўрга — савлатдор олифтанинг ёнига ўтқазди. Адиб «меҳмон»ларга бир-бир назар солар экан, тагин эрталабки нохушликни эслади. Ёнидаги олифтага тузукроқ разм солиб, бирдан хушёр тортди: ёнида кимсан полковник Аурелиано ўтирарди. Адиб алаҳсира-япман дея ўйлаб, хаёлини жамламоққа уринди. Бироқ, рўпарасида ўтирган одамнинг ўзига маъноли боқаётганлигини сезиб, тагин хоҳишига эрк берди. Шундоқ рўпарасида унга ҳикмат тўла кўзларини қадаган, алланелар демоққа шайланаётган донишманд — Буэндиалар хонадонининг ибтидою интиҳоси ҳақидаги башоратни ёзиб қолдирган қария Мелькиадес турарди. Адиб лолу ҳайрон эди. Нимадир демоқчи бўлиб лабини қимирлатди, бироқ овози чиқмади. Унга пиёлада сув узатган қўл эгасига разм солар экан, қўлидан пиёла тушиб кетди. Қўл эгаси йигит ёшида лўлиларга қўшилиб кетган ёш Хосе Аркадио эди. Кўз ўнгиди содир бўлган мўъжизадан тамомила гангиб қолган Адиб кўраётганлари ўнгими-тушими фарқлаёлмасди. Илло, мудом хаёлларига асир бўлиб юрганидан ғайриоддий туюлган ҳар бир ҳодисадан мўъжиза излашни одат қилган эди у... Кўнглида аллақандай нохуш ҳис ўрмалади. Наҳот, кетадиган вақт етган бўлса?!

Мелькиадес унинг хаёлларини ўқиётгандек, маънодор бош чайқайди. Нималардир демоқчию, аммо тил билмаганидан афсус чекаётгандек, маъносиз жилмайиб қўйди. Бу тариқа мубҳам кайфиятда ўтиравериш Адибга ҳам, учала «муҳожир»га ҳам ноқулай эди. Хайрият, сергап барзанги лўлининг хирқироқ овози янгради:

— Эй ако, нима, уйда нону мевадан башқа нарсангиз йўқме? Янгам овқат повқат қилгандир?

Адиб тарадудланиб қолди: «Муниса бобиллаб бермаса эди. Ахир, лўлиларга едираман деб овқат қилиптими? Меҳмон кутиш нима бўлади, энди...»

Ошхонада бир-бирига суюнганча ҳиқ-ҳиқ йиғлаётган хотини ва қизини кўриб, Адиб тажанг бўлди. Уларга нималарнидир тушунтиришга ҳаракат қилгани фойда бермади: «Мелькиадес келган, ахир, Мелькиадес!» дея такрорлашдан нарига ўтмади.

— Қанақа одамсиз ўзи?! Ҳатто меҳмон кутишингиз ҳам одамларникидек эмас-а. Нималар деб алжияпсиз? Мелькиадес нима қилади бу ерда?! Меҳмонлар келиб қолишса нима қиламан? Номусларга ўлдирдингиз мени, — уввос солди Муниса.

Адиб ноқулай аҳволда қолди. Ноилож овқат сузмоққа тутинди. Муниса аввалига қараб турдию, сўнг, қўли юмушга ёпишмаётган эрига раҳми келиб, ўрнидан кўзгалди. Қизи косаларни меҳмонхонага ташиб турди. Сергап лўли Мунисани: «Янгажон, янгамулложон!» дея вериб, ниҳоят, жилмайишга мажбур қилди. Адиб тагин полковник Аурелианонинг ёнига чўкди. Уз уйидаги дастурхон бошида қисиниб-қимтиниб ўтирган хотини ва қизи унинг кўнгли учун «меҳмон»ларга мулозамат қилиб туришди. Лўли хотинлар, лўливаччаларнинг нафси ўпқон эканми, косалар бир зумда бўшади. Муниса Адибнинг кўзидаги ифодани пайқаб, ўрнидан турдию, бир зумдан сўнг, дастурхонга иккинчи таом тортилди. «Меҳмон»лар янаям иштаҳа билан, янаям Мунисага раҳмат айтиб-айтиб товоқларни бўшатишди. Адибнинг соғлиги учун қадаҳ уриштириб шароб ҳам ичишди. Вақт ўтиб борар, аммо, асл меҳмонлардан дарак йўқ эди. Адиб тоқатсизланди. Мунисанинг юраги сиқилди. «Меҳмон»лар эса, кўзғалишга шошилишмас, айримлари бемалол ёнбошлаб олишган эди. Сергап лўли қистайвериб магнитофон кўйдирди. Шўх мусиқа оҳангида йўрғалаб, хотинлару болаларни рақсга тортди. Меҳмонхона ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Фақат донишманд Мелькиадес, полковник Аурелиано ва ўспирин Хосе Аркадиоларгина пинак бузмай ўтиришарди. Меҳмонлардан дарак бўлавермагач, хўрлиги келиб, ўз қисматини лаънатлай бошлаган Адиб мана шу уччаласи борлиги учунгина меҳмонхонадан чиқиб кетмас, кетолмас эди. Фақат... Юраги чидаб берса бўлди! Чидармикин?... Уйларига бир пас эрк бериб, кўзларини юмганида, кулоғи остида гувиллаётган далли-девона мусиқа шовқинини ҳам, синиқ пиёлаю тарақлаб қолган бўш идишлар аралаш-қуралаш бўлиб ётган дастурхонни ҳам, қийшанглаб рақсга тушаётган ажи-бужи башараларни ҳам унутгандай бўлди...

Кўзини очганида меҳмонхонада ўзидан бошқа зот йўқ, ошхонадан жавраб-жавраб идиш юваётган Мунисанинг овози келар эди. Дастурхон ҳали ҳам ивирсиб ётар, дайди лўлилар тўдаси қолдириб кетган пала-партишлик Мунисани, дарҳақиқат, жаврашга мажбур қилган эди. Адиб оғир кўзгалди: «Келишмади-я номардлар! Ақалли бир-иккитаси келмади-я. Ахир, мен ҳар куни дастурхон ёзиб, меҳмон чақираётган эмасдимку бир сафар келиб, бир сафар келишмаса?»

Адибнинг хўрлиги келиб, юраги сиқди...

Рўй берган бу оний «савдо»дан гангиб, елкалари баттар букчайиб, афтода бир ҳолга тушган Адиб, кутубхонасидаги ёзув столига яқинлашди. Деразаларига қалин пардалар тутилиб қоронғилатилган хона ўртасидаги алланарсага қоқилиб йиқилаёзди. Бу — қалин қоғозларга авайлаб ўралган, энг аъло сифатда, обрўли нашриётда чоп этилган қалингина китоб, Адибнинг китоби эди... Қанчалар орзу қилган эди-я, бу кунни... Ҳамма нарсага қўл силтаб, қоғозни қийнамасликка қасам ичиб турган пайтида, бу не савдо?! Кўзларига жиққа ёш тўлиб, китобни бағрига босди, Мелькиадеснинг кўнгли боя не сабабдан бирланига кўчага чиқ-

моқни тусаб қолганини, кутубхона эшиги олдида куймаланганини тушунгандай бўлди. Китобни бағрига босганча, хотинидан суюнчи олиш илинжида ҳовлига чиқди. Сабри чидамай, эшикка етар-етмас овоз берди. Заиф, мискин чорловига хотини жавоб берган-бермаганини англари-англамас, ҳушидан кетди. Эрталабдан бери бардош дарахти томирларига аёвсиз болта урган дилхираликлар ортидан келган бу шодлик — ҳаяжонига дош беришга куч тополмади. Ошхона эшигида унинг сўзига маҳтал турган Муниса, кўксини чангаллаб қулаган Адибнинг тепасига елдек учиб, фарёд уриб келди: «Номинг ўчсин, Мелькиадес, уйинг куйсин, Мелькиадес!..»

...Мавҳум кайфият бағрига чўккан ҳовлидан узоқлашар-узоқлашмас машинани тўхтатган, бошини рул чамбарагига қўйиб, Адибнинг уйдаёқ қалбига чўккан ғусса юкидан малул бўлиб, юраги йиғлаётган Мелькиадес қулоғи остида жаранг берган фарёддан оёғининг учига қадар титроққа тушиб, машинадан сакраб тушди. Ҳеч бир гап-сўзсиз, ортидан биров қувгандек, ҳаллослаб Адибнинг уйи томон югурди. Ҳамроҳлару «ҳай-ҳай»лаганча ортда қолишди. «Биродаргинам, жон жўрам, ўлмагин, шоиргинам! Ахир, сен жуда бардошлисан! Умрини гап сотиб кун кўришга сарфлашдан уялмаган баъзиларга ўхшаб ожиз эмассанки, дўстингнинг ҳазилини тушунмасанг! Чида, биродарим, мен етиб боргунча чида!» Мелькиадес юрагини ҳовучлаб югурар экан, бошидаги шляпасини, қоп-қора сочига у қадар уйғун келмаган ясама соқол-мўйловини юлқиб отди. Елкасидан босиб кела бошлаган ғусса Адибнинг ёнига етиб борар-бормас оёғидан чалди. Мунисанинг аламли қарғишлари, аёвсиз турткилаб-тепишларига дош бериб, эмаклаганча Адибнинг бошига келди, телбаланганча унинг беҳол тепаётган юрагига мадор солмоққа уринди: «Шоиргинам, кўнгли нозик биродарим, ўлмагин, жон жўрам, ўлмагин Сенинг тиришган пешонангдаги ажинлар, юзингдаги қайғу кўланкасини ўрнини ёруғ табассум эгалласин, дея умид қилган мен, бенаво кулфатингга сабаб бўлиб қоламан-ку, ахир!.. Бундан ортиқ бадбахтлик борми?! Кўзингни оч, оғайнижон!»

...Тубсиз ўпқон исканжасидан қутулиб, бир оз енгил тортган Адиб кўзини очганида, тепасидаги — қўлларини дуога очиб, алланималарни пичирлаётган телбанамо суратдаги кишини кўриб ҳайрон қолди. Фикри тиниқлашиб, ҳалиги кишини таниди-ю, маъюс жилмайганча, дийдаси юмшаб, унинг билагини қаттиқ қисди... Адибнинг тепасида, кўз ёшлари юзидаги бўёқларини юваётган, кўриниши масхарабозга ўхшаб қолган бўлса-да, елкасидаги ғусса юкидан букчайиб айтиниб-айтиниб йиғлаётган Мелькиадес — Акбар турарди.

Бир неча кунлик муолажадан сўнг, анча ўзига келган, тизгинсиз истак ва соғинч ила ёзув столига ўтирган Адиб, тоза қоғозга янги ҳикоясининг сарлавҳасини ёзди: «ТУҒИЛГАН КУН».

Хайриддин Салоҳ

КИПРИГИМДА ТУТИБ...

*Киндик қоним томган она ер,
Билмам, бурчинг қандай ўтадим?
Озми-кўпми тукиб манглай тер,
Қалб ғурурин сенга атадим.*

*Хаёлингдан олис кетмадим,
Куйдирсанг ҳам товоним ёзда.
Жунжитсанг ҳам таним аёзда,
Сирим сендан дариг тутмадим.*

*Узилса ҳам сендан оёғим,
Узилмагай юрагим мутлоқ.
Отам, онам, уруғ-аймоғим
Дафн этилган муқаддас тупроқ.*

*Ҳар бир сиқим, ҳар бир қатрангни
Алишмасман зар, қаҳрабога.
Кипригимда тутиб меҳрингни,
Оширмоқ-чун яна қадрингни
Келганман-ку ёруғ дунёга.*

1960

Хусниддин Шарипов

ШОИРОНА ЗИЁ

2002 йил ёзи «Пахтакор» ўйингоҳидаги Республика шахмот клубида журналистларнинг анъанавий мусобақалари ўтаётган эди. Ўйирмага яқин ҳамкасб дўстлар пешиннинг иссиғига қолмай, кўпроқ ўйнаб олиш иштиёқида, нафасларини ютиб, олтмиш тўрт тахтани кўзлари билан пармалашарди. Бирдан сукунатни кимнингдир ғўнғирлаши бузди. Унга жавобан Озод Шарафиддиновнинг кескин жавоби эшитилди:

— Мен учун бош оғритманг. Нима қилишимни ўзим биламан.

Одатда, шахмот жангига ҳатто чивин «ғинг» деб ҳалал бериши мумкинмас. Ажабланиб, ҳакам билан бурчақдаги тахта тепасига келдик. Маълум бўлишича, Озод аканинг бир сипоҳи зарба остида беҳимоя қолиб кетган экан; тузоқ сифатида қолдирилганми ёки ҳаёл қочибми, ким билсин?! Рақиб йигит, эҳтимол, ҳурмат юзасидан, Озод акага «бошқа юрсангиз ҳам майли», деган маънода такаллуф қилган бўлса керак, бояги жавобни олибди. Ўйин давом этиб, кучлар тенг бўлмаса ҳамки, узоқ дона суришлардан сўнг Озод Шарафиддинов барибир ғалабани қўлга киритди, муҳими — ўртада ғубор қолгани йўқ. У ўйинда ўша суръат билан давом этиб, якуний ҳисобда ҳам биринчи ўринни эгаллади, қалам-кашларнинг бу йилги чемпиони бўлиб қолди.

Ҳалол кишининг ҳеч қачон тили қисик бўлмайди. Фақат шахмотда эмас, адабиёт оламида ҳам, маҳалла-кўйда, ҳатто, мамлакатда... Мен гапни ўйиндан бошлаб, Озод Шарафиддиновнинг: «Нима қилишимни ўзим биламан», деган сўзларини бекорга келтирганим йўқ. Бу — ўзбилармонлик ёки такаббурлик эмас. У, дарҳақиқат, адабиёт ҳақида, халқ ва ҳаёт ҳақида кўп нарса биларди. Энг муҳими — ўзи билганича ва ўзи хоҳлаганича яшади.

Бунга ишонч билан шаҳодат беришимнинг сабаби — жуда кўп йиллар адабиёт дастурхонидан ризқимизни бирга териб едик, ҳам-маҳалла бўлдик, «Бешёғоч» атрофини обод қилдик. Ўғлим у кишининг қўлида талаба, кейин аспирант бўлиб, олимлар қаторини тўлдирди. Адабий маълумотномаларни мундоқ варақласак, фамилиямиз ҳам олдинма-кейин кўзга ташланади. Бу камлик қилса, бисотимизда қарийб элик йиллик хотира қатламлари бор.

Тўғри, Озод Шарафиддинов киприги билан илм қудуғини қазий бошлаганида, мен ўрмончилик касбини ўрганардим. Биз — Хайриддин Салоҳ, Наим Каримов, Шотурсун Ғуломов сингари ёш шоир дўстлар Ёзувчилар уюшмаси ҳузуридаги семинар машғулотларида қайнаб-тошган маҳалларимизда Озод ака Москвадаги Жаҳон адабиёти институтининг аспиранти эди. Лекин, мажлисларда кам кўришсак-да, овозлари доим бизга етиб келиб турарди. Бу овоз, айниқса, у киши қайтгач, элигинчи йилларнинг охирларида, адабиётимизда ва хусусан, ўша пайтлардаги «Ўзбекистон маданияти» газетаси саҳифаларида лирика ҳақидаги баҳслар бошланганидан кейин юқори пардаларга кўтарилди, шоир ва китобхонларнинг янги авлодини янги изланишларга даъват этди, чинакам шоирона кашфиётлар чуқур идиз отадиган заминни тобга келтириш билан шуғулланди. Эркин Воҳидовлар авлоди — ана шу заминнинг ҳосили. Кейинроқ Озод ака мен ишлаётган «Шарқ юлдузи» журнаliga Абдулла Ориповнинг дастлабки бир даста шеърини, ўзи оқ йўл ёзиб, олиб келди.

1960 йил сентябрининг охирларида республика ёш ёзувчиларининг навбатдаги семинари бўлди. Озод Шарафиддинов, ҳозирги кўникмаларга кўра ҳали ёш бўлса ҳам, семинар қатнашчиларига устозлик қилди. Дўрмондаги машҳур арғувон остида ўтказган суҳбатига Марк Твеннинг энг гўзал «Том Сойернинг саргузаштлари» китобини асос қилиб олиб, барчамизни жаҳон адабиётининг энг юксак, энг нафис намуналарини мўлжалда тутиб қалам тебратишга даъват этди. Бу даъват акс-садосиз қолмади. Вақти етиб, адабиётимизда Хемингуэй, Уитман, Кафка, Камю сингари мураккаб ижодкорларнинг нафаси пайдо бўлди. Бу нафас ҳатто ҳозирги насримиз ифода услубларида рўй бераётган эркинликларда ҳам ўзини намоён этаётир. Лекин, на чора, кўпчилик учун гап нафас билан танишув атрофида тўхтаб қолди, чамамда. Бу сабоқни чуқурроқ ўзлаштириш масаласи, яъни, Озод Шарафиддинов бундан қирқ икки йил бурун ўртага ташлаган фикр, ҳануз ўз актуаллигини йўқотгани йўқ.

Айни вақтда, мамлакат раҳбарияти раҳнамолигида мумаммога ечим топилди. Номи ўзига ярашган «Жаҳон адабиёти» журнали ташкил этилди. Озод ака унга бош муҳаррир этиб тайинланди, катта майдонга олиб чиқди. Ўзбек китобхони адабиёт дурдоналари билан мунтазам танишув имконига эга бўлган, айниқса, ёш ижодкорларнинг омади бўлди десак, мутлақо хато бўлмайди. Чунки, бу биринчидан, ёзувчининг ҳам, ўқувчининг ҳам дидини чархлайдиган муҳим омил.

Олтмишинчи йилларнинг ўрталарига келиб, адабиётшунослар сафи кескин кенгайиб кетди, бирин-кетин янги-янги фан докторлари пайдо бўла бошлади. Кунларнинг бирида, кайфиятим бир оз жанговар бўлса керак, Озод акани тергай бошладим, дўстона, албатта, нега бу масалада дангасалик қиялпсиз, деб. Ахир, ўйланг — у илмий даража олиш учун ҳатто китоб титиб ўлтиришининг зарурати йўқ эди, фан олами уни ўшанда ҳам худди ҳозиргидай жуда яхши билар ва тан олар эди, ҳатто шогирдларининг анча-мунчаси «докторлашиб» кетганди. Мабодо, ўзимиздагилардан кўнгли тўлмаса, Москвадаги қадрдонлари орасида ҳам ҳурмати катта эди. Ҳаракат бошласа, бас...

Қийин-қистовларимни эшитиб, Озод ака, ҳеч бўлмаганда,

кўнгил учун «хўп» деб қўя қолса бўларди. Йўқ, у ростини айтди. Дардини айтди. Докторликдан нима фойда, деди. Мен шоир Чўлпонни, романнавис Чўлпонни, Чўлпон деган инсонни тикламоқчиман, ёруғликка олиб чиқмоқчиман. Мана шу менинг энг зўр илмий ишим бўлади, деди, қолганлари ўз йўлига...

У маҳаллар, ҳали «Тирик сатрлар» эндигина жодидан ўтказилган паллаларда, Озод Шарафиддинов бу мақсад жуда катта ижтимоий қувватларнинг кўзғолиши билан, тузумларнинг ўзгариб кетиши билан боғлиқ экани ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган бўлиши мумкин. Лекин унинг кўнгил хоҳиши тарих филдиррагининг ҳаракат қонуниятлари билан мутаносиб бўлгани мана энди яққол кўришиб турибди.

Энди гапни кундалик турмушга бурадиган бўлсак, сўнгги ўн-ўн беш йил ичида «болалаб» кетган чўлпоншуносларнинг ризқи қайсар Озод Шарафиддинов томонидан ўша йилларда сочилган эди.

Озод ака Ўрта Осиёдаги энг нуфузли университетнинг домласи бўлса-да, ўзини ҳатто талабалардан юқори қўймас, ҳамма билан тепа-тенг хурсандчилик қилиб ёки баҳслашиб кетаверар эди, ҳатто бошқа олий ўқув юртини битирганлар билан ҳам. Шу сабабли, уни айниқса, ёш қаламкашлар жон-дилидан ҳурмат қилишарди.

Ҳамон эсимда, дўстим Хайридин Салоҳнинг «Иккинчи имтиҳон» деб номланган китоби эндигина босилиб чиққан пайтлар эди. Дастлабки, муаллифга тегишли нусхаларни олиб, у бирини Озод Шарафиддиновга тақдим этишни ният қилди-ю, анчагина дастхат ҳақида ўйлаб юрди. Ниҳоят, менга ёрилиб, устозни «олимлардан шоирроқ, шоирлардан олимроқ», деб таърифламоқчи бўлганини айтди. Бу фикр охири қандай шаклда қоғозга тушганини билмадим, лекин мазмунан мутлақо ҳақиқат эди. Шеърият — ўзига хос нури олам. Ҳар сатрида муҳаббат, вафо, соғинч, меҳр, ишонч, умид, табассум яшайди. Тўғри, ҳажвий шеъриятда найза бор, лекин у найзада заҳар бўлмайди. Шунинг учунмикин, Озод Шарафиддинов тўғрисида ўйлаганда, у муҳаррир, мақоланавис, нотик, таржимон бўлишига қарамасдан, кўз олдимга шеърият зиёси келаверади. Фақат айтишим қийин, бу зиё ундан тараладими ёки унинг ўзи бу зиёда чўмиладими?!

Бизнинг оила, пайдо бўлибдики, адабиёт билан озуқланади. Дехқоннинг ўз ташвиши бўлганидай, турсак ҳам, юрсак ҳам, дастурхон атрофида ўлтирсак ҳам, гапимиз шеърият атрофида айланади. Кунларнинг бирида оиламиз бекасининг қўлига 1986 йилги «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси тушиб қолибди. Унда Озод Шарафиддинов билан ёзувчи Иброҳим Раҳим бир оз «найзалаштирилган» экан. Бекамиз бечора бирам хафа, бирам хафа, чунки, уларнинг икковини ҳам жуда яхши инсонлар сифатида, ҳалол, оиламизга ҳурмат билан қарайдиган, ижодда обрўси билади инсонлар сифатида билар эди. Нега шундоқ яхши одамлар бир-бирининг дилини оғритади, дейди у куйиниб. Зўрға юпатдим, — бу адабиётдаги оддий бир манзара, деб. Улар тенг вазнли курашчиларга ўхшаб, ким зўрлигини кўрсатишаётганлари йўқ, деб. Билганларини ўртага ташлаб, ўз ҳақиқатларини айтишаётир ва, ҳимоя қилишаётир, деб. Бундай курашдан душманлик эмас, фақат хушёрлик туғилажагига ишонтирдим, ҳар ҳолда.

Шу ўринда, бекалар бўйича ҳисобни тенглаштириш учун, кен-

нойимизнинг номларини тилга олмоқчи эдим. У кишининг исм-шарифлари гоҳ кино муҳаррири, гоҳ кино таржимон сифатида телевизор орқали юртдошларимиз қулоғига ҳафтада бир-икки марта, демак, Озод аканинг номидан ҳам кўпроқ чалиниб туради. Худди шунинг учун ҳам Шарофат Қўшбоева ижодига шунчаки тил теккизиб ўтиш адолатдан бўлмайдигандай туюлди. Бу касбнинг мутахассислари кам, меҳнати мураккаб. Уни қадрлаган санъатшунослар ҳам йўқ даражада. Лекин бу қарзни узиш керак, албатта. Ўша, жиддий таҳлил туғиладиган пайт келгунча аввалги мавзуга қайтиб турамиз.

Биз шеърларимизни қўлтиқлаб, бирор мушоирага борадиган бўлсак, кўпинча хавотирланамиз: «Бу сафар халойиқ қандай кутиб оларкин? Ёшларми, қарияларми? Нимани ўқий, қандоқ ўқий?» деб. Ўша йиғинларда кўп бора яна бир нарсанинг шоҳиди бўлганмизки, халойиқ шоирлардан кўра, кўпроқ Озод аканинг оғзига қарарди: «Устоз бу сафар яна қандоқ ҳақиқатни айтаркин?» дегандай. Ҳа, халқ борки, унинг кўксига қат-қат орзу ва армонлари бор. У кўнглидагини оламга ошкор қилиб турмаса, ёрилиб кетиши мумкин. Шоир деганингга гапни ҳамма вақт ҳам ишониб бўлавермайди, кўпинча ўтлаб кетишади азаматлар. Шунинг учун одамлар ичларига сиғмаган, депсиниб турган дарду қувончларини кўпинча Озод Шарафиддинов тили билан, хоҳ ёзма, хоҳ оғзаки бўлсин, мукамал бир шаклга тушган ҳолда изҳор этишни афзал кўришади. Унга эргашишади ҳам.

Менинг бир дўстим бор. Тожиддин Зокиров. 1946 йилдан бирга ўқиганмиз. Ҳозир у қишлоқ хўжалик фанлари доктори, профессор. Қанд касали баҳона бўлиб, Озод ака билан қарийб бир вақтда оёғидан ажралди. Уйда ётиб қолди. Кунларнинг бирида у мени сўроққа тутди:

— Озод акани касал дейсиз, ахир, у киши бир кун мажлисда бўлса, бир кун радио ё телевизорда кўринса, у газетада мақоласи босилса, бу журналда — таржимаси. Яна — муҳаррирлик... Бунақа яшашга ҳатто соғломлар ҳам ярамайди-ку. Менга Озод аканинг дардни енгиш сирларини билиб беринг...

Ўғлим Рустамжон ёрдамида бир оз «разведка» қилиб, дўстимга Озод аканинг машқу интизомини тушунтирдик. Ҳозир 71 ёшли Тожиддин Зокиров, иккинчи оёғидан ҳам ажралган бўлса-да, тушкунликни бошидан отиб ташлади. Республика пахтачилик илмий текшириш институтининг энг фаол, етакчи ходимларидан бўлганча қолди.

Озод Шарафиддиновнинг роса қирқ йил аввал босилиб чиққан «Замон. Қалб. Поэзия» китобидан кейин дунёга келган илмий асарлари ва таржималари ёнма-ён қўйилса, бир-икки китоб тоқчасини тўлдириш мумкин. Уларнинг орасида бундан йигирма йил бурун худди шундай кунларда ёзилган «Ниҳол ўсиб, чинор бўлибди» деган асар ҳам бор. У каминанинг камтарона ижоди ҳақида. Ҳар гал бу асарни қўлга олганда бошим кўкларга етган бўлса, айнаи вақтда, мен миннатдор бошимни Озод ака қаршисида эгаман. Раҳмат! Ташаккур!

Қаҳрамонлик унвон кўпинча бирор-бир жанговар вазифани адо этгани учун, меҳнатда эса, барчани қойил қолдирадиган муайян натижани қўлга киритгани учун берилади. Озод Шарафиддинов бу унвон билан олим, устоз, ҳалол инсон сифатида ёниб-

яшнаб ўтган бутун умри учун тақдирланди, назаримда. Борди-ю, кимдир қаҳрамонликни, барибир, жанговар иш билан боғлайверадиган бўлса, яхши, бунда ҳам мантиқ бор: жаҳонда адолат, ҳақиқат, инсон учун, инсонларча яшаш учун кураш давом этаётир, ҳатто, авжланаётир ҳам. Озод ака бутун умр шу майдонда бир оташин жангчи сифатида бўй кўрсатди.

16.10.2002 йил.

Илова: Менинг бир камчилигим бор. Зарурат бўлмаса, ёзган нарсаларимни газета-журналларга тарқатиб юришга ўрганмаганман. Илгари кўпинча шеър ёки ёзма фикримни уларнинг ўзи сўраб оларди. Бу сафар, ташаббус ўзимдан чиққани учун, Озод ака билан жуда яқин журналнинг раҳбарига қимтинибгина мурожаат қилишга тўғри келди. У ҳам, биз устозни илгарироқ табриклаганмиз, деб, гапнинг дангалини айтиб қўя қолди. Яна бир журнал ва газетадаги шогирдлардан ҳам шундай жавоб олдим. Матбуотда жуда узоқ йиллар ишлаганим учун бу соҳа ходимларининг ҳар сўзини тилла баробарида тортиб олишга арзийди деб биламан. Уларга ортиқча ғашлик қилиб ўтирмадим. Бу гаплар ва ёзганларимни Озод акага ҳам етказмадим. Бегуноҳ кишининг кўнглини оғритиб қўйишдан чўчидим, рости гап. Мана энди, видолашув ўрнида, ўша ўйларни ушбу шеър билан яқунлашга тўғри келаётир.

ОЗОД НАФАС

*Фикр ва тасаввур жилови узун,
Донолар ҳаётни пайпаслаб юрмас.
Илҳом-ла қувлашиб ўйнамоқ учун,
Хаёл сурмоқ учун
оёқ зарурмас.*

*Кўз юмиб уфқлар ошмоқ ҳам осон,
Кайф қилсанг мабодо қалб бодасидан.
Ер хулқи иқлимдан бўлгандек аён,
Ёрни сезмоқ мумкин шаббодасидан.*

*Тан аммо, барибир, тилар озодлик,
Ҳеч кимса рақс тушмас, ахир, кишанда.
— Нечун тенг сийламас барчани шодлик? —
Деган ўй эговлай бошлар ўшанда.*

*Балки жавоб берар бунга табиат,
Чўтга солаётир жами ишини.
Ҳақиқат бор бўлса,*

айтсин ҳақиқат:

— Азоблаш шартмикин яхши кишини?..

16.12.2005 йил.

Машраб

ҚАЮ ТИЛ БИРЛА, ЭЙ ЖОНО, СЕНИНГ ВАСФИНГ БАЁН АЙЛАЙ

Малаксан ё башар, ё хуру филмонсан, билиб булмас,
Бу лутфу, бу назокат бирла сендин айрилиб булмас.

Ажаб бераҳм дилбарсан, ажаб шўхи ситамгарсан,
Чароғи ҳусни рўйингдан кўнгулни хам қилиб булмас.

Юзунгни офтобини кўриб ҳайрон бўлиб қолдим,
Фалакка қўл узотиб шамси анварни олиб булмас.

Юзинг мисли қизил гулдур, кўнгул чун булбул шайдо,
Бу гулнинг ишқидин булбул чамандин айрилиб булмас.

Кел, эй Машраб, агар ошиқ бўлибсан, бўлмағил ғофил,
Бу гафлат уйқусидин, эй ёронлар, уйғониб булмас.

Агар ошиқлигим айтсам, куюб жону жаҳон ўртар,
Бу ишқ сиррин баён этсам, тақи ул хонумон ўртар.

Кишига ишқ ўтидин зарраи тушса бўлур гирён,
Бўлур бесабру бетоқат, юрак-бағри ҳамон ўртар.

Нечук тоқат қилай, дўстлар, бу дард ила бўлуб ҳайрон,
Ғамим бошқа, алам бошқа юрагимни ниҳон ўртар.

Мени бехонумон тинмай куюб ҳар дам фироқингда,
«Нигоро!» деб отинг айтсам, ки, тавқингдин забон ўртар.

Қаю тил бирла, эй жоно, сенинг васфинг баён айлай,
Тилим лолу кўзим гирён, сўнгақларим чунон ўртар.

На қаттиғ кун экан, дилбар, висолингдан жудо бўлмоқ,
Менинг оҳим ўтиға бул замини осмон ўртар.

Юракда дарду ғам қат-қат, ки, менда қолмади тоқат,
Агар бир заррасин бул вақт десам ишқи баён ўртар.

Бу дард ила хароб ўлдим, келиб ҳолимни сўрмайсан,
Унум чиқса юракдин бу тану жон, устихон ўртар.

Бу Машраб дардини, жоно, ки, ҳеч ким бошиға солма,
Агар маҳшарда оҳ урсам, биҳишти жовидан ўртар.

Ойбек Шаҳрисабзга Хотиротлар

Учинчи-тўртинчи синфларда ўқирдик. Муаллимимиз синфдошлардан тўртта-мизни дарсдан кейин олиб қолди-да, ҳар биримизга тўрт қатордан шеърни ёзди-риб бўлганидан кейин:

— Ана шу шеърларни яхшилаб ёдлаб келсаларинг, мен сизларни катта шоир билан учрашувга олиб бораман, — деди.

Уйга суюниб келдим-да:

— Онажон, янги кийимларимни беринг, шоир билан учрашувга олиб боришаркан, — дедим қувончим ичимга сиғмай.

— Қайси шоир билан, ўғлим?

— Ойбек деган шоир билан деди муаллимимиз.

— У киши яқинда радиодан шеър ўқиди, ўғлим. Ойбек улуг инсон, бундай катта одамлар олдига қуруқ қўл билан бормайдилар, — деб, онам бир тоза рўмолга яхшигина пишган сурхак узумидан узиб, тугиб бердилар.

Қишдоқдан чиқиб, шовуллаган боғ-роғлар, баланд-баланд қир-адирлардан ўта-япмиз. Уқитувчимиз йўл-йўлакай ёдлаган шеърларимизни сўраб, қандай айтиш кераклигини ўргатиб бораепти.

— Биласизларми, — дейди бизни эҳтиётликка ундаб муаллимимиз, — бу шеър — «Ҳайкал олдида» деб аталади. Домла Ойбекнинг янги шеърларидан. Агар чиройли қилиб айтсаларинг, у киши жуда хурсанд бўладилар...

Анча йўл юрдик. Олдин бир кичикроқ дарёдан кечиб ўтдик, кейин дарахтзорга кирдик. Дарахтзор Қани қишлоғига уланиб кетганди. Яна бироз юриб дарахтзор ичидаги ёлғиз иморат томон йўналдик:

— Ана, домла Ойбек, — деб юборди муаллимимиз бизларга иморат олдида турган кишилардан бирини кўрсатиб. Шоир оппоқ кўйлақда, сочлари жингалак, чиройли, худди китобдаги суратларига ўхшаб турарди.

— Сизлар шу ерда мени кутиб турунглар, — деб муаллимимиз тезгина бориб, у кишилар билан анча гаплашди-да, кейин келиб бизларни ҳам эргаштириб кетди.

— Салом катта инсонлар! — деб Ойбек домла ҳаммамиз билан кўришиб чиқди.

— Яхши ўқиясизларми? Қандай китоблар ўқиясизлар? Эртак китоблардан ҳам ўқийсизларми? — деб сўрадилар.

— Булар ажойиб болалар, домла, сизнинг шеърларингиздан ҳам ёдлаб келишган, — деб биздан олдин жавоб қилди ўқитувчимиз.

— Шунақами? Қани, эшитамизми, Хуррам ака? — дея ёнларида жимгина қўл қовуштириб турган одамга қаради Ойбек домла. Бу орада ўқитувчимиз бизларни буй-бўйимиз билан сафлаб қўйди.

— Хўш, қани катта инсонлар, эшитамиз, — деди яна Ойбек домла.

Навбат билан шеър ўқишни бошладик:

*Куйлаганди беш аср бурун
Халқни, ҳақни, ишқни бу инсон.
Юраги ҳам эркин, ёруғ кун
Дарди билан тепарди ҳар он.*

*Улуғ Ватан кўксиди шоир
Бугун қаддин кўтарди баланд.
Абадий тош либосидир,
Қўлда китоб, кўзлари ўйчан.
— Ассалом, Навоий!— дейди ёш авлод,
Олқишлайди халқи бахтиёр.
Шоир, арзир қилсанг ифтихор,
Сўзинг янгерар, кўнгишларда ёд...*

— О-о-о, гўзал, гўзал-ку бу ёшлар! Қаранг Хуррам ака, бу катта кишилар қандай зўр ўқийдилар, бирам мафтункор. Яхши, яхши. Ўқинг, яна бир такрор!

Ойбек домла бу сўзларни шундай берилиб қувонч билан айтардиларки, қўллари йинатиб, қулочларини кериб, бошларини баланд кўтариб, кўзларини беихтиёр юмиб, худди актёрлардай беғубор ва, айна пайтда, ҳайротомуз кўринарди, бизга. Ҳаммамиз маҳлиё бўлиб қараб турибмиз. Ҳатто муаллимимиз ҳам чурқ этмай, кўзини адибдан узмасди. Бирдан Ойбек домла жиддий тусга кириб:

— Исми шарифлари нимаиди? — деб қолди муаллимимизга.

— Шариф, Шариф Воҳидов, — деди тезгина муаллимимиз.

— Раҳмат сизга! Зукко, билимдон этиб тарбиялабсиз шоғирдларингизни. — Домла Ойбекнинг гаплари шу жойга етганда, ҳалиги Хуррам ака деган киши:

— Сизнинг отангиз ўқитувчи эмасмиди, йигитча? — деб қолди муаллимимизга.

— Ҳа, отам ўқитувчи бўлганлар. Сиз отамни танирмидингиз?

Жавоб билан бирданига савол ҳам берди муаллимимиз.

— Раҳматлик Абдувоҳид кўп зуқко, билимдон, камтарин инсон эди, — деди-да, Хуррам ака Ойбек домлага қараб шуларни таърифлади:

— Ҳазора ажойиб манзарали узумзор жой. У ердагидай ширин узумни ҳеч жойда учратолмайсиз. 1933-йили қурғоқчилик бўлганди. Шаҳрисабз муҳитини ўрганиш мақсадида бўлса керак, Йўлдош Охунбобоев келганди. Мен у пайтда органда ишлардим. Уларга қўшилиб Ҳазора узумзорларини айлангандик. Мана, бу ёшлар ўша жойнинг узумидан келтиришибди, бир татиб кўринг-чи, Ойбек ака, — деб идишда тозагина қилиб ювилган узумни тутди.

Адиб бир бош сурхак узумини олиб узоқ томоша қилди-да:

— Тозалигини қаранг-а, биллурдек тиниқ кўринади-я. — Бир гужалани оғизларига олиб, ҳузур қилиб едилар ва: — Қани, катта инсонлар, ўзларингиз ҳам олинларчи, — деб бизларга ҳам ўз қўллари билан узум едиргандилар. Қанида Ойбекдек улуғ инсон билан учрашиб, бир олам завқларга тўлиб қайтгандек ўшанда.

— Йиллар еллар каби тез ўтиб кетавераркан. 1967 йил Ойбекдек буюк инсонни яна бир бора кўриш насиб этди. Афсуски, нохуш ҳолат эди унда:

Тошкент. Навоий театри. Халқ оқими бетиним тўлқинланиб келарди. Халқимизнинг севимли фарзанди — Мақсуд Шайхзода гулларга ўралганча, тобутда салгина боши кўтариб кўйилган ҳолда ётибди. Унг томонда Ойбек, чап томонда машҳур ҳофиз Сирож Аминов, ҳар икковларининг ҳам билакларига қора латта бойланган, қўл қовуштириб туришибди. Ҳофиз ғамгин хиргойи қилиб турибди. Юзларидан кўз ёшлари оқиб тушяпти. Ойбек домла бўлса, қип-қизил тангизиб кетган, юз-кўзлари ҳам бошқача, устиларида сарғиш макентош, улкан қоматлари ғамгин, марҳум билан видолашиб ўтаётган одамлар оқимига не-не маъноларда жовдираб қарарди... Бу Ойбек домлани сўнгги бор кўришим бўлди...

... 1975 йиллар эди. «Ёш гвардия» (ҳозирги «Янги аср авлоди» нашриётида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Худойберди Тўхтабоев, марҳум ёзувчи Эмин Усмон, таржимон Эркин Миробидов (у киши 1957 йили ТошДУни битириб, йўлланма билан Шаҳрисабзга келган ва ўша пайтда Амин Умарий номи билан юритилган ҳозирги Ойбек номли ўрта мактабда тарих фанидан дарс берган)лар билан суҳбатлашиб ўтирардик. Суҳбат айланиб, Ойбек домланинг Шаҳрисабзда бўлганликларига бориб тақалди. Шунда Худойберди ака: «Жаббор, сиз домла Ойбек уйида яшаб, ижод қилган ўша инсон билан батафсилроқ суҳбатлашсангиз, ахир, у киши ҳам кексайиб қолгандир. Улар тирик тарих-ку, мумкин қадар овози ёзиб олинса қандай яхши иш бўларди», деган фикрни айтди. Шундан кейин мен ўша Хуррам бобо Боқиев билан кўп марта учрашдим, жуда кўп нарсаларни билиб олдим.

1950 йил эди, — деб ҳикоя қилди Хуррам бобо. — Айна сурхак пишган пайт. Вилоят ўрмон ва сув хўжалиги бошқармасининг бошлиғи Бекмурод Усмонов (у киши тошкентлик эди. 1994 йилда вафот этдилар) бир гуруҳ меҳмонлар билан

уйимизга кириб келдилар. Меҳмонлар орасида мен Ойбекни дарров танидим. Ҳаяжонланганимдан: «Сизни танийман, сиз — ёзувчимиз Ойбексиз», деб юборибман.

— Ҳа, бу киши сизнинг ёзувчингиз, бизнинг боғамиз Ойбек бўладилар. Бу киши Зарифа опа, Ойбекнинг аёли, бу киши эса, Шарифахон — бизнинг жонимиз, — деб роса кулдириб, меҳмонларни таништирди Бекмурод Усмонов. — Ойбек бизнинг уйимизда 19 кун яшаб, ижод қилди. У кўп ўйлар, кўп ёзар, эди. Мен у кишини дарё бўйларига, қир-адирларга, Мираки қишлоғига олиб борардим. Ойбек ака одамлар билан ҳол-аҳвол сўрашар, дилдан суҳбатлашиб, кўнгилиларини кўтарарди. Лекин ҳеч қачон мен палончиман демасди. Баъзан бир жойда узоқ туриб қолар, олис-олисларга термулиб хаёл сулар, катта тош устига ўтириб олиб, дафтарига нималарнидир ёзиб кўярди. Бир куни туман раҳбарларидан бир киши келиб, ўтирмасдан Ойбек билан икки дақиқа чамаси гаплашди-да, хайрлаша туриб, менга кўл узатди. Ойбек ака мийиғида кулиб кўйдилар. Нонушта қилиб ўтирганимизда Ойбек ака ўз-ўзларидан узоқ кулдилар. Ҳатто, «Тавба» деб кўзларини рўмолча билан артиб ҳам олардилар. Нимага кулаётганликларини сўрасам:

— Покистонда бўлганимда бир ўзбек йигити: — Салом Ойбек ака, — деб мен билан сўрашиб қолганди. У инқилобдан олдин Тошкентдан Покистонга кетган экан. — Нега ўз ватанингизга қайтмайсиз? — десам: «У ерда коммунистлар одамларни елкасидан тишлаб ер эмиш-ку!» деб жавоб қилганди. Ҳозир шу воқеа эсимга тушиб қолди. Қаранг, қандай нотўғри тарғибот, — деб жавоб қилгандилар Ойбек ака, — деб ҳикоя қилиб берарди менга адиб ҳақида Хуррам бобо Боқиев.

Ойбек домла бу ерга боғамиз Бекмурод Усмонов ва рафиқаси Зарифа опанинг маслаҳатларига кўра дам олишга келган. Табиийки, бу ерда «Олтин водийдан шабадалар» романининг айрим қисмларини қайта ишлаган. Монанд манзаралар, муносиб характерлар топган.

Яна бир нарса муҳимки, Хуррам бобо Боқиевнинг оиласида Ойбек домланинг учта дастхатлари бўлган.

Хуррам бобо умрининг сўнгги йилларида кенжа ўғли Илҳом билан яшагани, отахонга тааллуқли барча нарсалар унда сақланишини билиб, улуғ адибнинг қўлёзмаларини топиб беришни илтимос қилдик. Илҳом буюк адибнинг ўз қўллари билан ёзилган дастхатларнинг иккитасини топиб берди. Минг афсуслар бўлсинки, дастхатнинг биринчисини топишнинг иложи бўлмади. Аммо, ўша дастхатдан айнан кўчириб олган нусхамиз (1985 йилда) бизда сақланмоқда, мана у:

«Шу гўзал табиат каби тиник, тоза, мусаффо чеҳрангиз, сермазмун суҳбатларингиз, инсоний ғамхўрлигингиз бир умр қалбимда муҳрланиб қолади. Сизни ҳурмат қилиб Ойбек». Имзо.

Дастхатларни ўқир эканмиз, шундай буюк инсоннинг оддий бир одам, бир боғбон Хуррам бобо Боқиев билан суҳбатлашиш учун, вақт топганига, ҳаттоки, у кишининг тақдири учун қайғуриб вилоятнинг энг катта раҳбарига мурожаат қилганини эшитиб Ойбек домланинг одамийлигига, мурувватига таъзим қилгинг келади кишининг.

Хуррам бобо Боқиев ҳаётлигидаёқ, ўзи яратган боғнинг дам олиш масканига Ойбек домланинг номини кўйдиришга, буюк адибнинг сиймоси тасвирланган йирик панно ўрнатишга эришганди. Қани қишлоғидаги мактабга Ойбекнинг номи берилиши ҳам шаҳрисабзликларнинг улуғ адиб руҳига қалб эҳтиромидир.

**Жаббор Халилов,
Шаҳрисабз.**

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Султон Жўра

ХАРАФЛАР БЎЛИМИ БЎИСАРА...

Ой нечта?

I

Юлдуз, Кундуз сингил ва опа
 Бошладилар катта тортишув.
 Юлдуз деди: — Ой битта фақат.
 Кундуз деди: — Йўқ иккита-ку!
 — Кеч бўлсинчи, кўрамиз, қани,
 Кимнинг гапи ростга чиқаркан?
 — Юлдуз бўлсанг, ойни кўргани
 Ундан илгарироқ чиқарсан...

II

Ана келди, кутган кеча ҳам,
 Ёниб чиқди қизил ширмон ой.
 Чопиб кетди Юлдуз кўчага.
 Кундуз деди: — Ҳовлидан боқай.
 Иккови ҳам кўраркан ойни,
 Бир-биридан олишди дарак:
 — Унда борми?
 — Ҳа, биттаси бор.
 Қайсисининг ойи каттароқ?
 Ишонмади бири-бирига.
 Ва дедилар:
 — Ой, нечта ойи?
 — Ётинг энди,
 Фақат битта осмоннинг ойи.
 Катта бўлгач, айланайларим,
 Ойнинг ўзин миниб кўрасиз.
 — Ўшанда-чи, ойижон бизга
 Катта тоти¹ олиб берасиз...

III

Мен ҳам шундай болалигимда
 Ойни иккита деб юрардим.
 Ўша пайтим тушиб эсимга,
 Шу шеъримни ёзиб юбордим.

1940. Андижон.

¹Тоти — совға, мукофот.

Кимнинг хати чиройли?

Солиштириб кўрайлик,
Кимнинг хати чиройли?
Қани очинг дафтарни,
Меникидай хат борми?
Куринг ҳамма ҳарфимни
Қизиқтирар ҳар кимни:
Ҳарфим аниқ, гўзал — хуш,
Қийналмай мумкин ўқиш,
Дафтардаги чизиқ-сим
Ва ундаги ҳар сўзим —
Қалдирғочдек тизилган.
У ёзилган тез -илдам.
Ҳафрлар бўлиб бўйсара,
Доим менга бўйсунар.
«Қийшайманг ҳар томонга!»

Деб бераман команда.
Соат ўқидай бирам
Теп-текис юрар пером
Ва бўяб ҳаммаёқни
Томизмайман сиёҳни.
Утиришим тўғри, соз,
Қоидага жуда мос.
Кўкрагимни мен сира
Утирганим йўқ тираб.
Чиройли ёз, ёзсанг хат,
Чунки бу ҳам зўр санъат...
Биз ҳам бўлайлик ҳатто
Алишер каби ҳаттот.
Шунинг учун лозим, шарт,
Хуснихатга муҳаббат...

1940. Андижон.

Султон Жўра — 1910 йилда Бухоро вилояти Шофиркон туманига қарашли Қоғолтон қишлоғида туғилган. Бухоро билим юртини битириб ўқитувчилик қилган. Биринчи шеърлар тўплами — «Фидокор» номи билан 1940 йилда нашр этилган. Шоирнинг «Қалдирғоч», «Зангори гилам», «Чўнтак», «Кимнинг хати чиройли?», «Тиниш белгиларнинг мажлиси» сингари қатор шеърлари ва эртаклари ўзбек болалар шеърлятида алоҳида аҳамиятга эга. Султон Жўра 1943 йилда Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган.

АНВОИИ УМИДЛАР КАКСИМА
 ШУҒЛАБ...

Аҳмад Ҳасан

Кунлар ўтар...

Кунлар ўтар... Ортга қайтмас тарих ғилдираги,
 Чархпалак дунёнинг синовлари кўп оғир.
 Уйлаб ўйи тугамас одамзоднинг бир умр,
 Жоним, ўзинг Зуҳро бўл, майли, мен бўлай Тоҳир.

Борликқа очиқ кўз-ла боқмоқ қандай хушбахтлик,
 Севилиб яшамоклик қора кунни йўқотиб?
 Мусаффо ҳаволарга кўкракларни тўлдириб,
 Тонгларга қучоқ очмоқ ипақдек нурга ботиб.

Баъзан дунё дор каби икки қўлини чўзиб,
 Шодлик билан қайғунинг елкасин тутиб турмиш.
 Уммондаги наҳангдек оғзини катта очиб,
 Бахтиёр дамларингни бир зумда ютиб турмиш.

Садоқатинг белинга лангар бўлсин, азизим,
 Йиқилмоққа ҳақнинг йўқ, мададқоринг ўзимман.
 Сайр айла тоғу тошни, гулзорлардан атир уз.
 Сафарга чиқмоқ бўлсанг жиловдоринг ўзимман.

Ёмғир ёғсин, қор ёғсин — бари-бари бор бўлсин,
 Рангларини бахш этгай қизғалдоқлар сен учун.
 Юзингга тушса ажин, шудринглар ювсин наҳор,
 Армоним боғларида бодомгулдек очилгин...

Яхшилик

Агарки, инсон номинг,
 адолатга ташнасан,
 Чехранг офтоби билан
 оламни яшнатасан.

Яхшилик қилиш учун
 тириклик бор, имкон бор,
 Муҳаббат суви ила
 суғорилган виждон бор.

Бу ўтар дунё учун
 донолигинг хазина,
 Эзгулик қоясига
 ҳар қадамнинг бир зина.

Зероки, шундай экан
 меҳрингни дариф тутма,
 Инсоф тарозисига
 қўйган тошинг унутма.

Малҳамдори бўлгин сен
 жароҳатли қалб учун,
 Яхшилик қил, яхшилик
 ҳаётга керак ҳар кун...

Миришкор

Онамнинг дуоси

*Баҳорим, ёзларим қайтар бир куни,
Шодликлар домига тортар бир куни,
Иқболим ортгандан-ортар бир куни,
Онамнинг дуоси қўллайди мени!*

*Баҳорим чечаклар олиб қайтади,
Саболар ёнимда алёр айтади,
Муаттар ифорли кунлар қайтади,
Онамнинг дуоси қўллайди мени!*

*Андуҳлар кўргоним ташлаб кетади,
Орзулар қўлимдан ушлаб кетади,
Ғанимлар кўзини ёшлаб кетади,
Онамнинг дуоси қўллайди мени!*

*Мен учун фидодир жисму жонидан,
Бевақт айирмагин меҳрибонимдан,
Ҳар нафас дуода менинг волидам,
Онамнинг дуоси қўллайди мени!*

Ёлғизлик

*Ёнимдасиз, етолмадим сизга бир умр,
Қарогимда лағча чўғни тутиб бораяпман.
Йўлларимни сув босганда симириб беун,
Тош келганда садо бермай ютиб бораяпман.*

*Узун-узун кечаларнинг эҳсони-азоб,
Туннинг қора қарғалари бағрим чўқийди.
Бошимда чарх урар минг бир гуноҳу савоб,
Исмсиз туйғулар унсиз афсун ўқийди.*

*Бағрим ёққан ҳасратларим-вафодор йўлдош,
Юрагимдан паноҳ топган улар бегумон.
Тополмадим бу дунёда бегидир дилдош,
Ишқнинг ишқсиз зардобидан руҳим беомон.*

*Йўл тополмай, сарсон кўнгили сарҳадларида,
Андишанинг қўлларида дилим қон ютар.
Билолмайман, билмам, энди бу аросатдан
Кўнгили-да, сабр-да, қайга бош олиб кетар?*

Андижон

Исмат Йўлдош

*Майсаларнинг шивирида бир қўшиқ,
Майин эсган шабадани маст қилар.
Ҳаёт нечун буюк ишлар турганда,
Майсага ҳам вақти келса қасд қилар?*

*Вақт етдими, биз — майсанинг илдизи
Қуриб, қақшаб ҳайқирмоқда ботинда?
Майсаларнинг қисматига бу қадар
Ўхшашлик бор экан инсон зотинда.*

*Майсазорга бошим қўйиб ўйлайман:
Ҳаётим ҳам, заволим ҳам куёшдан.
Юрагимга сингиб офтоб нурлари,
Гўё дейди: Не наф бордир кўз ёшдан?..*

*Майсаларнинг шивирида бир қўшиқ —
Балки менинг ошиқ кўнглим кўшиғи.
Умид билан кўкка қараб ётган зот —
Ҳеч ким эмас, ҳаётнинг бир ошиғи...*

Олдин ҳам бу уйда яшагандайман,
Олдин ҳам... ҳаммаси бўлмоқда такрор.
Бу сирнинг тагига етолмасам-да,
Бетакрор нимадир ҳаётимда бор.

Мен бу ерга нечун такроран келдим,
Яна соғиндимми орифий суҳбат?
О, қанча яшасам, шунчалар билдим,
Ҳамиша бетакрор фақат муҳаббат...

Самарқанд

Инобат Қўчқорова

Оқшом чўқди. Қалбим эзмокда бир ҳис,
Зулумот кечалар йиғлар юрагим.
Сен кетиб борасан олисдан-олис,
Сен кетиб борасан... ёлғиз керагим.

Ажаб, тошни ёриб ўсмоқда бир гул,
Ишқнинг осмонидан соғинч тўкилар.
Алданган севгидан титрайди кўнгил —
Азоблардан қақшаб чоки сўкилар.

Лаҳзалар ўтмоқда, ҳануз қайтмассан,
Балки ёдингга ҳам келмасман — эзиб.
Туманли кундузим сири айтмасдан —
Мужгонлар бағридан ёш келар сизиб.

Кутиб яшагайман мусаффо тонгни,
Баҳорий соғинч-ла ёришади кун.
Лоақал хабар қил, ўшал бир онни
Бағримга босайин, шодланиб бутун...

Қайтақол, тошни ёриб ўсмоқда бир гул...

Кулиб турар кўзларимда ёш,
Оппоқ тонгни ҳиссиз қучаман.
Соғинч дарди — дилимда бардош,
Сиз-ла фақат тушда учаман.

Нигоҳимда ҳайрат қотади,
Тушунолма дунё ишига.
Севгисини арзон сотади
Кимдир, муҳаббатсиз кишига.

Тушларимда қувонгум фақат,
Сиз-ла қувонч ёноқларимда.
Ҳижронингиз ўсади қат-қат,
Илдиз отиб қароқларимда.

Чарақлаган куёш пойида
Дили хуфтон, дили кеча ман.
Ҳижрон мени шунча койиди,
Сиз-ла фақат тушда учаман.

Тошкент

Аъзам Раҳим

Ҳайрат кўзларига қон тўлар бугун,
бугун гупиради сокин ҳаяжон.
Гўёки, зулматни енга олган нур
ўлик сукунатга бахш этади жон.

Ўша қарри толнинг пахмоқ сочлари
қора рангга эмас, оқ рангга дўнар.
Ялтоқланаётган музнинг ҳайбати
эркин хаёлларнинг тафтидан сўнар.

Гувала деворнинг коваклариди
асрий ғуборларнинг гуллайди барги.
Ёлғон эртақларин айтиб чарчаган
тунни ўйғотади нотаниш сезги.

Сийму зар тўқади қонталаш рўё,
йўйилган таъбири кенгликлар алвон.
Шиддат-ла қоришиқ руҳлар сасидан
энг нимжон гиёҳнинг тили ҳам бийрон.

Фақат лол чехралар мудрайди узоқ,
минг бир титроғидан чикмайди кори.
Фақат қувват берар, қувват берар тонг,
ёрқин ёмғирларнинг уйноқи тори.

Тундайин кун бўлди, тундайин,
ялдога улаңди пешлари.
Паришон хаёллар вақт сайин
айланиб боради тескари.

Эрк бериб дилафгор ҳисларга
ётибман, илкимда остона.
Ҳатласам бетайин сасларга
зулумот тебранган мастона.

Қошлари чимрилган гурурнинг
яраси айланган исёнга.
Кечаги алданган сурурнинг
хотири эврилган илонга.

Ўйларим ялдога муштарак,
узатиб боради бўйлари.
Йилт этган нур каби жон ҳалак
умиднинг ёришган рўйлари.

Ўш

Дилфуза Қосимова

Иккимиз — тақдирнинг тор йўлагидан
Нур излаб, оламга сигмаган дилмиз.
Деворга чирмашиб, куёшни кутиб,
Куёшни соғиниб йиғлаган гулмиз.

Иккимиз — дийдорнинг чегарасига
Армонлар оралаб етмаган йўлмиз.
Айрилиқда тутиб пешонасини,
Қисматнинг кифтида тўкилган кулмиз.

Иккимиз — хазонлар шиверида жим,
Ноласи осмонга учган титроқмиз.
Иложсиз, тақдирнинг йўлакчасига
Бахт топмай тўкилиб қолган япроқмиз.

Синдим, кўнгил парчаларига
Боқий нурдек илашиб кетдим.
Дайди руҳнинг кўчаларидан
Олов билан тиллашиб ўтдим.

Севдим, гулнинг ғунчаларига
Ўзлигимни аямай тўқдим.
Капалакнинг қўлчаларига
Фақат, фақат умримни тикдим.

Қўқон

Мадамин Қўчқор

Билмайман, самода қанча минг юлдуз,
Юлдузлар — ой сўқмоғи, ойдин тун.
Улар она ерга ташлар ташна кўз,
Мен-да, кўз тикаман уларга мафтун.

Яхшилар юлдузи турсин юксақда,
Фарқсиз: таниш ё нотаниш, барибир.
Севаман барчасин юрак-юрақдан,
Томирдаги қоним — улар қадридир.

Эй сен, менинг гулим, очилган гулим,
Кўриб, кўрмаганга олдинг ўзингни.
Сезиб, сезмаганга олдинг ўзинг бот,
Иироқ бир нуқтага тикдинг кўзингни.

Шахло кўзларингда не дунё айланди,
Нигоҳинг уфқда боқасан кулиб.
Унда, мен кўз нурун амрига бойландим,
Анвойи умидлар кўксимга тўлиб.

Шовот

Мавлоно Хожа Қози Пайвандий Ризоий ва унинг «Қуш тили» асари

Мустақиллик боис мумтоз адабиётимиз намоёндалари асарларини илмий жиҳатдан ўрганиш кўлами кенгайди. XVIII асрда Хоразмда яшаб ижод этган Мавлоно Хожа Қози Пайвандий Ризоий Шарқ адабиётида кенг тарқалган мавзу-қушларнинг рамзий саргузаштларига бағишлаб дoston яратган. Бу дostonнинг ҳозирча ягона қўлёзма нусхаси ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фондида 127 рақам остида сақланмоқда. Мавлоно Ризоий дostonи ғоявий йўналиши ҳамда ҳикоятлардаги мазмунига кўра, ижодкорнинг чуқур билим соҳиби бўлганлигидан далолат беради.

Асар қўлёзма нусхаси ҳақида қуйидагиларни айтиш мумкин.

Қўлёзма 15X24 ҳажмда. Гўзал нақшли муқовага эга. У тўртбурчак гуллар билан зийнатланган. Муқованинг марказида ўйиб ишланган нақш ҳам мавжуд. Унинг юқори ва қуйи қисмларида муқовачи томонидан тамғасифат босилган муҳрлар бор. Унинг ичида муқовани ишлаган саҳҳофнинг номи араб ёзувида битилган. Унда шундай сўзларни ўқиймиз: «Амали Муҳаммад Юсуф саҳҳоф». Бу тамғалар қўлёзма бошидаги ва охиридаги муқова юзларига босилган. Нақшлар давр ўтиши билан ўча бошлаган. Муқованинг четлари шикастланиб йиртила бошлаган. Қўлёзманинг инвентар рақами муқова тепасида ва китоб ёнига қовоз билан ёпиштирилган. Қўлёзма муқовасининг ички томонида қаламда араб хати билан «Мантиқ ут-тайр туркий» деб асар номи ёзилган. «Мантиқ ут-тайр» дostonи матни 16 варақдан бошланади. Шу варақнинг остки қисми бироз йиртилган. Матн 9,5X17 см ҳажмдаги қизил жадвалга олинган жойга қора сиёҳ билан наस्ताълиқ хатида ёзилган. Дoston матни жуда саводли кўчирилган. Айрим хатоларга йўл қўйилган жойларда хатолар ҳошияга тўғрилаб ёзилган. Матн пойгирлари изчил қўйилган. Ҳар бир саҳифага ўн беш қатор (ўттиз мисра) шеър икки устун қилиб жойлаштирилган. Қўлёзманинг умумий варақлар сони 150 ни (300 саҳифа) ташкил этган. Кузатишлар шунини кўрсатадики, қўлёзманинг сифатли кўчирилиши котибнинг жуда саводли, тилининг яхши билимдони, балки ижод билан ҳам шуғулланган бўлиши мумкин, деган хулосага олиб келади. Дoston матни 148а саҳифада колофон билан якунланган. Қолган икки бўш варағида кейинги даврларга оид турли ёзувлар мавжуд.

Ориф бин Султонали ал Хивақий томонидан Хонқоҳ қишлоғида Қози Муҳаммад Мусо ибн ал Мустафид нусхасидан 1232 ҳижрий йили кўчирилган.

Дoston шундай сатрлар билан бошланади:

*Эй жаҳонни йўқ экач, бор айлаган,
Қудрати зотини изҳор айлаган.
Субҳ янглиғ ғайбдин айлаб зухур,
Солдинг офоқи шаҳодат ичра нур.*

Дostonнинг охири ушбу тахлитда якунланади:

*Эй шафиқ ар топсанг ул Ҳазратга йўл,
Қўл кўтар қуллуққава ман қулни қўл.
Гар тирикман вар улук тутсун мудом,
Ўз бақоси бирла боқий вассалом.*

Достон матни тутагач, унинг ёзилиш тарихи баён этилади:

*Чун қуш тилидин киноят эрди бу китоб,
Туркий била бўлди "Мантиқ ут — тайр" хитоб.
Тарихини жон булбулидин сўрдум эса,
«Қуш тили» била наво чекиб қилди жавоб.*

Бу тарихдан Ризоийнинг достони абжад ҳисоби бўйича 1171 ҳижрий, яъни, 1756-1757 милодий йилда ёзилганлиги маълум бўлади.

Ризоийнинг «Қуш тили» достонида ҳаммаси бўлиб 156 сарлавҳа мавжуд. Булардан 66 таси достоннинг асосий бобларининг сарлавҳаларидан иборат бўлса, 33 таси ҳикоят номларини ташкил этган. 53 та сарлавҳа Қуръон суралари ва ҳадислардан келтирилган араб тилидаги иқтибослардан иборатдир. Сарлавҳаларнинг ҳаммаси сурх билан ажратиб ёзилган. Достон жами 8474 мисра, 4237 байтдан ташкил топган.

Китоб хотимасида асарнинг яратилиш тарихига оид маълумотлар берилиб, гарчи Ризоий уни таржима асар, деб атаса ҳам, лекин тадқиқотлар бу асарни ўзига хос сюжет ҳамда композиция, образлар силсиласига ва ўз гоёвий-фалсафий мазмуни, бадий-поэтик услубига эга эканлигини таъкидлаб, унинг фақат Ризоий қаламига хос эканлиги борасидаги фикрда асос борлигини келтиради. Чунки бу достон шу йўналишдаги бошқа асарлардан фарқ қилади. Ризоий мавзуни ёритишда ўзига хос йўл тугиб, уни мажозий талқин усули орқали баён этади. У сўфиёна-фалсафий масалаларни қушлар образлари мисолида ёритиб беради.

Ризоий ўз оддига қўйган мақсадни амалга оширишда Қуръони карим ва ҳадислардан жуда кўп иқтибослар келтириб, уларнинг шарҳига катта эътибор қаратади. Ҳикоятларнинг аксар қисми диний-фалсафий руҳда ёзилганлиги ҳам мазкур достоннинг айнан шу масалаларни ҳал қилишга йўналтирилганини кўрсатади.

Ризоий инсонни дастлаб нафсоний иллатлардан фориғ бўлишга, сўнгра, ахлоқан баркамолликка етишгач Симури (Аллоҳ таоло) васлига эришишга қушларнинг Худҳуд йўлбошчилигидаги парвози орқали чорлайди.

Ризоий ушбу сирадаги асарларни синчиклаб ўрганган. Форс-тожик ва туркий тилда яратилган шу мавзудаги достонларни, хусусан, Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асари билан, гарчи асарда у эслатилмаса ҳам, яқиндан таниш бўлганлиги, шубҳасиздир.

Ризоийнинг достони Аттор ва Навоийникидан фарқли ўлароқ, икки қисмга бўлинади. Биринчисида солиқ учун дастлаб зарур бўлган 10 тўша, яъни, Тавба, Зуҳд, Таваккул, Қаноат, Узлат, Зикр, Таважжух, Сабр, Мувоқиблик ва Ризо келтирилади. Бу озуқалар солиқни руҳан поклайди ва уни навбатдаги 7 иқлимни, яъни, Талаб, Ишқ, Маърифат, Истиғно, Тавҳид, Ҳайрат, Фақру фано йўллари босиб ўтишга ва Симури висолига эришишга чорлайди.

Ризоий асаридаги ҳикоятлар сони (Атторда 200дан ортиқ, Навоийда 63 та) кам бўлишига қарамай, ҳажм жиҳатидан катта. Ризоийнинг «Қуш тили» асарида Аттор ва Навоий асарларида учровчи Шайх Санъон ҳақидаги ҳикоят йўқ. Уч-тўртта ҳикоятлар ўхшаш.

Ризоий мазкур достонни рамзий ишоралар орқали инсонни комилликка бошлаб, Ҳақ таоло даргоҳига олиб борувчи асар эканлигини таъкидлайди. Унда солиқ йўлига кирган бандаларга тариқат йўллари бирма-бир шарҳланади. Зоҳиран достонда ҳикоятлар афсонага ўхшаб туюлса-да, мазмун жиҳатидан улар ҳақиқат юзини кўрсатувчи мисоллардир. Ризоий бу достонни яратишда кўплаб асарларни ўрганиб чиққанлиги ва улардаги энг мақбул жиҳатларни ижодий ўзлаштириб фойдаланганлигини ҳам айтиб ўтади:

*Яхшилар сўзини айлаб интихоб,
Етилибдур «Қуш тили»дин бу китоб.
Гарчи ман яхши халойиқдин эман,
Лек алар сўзидин ўзга сўз гемам.
Яхшилиқ даъвоси гар етмас манга,
Яхшилар сўзин демаклиқ, бас, манга.
То магар бир яхши ҳоли хуш бўлуб,
Ёрлиқонғайман дуога туш бўлуб.*

Мавлоно Хожа Қози Пайвандий Ризоий ва унинг «Қуш тили» асарини ада-

биётшунослик ҳамда манбашунослик нуқтаи назаридан ўрганиш, шунингдек, бу дoston матнини илмий муомалага киритиш муҳим аҳамият касб этади. Куйида сиз, азиз журналхонларга мазкур асарнинг бир ҳикоятини ҳавола этмоқдамиз.

Шафоат Ҳасанова,
ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги
Давлат адабиёт музейи аспиранти

Мавлоно Хожа Қози
Пайвандий Ризоий

Қуш тили

ҲИКОЯТ

Бир кун и ул Тамматул кубро лақаб,
Муршиди ҳодию асҳоби талаб.
Бир назарда саъвани боз айлаган,
Исотак изҳори эъжоз айлаган.
Каҳф асҳобитак ул ролий гўҳар,
Итни қилмиш киши так айлаб назар.
Читмағон ҳаргиз қилчдин қошини,
Илгига олиб куёш так бошини.
Пардага кирган шафақ так қон сочиб,
Ваҳм этиб гушман юзидин қон чочиб.
Ул ҳидоят авжига нажми Худо,
Борча бу йўл қушларига муҳтадо.
Эрди маснад устида ишроқ ўқуб,
Ул саодат буржидин кунтак тугуб.
Ким кириб келди эшикдин бир қари,
Сочи оқармиш, чиройи собсори.
Офтоби умрига етмишдур завол,
Орқаси ғамдин ҳам андоғким ҳилол.
Тан сароси заъфдин андоғ забун,
Ким асо сақлаб они мисли стун.
Гар асо сингай эди ногоҳ чуруб,
Йиқилур эрди Сулаймон так куруб.
Бас, тўлуб парвин киби кўзига ёш,
Кўйди ул анжум ҳади оллинга бош.
Қилди изҳори надомат к-эй рашид,
Эмдиким йўқтур ҳаётимдин умид.
Тушти ёшимға талаб андишаси,
Шернинг ёдиға келди пешаси.
Ондаким қувват юзидин шер эдим,
Ўзни бир шери жаёний дер эдим.
Қилмадим бу пешани ҳаргиз ҳавас,
Бастаи занжири ҳирс эрдиму, бас.
Дамбадам бир ўзганинг қонин тўкиб,
Ичидин қонин ичиб, ёнин сўкуб.
Нахвату кибр ичра андоғим паланг,
Кибрдин айлаб тўлун ой бирла жанг.
Ит каби ҳар жифанинг олугаси,
Қурт так ҳар дашту варким будаси.
Умрким бор муштасил кечмак била,
Кечти барзу янгли қон ичмак била.
Зўр қилди сустийи пири манга,
Қолмади бир нечаи шере манга.
Не ямонлиқларки бор эрди қилиб,
Тавбага келдим они яхши қилиб.

Бир надомат бирла бўлди мустағис,
Ким қилиб бўлмас эрур ондин ҳадис.
Истади бир тавбае бирла футух,
Ким ўлум ҳолиға етгани насух,
Шайх онинг дарғу сўзини кўруб,
Истадимким, англағай ҳолин сўруб.
Билдимким, ул сўз баҳолий эмас,
Ким хас ўтға тушмагунча тутамас.
Қилди ҳолидин тафаҳхус ул лабиб,
Ким анга бор ишқ сўзидин насиб.
Сўрдиким, сўз ичра андоғким чироғ,
Лолатак дарғ ўтидин бағрингга доғ.
Не эди ишу кучинг мундин бурун,
Қайси бир ерда эди санга ўрун?
Дегу: Улдаким фароғи бор эди.
Лолатак бағримда доғи бор эди.
Ул замонким бор эди фарзоналиқ,
Бўлди вақиг бир ажиб девоналиқ.
Қилди ул девоналиқ кўп авж манга,
Қолмади парвою ишу куч манга.
Қилмадим девоналиқдин иш ҳавас,
Қилғон ишим бир сеислик эрди, бас.
Ҳар кун и ёлғуз кезарди гашт этиб,
Тўхтадим ҳаммом эшигига етиб.
Солди ул ҳаммомдин бир ой лумуъ,
Хутдин хуршид қилғон так тулуъ.
Чиқти ҳаммом эшикидин бир паре,
Хуртак боштин аёқи покворе.
Мен йиқилдим бир пари чолғон киби,
Ақлу хушимни жунун олғон киби.
Мугдате бу ҳол ила эрмиш манинг,
Бешуур андоғ қаройирмиш манинг.
Маҳв мандин жумлаги наъту сифот,
Солаги янглиғки кўргай нури зот.
Кетиб ўздин йиқилибмиш мин, юзин,
Мусо йиқилғон киби билмай ўзин.
Чун бу ҳолатдин ифоқат берди гаст,
Кўрдум ўзни ишқ жоми бирла маст.
Англадим ўзимни бир масти хароб,
Ким агар оламни элтур бўлса об.
Манга ул сувдин тафовут этмағай,
Од янглиғ тўпуқумға етмағай.
Улки бўлдум маст онинг юзин кўруб,
Истадим билмаклик аҳволин сўруб.

Дегилар: Ул подшоҳнинг қизигур.
Ким кўрар кўз кўхли оти изигур.
Кўнгурур қўлгучи султонлар они,
Балким улус билгучи хонлар они.
Онға мирзаларға йўқтур дастрас,
Сен киби ўлғонға тегмас бу ҳавас.
Улки Билкиси замондур беҳилоф,
Истамаклик они сендиндур газоф.
Ким они истарга бир хоне керак,
Бал рафиъуш шаън Сулаймоне керак.
Бордурур ойдин очуқ бахти онинг,
Кунтапак олтундин эрур тахти онинг.
Еткали тахта бир оёе керак,
Мингали ул тахта Исоёе керак.
Улки рифъат бобига Исо эмас,
Бўлмағай хуршид бирла ҳамнафас.
Гарчи эл қилди насиҳат чўқ манга,
Ул насиҳатлар эди бир ўқ манга.
Ким кўнгул вайронасин ҳар дам йиқиб,
Бу қулоқимдин кириб ондин чиқиб.
Ҳеч бири кўнгулум аро ер қилмади,
Бас, кўнгул елтак ўтарин билмади.
Бўлди ўтум тезрак ул ел била,
Қолмади иссиғликим ҳеч эл била.
Бўлди ўз элу куним бегонатак,
Чиқдим ул эл ичидин девонатак.
Бордим ул ой ёнига элдин ёниб,
Ким ётай иттак эшигин ёстониб.
Бевасилат онда чун бўлмас киши,
Бор эди ҳар бир кишининг бир иши.
Кўп қилиб анда турар андишасин,
Бас, қабул эттим сейислик пешасин.
Улки Ширин эрди мафтунни анинг,
Бор эди бир турфа Гулгунни анинг.
Намрў андоғки сув ичра кема,
Гомига етмай равишда ҳеч нима.
Ел била учғон учондин тезрав,
Тезликда қуш билан қилғон гарав.
Соя янглиғ пўяда сайри сабуқ,
Солмайин бир зарра чоқлиқ ерга юк.
Тез этарга урсалар маҳмиз анга,
Қолмас эрди тезликдин из анга.
Баски, ул Гулгун эди ширинманиш,
Минар эрди они ул нишинманиш.
От минардин гарчи кўп инмас эди,
Ондин ўзга ҳеч от минмас эди.
Қилди мирохўр мани анга сейис,
Сарв қилдим боқмоқиға ақлу ҳис.
Кўз ёшим бирла ерига сув уруб,
Кипригим бирлан аёғин супуруб.
Даст берса бу эди нийъат манга,
Ким қилғай жон риштасин побанд анга.
Ҳам тикиб кўз пардасин мужгон била,
Жал қилиб ёпғайман они жон била.
Кечаву кундуз тутуб афсоридин,
Тинмадим бир лаҳзае тимсоридин.
Баски, қилдим тинмайин тумор анга,
Бўлди, афзун рангу ҳам рафтор анга.
Тарбиятдун ўзга ранг олди туси,
Бўлди шаффоф уйлаким кун кўзгуси.
Мандин ул Ширин бу хизматни кўруб,

Манга Гулгунини топшурди сўруб.
Манки ҳижрон қайдиға побанд эдим,
Они кўрмаклик била хурсанд эдим...
...Мудғате эрдим бу хизмат бирла хуш,
Ишқ завқидин бу хизмат бирла хуш.
Манки ул Ширинга майлангез эдим,
Ул сейислик бирла бир Парвез надим.
Мақр тийғин золи чарх айлаб ситез,
Айлади Фарҳодтак қонимға тез.
Қилди бир Хусрав ўшал Ширинга майл,
Қилди йўлинда, баса, молин туфайл.
Субҳ янглиғ тўқти ганжи беқиёс,
Қилди ул меҳр орзусин илтимос.
Пешкалар бирла йиборди расул,
То магар қавлини қилгайлар қабул.
Бас, они ўз қавлида содиқ кўруб,
Қилдилар кобин анга лойиқ кўруб.
Ул замонким қилди ул Билқис ҳазм,
Ул Сулаймони замон сорига азм.
Отланувға қилди кун янглиғ шитоб,
Ой киби чиқти ҳарамдин беҳижоб.
Мирохўриға магар бумиш сўзи,
Ким сейис Гулгунни келтирсин ўзи.
Ўзи отарсунки анга ром эрур,
Онинг илгиди анга ором эрур.
Чун манга еткурди мирохўр хабар,
Етти чиқғон жонға ороме магар.
Еттим ул ой ёнига отни йитиб,
Зарратак хуршид нурида итиб.
Янги ойттак ҳам бўлуб туттум рикоб,
Токи отлангай анга ул офтоб.
Мингали қилди рикобини оғир,
Ҳасрат ўтидин манга куйди бағир.
Ноз бирлан кўйди эгнимга илиқ,
Итти мандин қуш киби хушу биллик.
Қўлтарурда илкин ул руҳи равон,
Бир босим кўйдикки, мандин кетти жон.
Бу сўз асносида бўлди ул қари,
Ҳушдин аввалда бўлғонтак бари.
Етти мундин шайхға ҳоли ажаб,
Шавқдин қилди, баса, шўру шаътаб.
Деди: На хушвақт эрур улким ҳабиб,
Истаб ўз бемориға бўлса табиб.
Мудғате чекмиш эгач ранжу фироқ,
Ҳагдин ошқонда фарому иштиёқ.
Жонидин қолғонда бир андак рамақ,
Зўр келтурганда ташвиру қалақ.
Лутф айлаб ундагай ўз қошиға,
Марҳамат илгини кўйгай бошиға.
Шевае кўргызгай элдин ёшурун,
Жонини ул шевадин олғай бурун.
Бергай ондин сўнгра бир жоне анга,
Жонки, йўқтур ҳеч поёни анга.
Бас, деди, ул пирга шайх, эй қари,
Ким ишинг еткан эмишдур илғари.
Ул мажоз ишини биткурган эмиш,
Ким ҳақиқат сори еткурган эмиш.
Чун ҳақиқатға фанодур раҳнамун,
Сен не дебмишсен анга мундин бурун?

Адҳам Дамин

Қоч, миллионер келяпти!

Ўғлим Жаҳонгир бешинчи синфга ўтди-ю Мирзабекнинг аскияларини ўхшатиб айта бошлади. Қочиримлари ҳам бинойидек. Хурсанд бўлдим: ахир ҳозирда қизиқчилик ҳам яхши касб, ўзбекнинг нимаси кўп-тўйу тамошаси.

Талант ҳам папалаб турилса энига-ю, бўйига ўсавераркан. Аскияларига ҳангомалар, афанди-ю лофлар кўшилди. Баъзида ёлғонлаб кимнидир «чув» тушириб, ҳаммани кулдиради. Кўшилиб мен ҳам куламан. Ахир буниси ҳам талантнинг бир қирраси-да! «Ҳали Мирзабекдан-да ўтасан ўғлим. Фофир Фуломнинг шум боласи-ю Алдар кўса сенга «чико-ра» болам...»

Мақтовдан қувонган Жаҳонгир, секин, жилмайганча мушук бола-сидек пинжимга суқилади-да, уялганнома футбол тўпига пул сўрайди. Ишхонада уч ойдан буён ойлик насия. Шундан чўнтак «касал». Лекигин талант ўксимасин! Тиш қавагида асраб юрган уч минг сўмни шартта чиқариб унга узатдим.

— Ма, ўғлим, тузукроғидан ол! Унча-мунча копток бу дўм тўйхонасининг темир устунлари-ю, арматура панжараларига ҳадеб «шўр пешонаси»ни ураверишга чидолмайди.

Хуллас, ўрганиб қолдим — оқшомлари Жаҳон қизиқдан бир нарса эшитмасам, уйку келмайди. Аммо у ҳам иримчи чиқиб қолди — айтганига чўтал сўрайди. Келажакни ўйлаб индамайман. Гоҳида қарз бўлиб қоламан. Дафтар тугган — ёзиб кўяди. Пишиқ. Майли-да, ҳозирги замонда қайси талант бекорга бош оғритади.

Иттифоқо, яқинда — ёз бошида елвизакда ўтириб шамоллаб қолдим. Ёздагиси ёмон бўларкан. Кун бўйи кайфият чатоқ. Уйда дори ичиб, хо-

тиннинг бемехрларча «ёздаям шамоллайдими, эркак киши» деган дашномини эшитиб, эзилиб ётибман. Кечкурунлари шу тошмехр хотиннинг рўпарасида телевизор кўриш ҳам юракка сиғмайди. Мактабдан таътилга чиққан Жаҳонгир ҳам уйда. Бироқ унинг талантини ҳам кўнгил хушламайди. Шу куйи ҳафта ўтаяпти. Ишга бормасанг, хотин билан ковоқ-тумшук қилиб юрсанг, кунларни ҳам унутиб қўяркансан.

Нонуштадан сўнг қўшалоқ таблеткани оғизга солиб ортидан чойни хўпларканман ўғлимдан сўрадим:

— Жаҳонжон, бугун нима кун? Пайшанбами?

— Ҳа, дада. Кеча чоршанба эди.

— Унда оқшом телевизордаги спортлото ўйинини кўрмадингми?

— Йўқ.

— Ия, сени қара-ю. Унта вариантни чизиб келганман-а. Дўмимизда кимдир ўйнаб туради дегандинг.

— Элёр акамлар. Лекин эртага жума — «Мулкдор»да чиқади-ку!

— Ия, қанақа одамсан! Эртагамиш... Ютиб, миллионер бўлган бўлсакда, эски бўйрадек уйда чанг босиб ётаверайликми? Бор кўнғироқ қил!

Жаҳонгир ошхонадан эринибгина чиқиб кетди. Ёстиққа ёнбошлаганча уни кута бошладим. Хиёл ўтмай у қайтди — қўлидаги бир парча қорозда янги тиражнинг олтига ютуқли рақамлари ёзилган эди.

Чипталарни текшира бошладим. Сира яқинига йўламайди. Тўққизтасидан ҳафсалам пир бўлди, қўйди. Дикқатим ошди: қачон бизга ой кулиб боққанди, энди боқса! Истамайгина охиргисига кўз югуртирдим. Ваҳ-ҳай-ҳай. Кўзларимга ишонмайман — қаторасига мен чизган учта рақам тўғри келяпти. Юрагим ҳаприқиб, чиптани тўнтариб қўйдим. Э, худо, қани энди яна биттаси тўғри келса, ютуқли бўлардим. Оҳиста бояги чипатни қўлга олдим. Ваҳ-ҳай-ҳай-ҳай. Мўъжиза! Қолган учтаси

ҳам тўғри келса-я. Бунақа бахт, омад эртақлардагина юз беради. Менда эса... Шартта ўрнимдан туриб уйни гир айланганча нималар деб бақирганимни ҳануз билмайман. Айтишларича, овозимдан чўчиб дўмимиз олдидаги дарахтлардан қушлар бирваракайига «гув» этиб учиб кетганмиш. Кейин эса Жаҳонгирни даст кучиб кўтарганча «Отанг аноий эмас ўғлим. Топдим!!! Билардим бир кун омадим келишини. Ахир ойнинг ҳам ўн беши қоронғи, ўн беши ёруғ! — дея мақтаниб кетибман. — Ахир, шаҳарга ёзувчи бўламан деб келиб қанча қийналдим-а. Ҳақиқат бор экан. Буни қара-я, нақд олти-та-я. Жэк-поти қанча эди? 25 миллион. Оҳ-ҳа-ҳа. Миллионернинг ўғлисан энди. Мактабга қатнаб ўтирмай «Жаҳон қизиқ» гуруҳини ташкил қилавер! Ҳомий тайёр!»

Жаҳонгир гапларимдан сакраб-сакраб мендан баттар қувонди, мени қайта-қайта кучиб, касал бўлсам-да, юз-қўзларимдан жирканмай ўлди.

— Эшикни қулфлаб қўй, — дедим ўғлимга қараб жиддий тортиб.

— Қулф-ку! — деди у ҳайрон бўлиб.

— Ҳар эҳтимолга қарши-да. Ахир дўст бор, душман бор.

Лўлаболишга ёнбошлаганча хаёлга чўмаман. 25 миллион... орзуларга пойандоз... Хотинга оғзидан чиққанини олиб бераман, эрининг кимлигини, ёзувчиларнинг қўлига пул тушганда сахий бўлишини бир билиб қўйсин. Яқинда тугаётган романимга ҳомий қидириб ўтирмай, шартта ўз пулимга чиқара қоламан. Бировларга ялиниб аҳмоқ бўп юраманми? Дўстлар суюниб, душманлар куйиниб қолсин. Лекин ютуқли чипталарни мўмай пулга ҳам сотишади дейишади. Оладиганлар икки ҳисса қўп берармиш. Нақд 50 миллион-а! Ростдан сотсаммикан?.. Яқинда таътил. Бу йилгиси зўр ўтади энди. Балки неча йиллик ният — чет эл сафарига борарман. Мошина... ўзимизнинг «Нексия» ҳам чаккимас: бензинни тежайди, кўриниши «класс!» Эҳ-ҳе, гирт эртақлардаги бойвуччаларнинг ўзиман-а, нимани истасам, барчаси амалга ошади. Омад деганлари шу экан-да, дунё ўз-ўзидан оёгинг остига юмалаб келаркан.

Илкис туриб бориб телефон гўшагини кўтардим. Ёру дўстлардан суюнчи олиш керак. Эндигина учта рақамни тергандим, кўйлагимнинг энгидан кимдир тортқилаяпти. Қарасам, ўзимизнинг Жаҳон қизиқ. Ҳатто уни уйдалигини ҳам унутибман.

— Ҳа, нима дейсан? — дедим унга қараб миллионерларга хос виқор билан. — Пича халақит бермай турсанг ўласанми?

— Боя...

— Нима, боя... Гапир!

— Ҳазиллашгандим.

Телефон дастаги қандай қилиб қўлимдан полга тушиб чил-чил бўлганини билмайман. Юрагим санчиб, бошим гир айланиб, кўз олдим қоронғилашиб, тил ўлгур калимага келмай, деворга суюнганимча «шилқ» этиб полга ўтириб қолдим. Аҳволимни кўриб, Жаҳонгир кўрқиб кетди. Сўнг сув келтириб юзларимга септи, стаканда қолганини ичирди.

— Нега алдадинг, аблаҳ? — дедим сал ўзимга келиб.

— Сизни бир хурсанд қилай девдум-да, дада. Неча кундан буён касалсиз...

— Эй, касал бўлмай мен ўлай, хурсанд қилмай сен ўл! Бирданига 25 миллиондан айрилган одам жинни бўп қолиши ёки юраги ёрилиб ўлиши мумкин-ку.

— Қечиринг!

— Йўқол кўзимдан. Мирзанинг кассеталарини ҳам бошқа кўрмай. Ҳе, ўргулдим сендақа хонаки масхарабоздан!

Жаҳонгир қовоқ уйиб чиқиб кетди. Яна секин лўлаболишига ҳолсизгина ёнбошлайман. Пешонамни ушласам ёнади — ўт-олов, исит-сам баланд. Туриб-туриб аламин ошади. Мана, болани эркалатишнинг оқибати. Топган қилигини қаранглар-а. У телефонда ҳеч ким билан гаплашмай, мен ўйнаган чипталардан биридаги чизилган рақамларни кўчириб чиқан экан. Ўргилдим-ей, сендақа ўғилдан. Қандай бойиған бўлсам, шундай тез гадо бўлдим-а. Эҳ-ҳе, бу туш бўлса ҳам майли эди...

Бу гаплар-ку ўтди-ю кетди-я. Аччиғимдан ўша куни мен ўзимга-ўзим бошқа спортлото ўйнамайман, деб ваъда бердим. Лекин ўша куни Жаҳон қизиқ кўчага чиққач, футболчи ўртоқлари «уйларингда нима тўпалон бўлди, кимдир бақирдимми?» деб сўрашса, «қизиги қистаб» бор гапни оқизмай-томизмай айтиб берибди. Энди болалар мени кўришса, йўлакда ўйнаб турган футболни тўхтатиб, ўтиб кетгунимча бир-бирларига пичир-пичир қилганларича йўл бўшатадиган бўлиб қолишди. Бир-иккитасининг «Қоч, миллионер келяпти» деганларини ўз қулоғим билан эшитдим. Энди бунисига чидолмаяпман. Қасдма-қасд «Спортлото»-

га янада ружу қўйдим. Гоҳида оч қолсам-да, тушликка хотиндан зўрга олган пулга ҳам ўйнайвераман. Ютмаган ҳам номард, миллионер бўлмаган ҳам. Ҳали мени калака қилишларини бу шумтакаларга кўрсатиб қўяман...

«ШОИР АКАЖОНИМ-ЕЙ, ШОИРАКАЖОН» ЁКИ АЁЛЛАРГА БАҒИШЛОВ

Ҳажвий ҳикоя
(Хотиним ўқимаса ҳам майли)

У дунёни билмадиму бунисида аёлларнинг сеҳру жодусига сонмингта газалу дoston битилган. Бунга ялмоғиз кампир мисол. Ахир у ҳам — аёл! «Муштум»да чиқадиган ҳангомаларнинг, дунёнинг минг бурчагида минг хил тилда тўқилаётган латифаларнинг кўпида ҳам улар «бош қахрамон». Хуллас, жаҳондаги «ноёб ижод намуналари»нинг илҳомчиси улар.

Хўп, хўп, «берди»сини айтгунча пича сабр қилинг. Сезаяпман, тилингиз учига қўниб турган гапни: «Ўзларида-чи, шоир?» демоқчисиз. Десангиз денг-да, бу ёғини мендан эшитинг...

Бизникидаям фазилатлар бисёр. Беайб — парвардигор, ахир! Худойтаола барча хотинларга илон ёғини ялатганда у ҳам қуруқ қолмаган. Ичиб келган кунларим оғзига талқон солиб «индамасойим» бўлиб олади. Болаларга қишлоқи хотин «молга ўт соп қўй» дегандек, «анавунга анави овқатни иситиб бер», қабилида имлаб, қош чимирганча секин туради-да, ётоққа кириб, ичидан қулфлаб олади. Кайф одамда нима кўп, дард кўп — эшитишни ҳам билмайди. Кўчанинг кенглиги-ю уйнинг торлиги, хотиннинг қовоғи-ю ароқнинг кайфи омехталашиб нозик кўнгилни ўкситади. Мен ҳам дастурхондаги иситма овқатга қарамай, шартта туриб залга ўтаман-да, бошимга бир коса совуқ сувни қўйиб узала тушганча полни муштлаб «менинг дадам» дийдиёсини бошлайман. Хотини беписандлик қилган мендек эркакка раҳматлик отасидан бошқа меҳрибони борми, шу топда?! Эртасига қўшнилари мен ғарибдан эмас, хо-«тун»дан ҳол сўраб чиқишади. «Айланай, Нозикхон, оқшом тоза йигладингизми? Шоирлар ҳам урарканда,а? Шундай шоирбек акам-а?! Э-сиз! Довдиратиб келаётганини кўргандик. Бир чиқай дедик, бир чиқай дедик... Пол дукурласа, ер қимирляяптими деппис...»

Ёлғиз қолганимизда тилидаги илонёғни зўрга «асраб», «бирор жойингиз оғриса, суртиб қўяй» дегандек башарамга кинояли кўз ташлайди. Биласиз, илонёғ совуқ шамоллаган баданга даво. Бизники кечагининг таъсиридан ҳали совумаган. «Керакмас» дегандек жавобқараш қиламан. Қарашларимдаги илтижоли мунг тўзиб келаётган бўраша-ю тўфонларни шабадага айлантиради.

— Ўзимнинг шоиракажоним-ей, шоиракажон, ичмасангиз қандай яхши кўриб кетаман-а!

Ҳайрон бўламан: қаердан кун чиқди, шабадаям қора булутларни тарқатаркан-а? Шу менинг хо-«тун»имми? Во-ажаб... Бирдан сергакланаман.

— У-ўў, «қанддай дедингми? Нима, мени чойга соп эритмоқчимисан? — бош гаранг, нохуш тикиламан. — Шу пайтда шўр-шўртак ўрнига ширинликдан гап очасан...

— Ўлақолинг-а. Шоиракажоним-ей! «Қандай!» — Хотиним мулоғим жилмаяди. — Аслида, шу шеърларингиз илҳомчиси ҳам мен-а?..

Шу вақт савол-жавобга бало борми? «Ҳа» дейишга ҳам, «йўқ» дей-

ишга ҳам тилим келмайди, кейин ўйлаб қоламан: тилидаги илонёгга асал қориштирганмикан-а? Таажжубим ошади: Бўйдоқ эмас, эр киши ароқдан бошқасини қандай яхши кўради? Қандай? Бу шеър дегани ўрмондаги ҳайвонми ё менинг ёзганларим? Еки кечаги кайфда уйда яшириб қўйган «ёлғизгинам» — яримтани топалмай хунобим ошиб қаторасига санаб-санаб бешта чинни-ю тарелкани шунча пиёлага қўшиб синдирганимга шамамикан?..

Мана шунақа, уйда ароқ сақлаб бўлмайди. Аммо кўчанинг зиёнини хотинга ҳўп тушунтирдим: «Ахир ўзинг ўйла, нозиккинам, уйда ичсам — уйга фойда, кони тежам, жа нари борса иштаҳа учун юз-икки юз грамм, ҳе бор-е, кетса мендан кетсин, яримта кетар. Кўчада-чи... байбай... ёнингда гапингни маъқуллаб ўтирган улфатинг бўлгач... аждарҳодек хо-«тун»инг бўлмагач... Кечирасан! Кейин шаҳарнинг у четидан бўлсада, мошинда келасан. Мастга йўлу такси пули чикора. Пул бўлмаса уйдагилар тўлайди-да. Биласан, шу туришда мен гап уқармидим ёки кирakashни танирмидим? Узингдан қолар гап йўқ. Уқдингми?» Лекин ҳеч тушунмади. Уйда ароқ сақлаб мен ҳам роҳатини кўрмадим.

Авваллари шанба — маза эди. Хотин — ишлайди. Биз — уйда. Болалар — мактабда. Ёлғизлик — ёмон. Секин яшириб қўйган жойимдан «бутилкахон»ни оламан. Ғовлаган бошга парвариш керак. Бироқ бора-бора бу бахтдан бенасиб бўлдим. Сира қўйган жойимдан излаб тополмайман. Э, қодирини худо, не гап ўзи бу икки хонали торгина бетон «дом»да! Ё хотирамга бир бало бўлган, ёки бу уй ўлгурда кўзга кўринмас Барабашка-Шарабашкалар бор. Аммо хотин Барабашка эмас-ку, топганини исиз йўқотса. Кир машина ичидаги эски кийимларга ўраб қўйдим, топиб олди. Бурчақдаги совутгич, телевизор, шкафларнинг орти-ю ваннанинг таги ҳам бечора бутилкага ошиён бўлолмади. Жавондаги китоблар орасига сифса ҳам сиғдиришмади. Балкондаги таъмирдан қолган ярим қоп алебастр ичидан чиққанда болаларнинг олдида уятдан ерга кириб кетай дедим. Кейин ёзда ҳатто қишки этигим ичидан ҳам ҳидини сезади. Юзта бўш бутилка орасига яширгандим, уларга қўшиб лўлига берворибди. Кўрпа-ёстиқ тахмонлари орасидагилари «чил-чил» синди. Оҳ, энди нима қилай? Ёки газетага эълон берсаммикан «қайга яширай» деб. Ахийри ўтган кунги маошдан бир ойлик шанбаликларнинг расамадини қилиб иккита қулинг ўргилсин «оқи»дан ва «Самарқанд сайқали» деб «Самарқанд» конъягидан келтириб, халтага солдим-да, ҳожатхона шахтасини очиб, ичкарасидаги михга осиб қўйдим. Буниси охиргиси, йигит деганда гурур бор, сўзим-сўз. Агар шу қоронғи, қўрқинчли зимистондан,

шу сассиқ
г ўшадан
ҳам топиб
олса, таш-
лаганим
бўлсин!

Шанба
— орзиқиб
кутилган
кун келди.
Қарасам, у
ерда ҳам
йўқ! Во, да-
риғ! Уйни
остин-уст-
тун қилиб
ташладим,
йўқ! Ҳўп,
шу ердан-да

топибдими, отаси-ю амакисигача раҳмат! Аммолейкин, у қаерга яширади? Узи ичмаса ҳам ахлатга ташламагандир, ахир! Наҳотки, унинг ақлу фаросати меникидан-да устун!.. Э-воҳ, дўконга чиқишга чўнтак касал, шундоқ ҳам қарздорман. Хазиначи эса «хо-тун!»

Лекин шу куни чидадим. Хотин ишдан қайтиб, соппа-соғ аммамининг бузоғидек ҳўшшайганча қоғозларга ботиб ишлаб ўтирганимни кўриб қувониб кетди. Сўнг уйдаги ағдар-тўнтарларга ҳам парво қилмай чиройли жилмайди.

— Шоиракажоним-ей, шоиракажон, ўзимнинг шоиракажоним-ей! — деганча оҳиста яқинлашиб совуқ пешонамга аввал қўлини, кейин лабларини босди. Кафт ҳам иссиқ, лаб ҳам. Ҳовуридан зора шўрлик пешонам исиса девдим. Қайда?! Урнига совуқ тер чикди. Хотиним ҳамон кулганча атрофга бепарво аланглаб кўшиб қўйди: — Нима бало, бу уйда учинчи жаҳон уруши бўлганми, дейман-ов, шоиракажон?

— Бўпти, — дедим асабий. — Сен ютдинг! Топибсан-да! Энди ичмайман! Чин сўзим! Фақат тўғриси айт: сен қайга яширасан-а?

— О-оо! Сизга, шоиракажонларга ишониб бўладими? Шоиракажоним-ей!

Хуллас, ичмай қўйдим. Пинҳоний яшинтополоқ ҳам, шанба кунларидаги Шерлок Холмслик ҳам жонга тегиб кетди. Ичмай қўйсанг, ростданам тортмай қоларкан. Энди «любой» дўкон олдидан қалтирамай, додирамай, фикрим чалғимай, бошим ғовламай, шахдам қадам босиб ғўдайиб ўтяпман. Хотин ҳам хурсанд.

Олти ойдан кейин хотинжоннинг туғилган куни бўлди. Қирққа кирганда илк бор дурустроқ совға қилдим: ўнта ароқнинг пули кетдиёв, ўзиям, «закускаси» билан... Стол устида ҳамма нарса бор, ичкиликдан бўлак... Бир пайт эшик кўнғироғи жириглади. Очсам, қўшни аёл — гул-гул очилиб турибди. Қўлида пакет...

— Нозикхон опам айтгандилар. Манг! — дея у киприкларини пирпиратганича пакетни менга узатди. Очиқ пакетдан ўша менинг сўнгги йўқотганларим — бир жуфт «оку бешюлдуз» бўй товлаб турарди. Узоқ қариндошимни кўргандек севиниб кўзларимдан ёш чиқиб кетай деди. Шодлигимдан шу топда фариштадай кўринаётган қўшни аёлни кучиб ўпиб олишимга сал қолди.

— Қолганлари ҳам уйда. Мабодо меҳмон кўп келса... — аёл майин кулимсираганча аста узоқлашди.

Қўлимда пакет, севинчдан кўз намчил, дил дардчил, илҳом келди, дарёдек тўлиб-тошиб:

**Офарин-ей, офарин аёл зотига,
«Оқ-қизилим» жамласа, ўз бисотига.
Минг офарин, «тадбиркор» бизнинг «отив»га,
Ва олганин қайтарган кўшни хотинга.**

Шунинг учун ўшбу насрий ва назмий битикларимни ҳам уларга бағишлай қолдим. Ўзимизникилар, хафаси йўқ, а?..

«ОШИҚ ҒАРИБ» БЎЛГАН КУНИМ

Ҳажвий ҳикоя

Россиядаман. Ўрисларнинг тилга тушган Уралнинг иқлими ҳам бор бўлсин-да: ўзимизнинг кўқонникидек инжиққина — бирпасда ўзгаради-қолади. Тўққиз қаватли уйнинг олтинчисида — бир вақтлар Хрушчев замонида қурилган, уларча айтганда, «полтарашка»да тураман. Кичкина балкончаси ҳам бор.

Мен борган йил ёзнинг иссиқ келиши-ю, куз илиқлигининг чўзи-

лиши қирқ йилда энди бир такрорланаётган экан. Аммо бир кун бирдан ҳаво совиб, гупиллаб қор ёға бошлади. Кўчадан совқотиб келдим-у, ёлғиз ўзим битта «чекушка»ни тортиб юбордим. Салда бадан қизиб кўнгил балконни тусаб қолди. Чикдим. Қор авжига чиққан, рўпарадан келаётган изғирин кўз очиргани кўймасди. Совуққа беписанд бироз турдим. Шунда сал наридаги ўзимизникига ўхшаш ихчам, аммо ойнаси солинган балконга кўзим тушди. Не кўз билан қарайки, ғира-ширада гўё ёғаётган қордек оппоқ либосдаги гўзал бир қорасоч аёл мен томон тикилиб турарди. Олдинига мусофирлигимни эслаб, юракда даст кўзғолган ҳаяжонни аранг босиб, пича ўзимни бепарвога олдим. Лекин охири чидолмадим: менам шартта бош кўтариб, у томон тикилдим. Аёлга менинг бу дадиллигим ёқдими, у сезилар-сезилмас кўл силтаб оҳиста жилмайиб кўйгандек бўлди. Мен эса бундан илҳомланиб, дарҳол чаккамни қашишга кўтарган кўлимни олабайроқ қилиб ҳилпиратдим. Аёл ҳам мендан-да чиройлироқ кўл силтаб жавоб қилди, гўё.

Кайф завқи бир ёнда, дил гулғуласи бир ёнда, хурсандчиликдан оғиз қурғур қулоқда. Юз-кўзларимни аёвсиз ялаётган изғиринга ҳам парво қилмай, жононга «ё мен кирай, ё сиз чиқинг» маъносида кўл ишорасини қилдим. У эса, бечора мен ошиқнинг фикрини тушунгандек, бир тебраниб, бир тўлғаниб, яна бир чиройли кўл силтаб, «ўзим чиқаман» деб мийиғида кулганча ияк қоқди-ёв, чамамда...

Шундан сўнг хонага кирдим-у ширин хаёллар оғушида дастурхон тузай бошладим. Бисотимдаги яхши кунларга деб асраб кўйган «Русский размер» ароғи-ю, ўзимиздан келтирган писта-бодомларгача стол устига териб ташладим. Кейин не умиду, не илтижода диванга ёнбошлаганча, эшик жиринглашини кута-кута кўзим илинибди. Охири муҳаббатдан кайф ўлгур ғолиб келиб, донг қотибман.

Эрталаб хомуш туриб хонимчани кутиб ололмаганимдан минг афсусда, уни узокдан бўлса-да, яна бир кўриш илинжида тагин балконга чикдим. Қор энди майдалаб ёғар, шамолга айланган изғирин кўз очирмас, губорли ҳавода икки қадам нарини илғаб бўлмасди. Кўлимни пешайвон қилганча хонимнинг балконига тикилдим. Не ажабки, ул паризод кечагидек кўл силтаб мен томон ишва қилиб турарди. Хайронли-

гим ошди. Кейин ҳали бет-қўлимни юлмаган бўлсам-да, юракда кечадан буён алангалаётган муҳаббат тафти ила чиройли аёлга суқланганча тикилдим. У ҳам саҳий маликалардек ҳамон бизнинг балкондан кўз узмасди. Сабрим тугади. Энди мусофирлигимни ҳам унутиб, тусмоллаганча қўшни подъезддаги унинг хонасини топиб бордим. Аммо эшикни мен кутгандек у гўзал пари-пайкал эмас, балки бир қўлида қадаҳ тутган барваста бир йигит очди. Кўчада бир-икки саломлашиб танишиб қолгандик. Уни кўриб эсим оғай деди. Тилимга бир калима келмасди.

— Мен, мен... қўшни подъезддан, — дедим довдираб. — Уйда гугурт қолмабди. Бошқа ҳеч кимни танимайман...

— Мен сени танидим. Қир, киравер, «Қоровой!» Дунёга ўт қўймоқчи бўлсанг, гугурт топилади. Узим ҳам эрта кундан ёлғиз ичишга қийналиб тургандим.

Мени негирлардек «Қоровой» дегани ёқмаган бўлса-да, кирдим. У мени ошхонага бошлади. Стол устида эндигина очилган ароғ-у, ликопчада газаклар: У буш рюмкани тўлатиб менга узатди.

— Ол, Қоровой, дўстлик учун. Мана, ҳадемай Янги йил киради.

Биз аллақачон «Рождество»ни бошлаб юборганмиз.

Биргалашиб шишани бўшатдик. Менинг хаёлим ҳануз балконда. Уғринча назар ташлайман: ҳеч кимса кўринмайди. Уйда ҳам ул сулудан ном-нишон йўқ. Ошхона-ю уйдаги тартибсизликлар эса бу уйда аёл туришидан дарак бермайди. Унда у жонон қаёққа кетди. Ҳар ҳолда анави барваста еб қўймагандир. Шуларни ўйлаганча унга чўчибгина қараб қўяман.

Шу пайт эшик қўнғироғи жиринглаб қолди. Барваста секин туриб тебранганча эшик томон кетди. Мен эса пайтдан фойдаланиб шошганча ошхонадан балконга чиқдим. Не кўз билан кўрайки, балконнинг биз томонга қараган ярми очиқ деразаси тутқичига илинган каттагина елим-халтача шаббодада тинмай тебраниб турар, унинг четига қатор терилган Янги йил тақвими ёнига каттагина сурати туширилган гўзал аёл ҳамон менга қараб елка баробарида қўл силтаганча, чиройли кулги ҳадя қилиб турарди.

Журнал муқовасидаги рангтасвир асарлари ва ички саҳифадаги ҳажвий карикатуралар муаллифи

Шавкат Музаффар

МУНДАРИЖА

ИСТИҚЛОЛ ТИМСОЛЛАРИ

Сирожддин Саййид. Эзгулик аркаси 3

НАЗМ

Абдусайд Кўчимов. Ярқираган нигоҳларингда икки дарё оқар шарқираб.12
Зебо Мирзо. Бошимдан муҳаббат нурларини соч. 15
Абдумажид Азим. Бир қалқиб тўхтади пойимда дунё110
Ойгул Суюндикова. Райҳон исли боғни қушлар уйғотди. 112
Ҳамид Норкул. Ўзини жаҳонга танитиб яшар... Хуррият. 114

НАСР

Наби Жалолiddин. Сийрат ва ниқоб. Роман18
Абдураззоқ Кўшша. Ёлдор отнинг қулуни. Ҳикоя. 116
Расулжон Камолов. Етимчанинг юлдузи. Ҳикоя122
Шодмон Сулаймон. Туғилган кун. Ҳикоя126

УЛУҒИМСАН,ВАТАНИМ

Хайриддин Салоҳ. Кипригимда тутиб 132

ЁДНОМА

Ҳусниддин Шарипов. Шоирона зиё.133

«БУ ИШҚ СИРРИН КИТОБ ЭТДИНГ...»

Машраб. Қаю тил бирла, эй жоно, сенинг васфинг баён айлай138

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР,ТАҚДИРЛАР

Жаббор Халилов.Ойбек Шаҳрисазбада. Хотиротлар139

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Султон Жўра.Ҳарфлар бўлиб бўйсара. 142

МУШОИРА ЭТАДИ ДАВОМ

Анвойи гулларни кўксимга тақиб. 144

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

Шафоат Ҳасанова.Мавлоно Хожа Қози Пайвандий Рихзодий ва унинг «Қуш тили» асари. 148

ГУЛҚАЙЧИ

Адхам Дамин.Қоч, миллионер келяпти!152

Компьютерда саҳифаловчи: Манзура Файзиева

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. * Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. * Обунага моненьлик кўрсатилса ёки журнал етиб бормаса Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Республика «Матбуот тарқатувчи» акциядорлик компанияси ёки унинг вилоят, туманлардаги тармоқларига мурожаат қилинсин.

Теришга берилди 10.03.2006 й. Босишга рухсат этилди 25.04.2006 й. Қоғоз бичими 70x108^{1/16}. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Нашриёт ҳисоб табоғи 14,25. Адади — 1200 дона. Буюртма № 17

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
700005, Тошкент шаҳри, 8-март кўчаси, 57 уй
«AVTO-NASHR» шўъба корхонаси босмахонасида чоп этилди

Истеъдодли рассом,
Ўзбекистон Бадий Академияси
Ижодкорлар уюшмаси аъзоси

ШАВКАТ МУЗАФФАР ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

man. 3460e

**Жонимда менинг ҳаёти жоним сенсен,
Жисмимда менинг руҳи равоним сенсен.
Бобурни сенингдек ўзга йўқ ёри азизи,
Алқиссаки, умри жовидоним сенсен.**

БОБУР

Наш ажиомот:
700029 Тошкент - П
Буки Турки кўчаси, 41
Тел: 133-21-81,
133-24-79
Индекс 911